

159
5-12

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

MUSHARRAF SALAXUTDINOVA

RIVOJLANISH VA YOSH PSIXOLOGIIYASI

Книга должна быть
рецензирована не позже
указанного срока

дата:

Количество рецензентов:

13.03.2020

25.03.22.

20.08.22

20.08.22

159
S-12

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI

OLIV VA ORTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

MUSHARRAF SALXUTDINOVA

RIVOJLANISH VA YOSH
PSIXOLOGIVASI

S. Xaydarova

-5187-

SamDU o'quv-uslubiy kengashi tomonidan

6-sonli bayonmova (28.01.2020)

tasdiqlangan va nashrga tavsiya etilgan

o. SAMARQAND, 2020
OLIV VA ORTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

UDK 15 (075)

BBK 88.2

R 48

RIVOJLANISH VA YOSH PSIXOLOGIVASI: bakalavriatning barcha yo'nalishlari uchun o'quv qo'llanma.

SALAXUTDINOVA M.I. – Samarqand: SamDU, 2020. – 156 b.

O'quv qo'llanma oliy ta'lim jarayonida rivojlanish va yosh psixologiyasi fanini har tomonlama tushunishga, rivojlanish va yosh psixologiyasining terminologik, nazariy va amaliy jihatlarini bilan tanishishga imkon beradi. Ushbu materiallar "Rivojlanish psixologiyasi" o'quv dasturining barcha mavzularini qamrab olgan.

Taqrizchilar:

psixologiya fanlari nomzodi,

dotsept **E.A. Iskandarov**

Biologiya fanlari nomzodi,

dotsept **A.S. Abdurahadov**

ISBN – 978-9943-6428-8-1

© Samarqand davlat universiteti, 2020 yil

2

KIRISH

Ushbu o'quv qo'llanmaning mazmuni va tuzilishi rivojlanish psixologiyasi sohasidagi xorijiy va o'zbek olimlarining nazariyalari, turli ilmiy-faktik materiallar hamda fanning amaliyot bilan aloqasi muammolarini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rahbarligida ishlab chiqilgan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi" ushbu qo'llanmadagi nazariy materialning ilmiy-metodologik asosi hisoblanadi.

Ushbu fan bo'yicha o'tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlilining ko'rsatishicha, olimlarning aksariyat tadqiqot ishlari shaxsning ontogenetik taraqqiyoti (E.G. G'oziev, B.R. Qodirov, D.G. Muxamedova, B.M. Umarov, Z.T. Nishonova va b.), yosh va pedagogik psixologiya (M.G. Davletshin, G'B. Shoumarov, Sh.R. Baratov, G.R. To'laganova va b.) ni o'rganishga bag'ishlangan.

Ta'lim faoliyatida shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi, turli yosh davrlarida aqliy, psixologik, fiziologik, ijtimoiy taraqqiyotga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar jahonning quyidagi yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari: Boston shimoliy-sharqiy universiteti (Northeastern University Boston, AQSH), Myunxen universiteti (LMU, Germaniya), Regents universiteti (Regents University, Buyuk Britaniya), Moskva Davlat universiteti (Lomonosov nomidagi MDU, Rossiya), Seul davlat universiteti (Seoul National University, Janubiy Koreya), Xiroy Milliy pedagogik tadqiqotlar markazi (NIES, Guanchjou) va boshqalar tomonidan olib borilmoqda.

O'quv qo'llanmada mavzular bir nechta asosiy tamoyillar asosida yoritiladi. Bu, birinchi navbatda, tarixiylik tamoyilidir, u turli davrlarda yuzaga kelgan bolalar rivojlanishining barcha muhim muammolarini bir negizga qo'yishga imkon beradi. "Bolalik" tushunchasining tarixiy keilib chiqishi tahlil qilinadi, bolalik tarixi va jamiyat tarixi o'rtasidagi bog'liqlik kuzatiladi, bolalar psixologiyasining fan sifatida paydo bo'lishining tarixiy asoslari ko'rsatiladi.

Biz asoslagan ikkinchi tamoyil bolaning aqliy rivojlanishini o'rganish uchun yangi usullarni ishlab chiqish va fanga kiritish bilan bog'liq. Bolalik tabiati to'g'risidagi dastlabki sodda fikrlardan tortib, ushbu hodisani zamonaviy chuqur o'rganishgacha bo'lgan bolalar psixologiyasining tarixiy yo'lini tahlil qilishga imkon beradi. Psixologiyada biogenetik tamoyil, bola rivojlanishini o'rganishda me'yoriy yondashuv, xulq-atvorda rivojlanish va ta'limning aks etishi,

3

konvergensiya nazariyasida atrof-muhit omillari va irsiyatning rivojlanishini tushuntirish, bolani psixosozialistik o'rganish, norma va patologiyani qiyosiy o'rganish, rivojlanishning ortogenetik tushunchalari – bularning barchasi va boshqa ko'plab yondashuvlar individual va jamoaviy ravishda bola psixik taraqqiyoti mohiyatini aks ettiradi va psixologik rivojlanish tushunchalari va uni tadqiq qilish usullarining o'zaro bog'liqligini namoyon etadi.

Uchinchi tamoyil inson hayotining asosiy jihatlari – emosional–irodaviy soha, xulq-atvor va psixika rivojlanishini tahlil qilish bilan bog'liq. Z. Freyding klassik psixosozialistik nazariyasi, M. Kiyayn va E. Erikson asarlarida ishlab chiqilgan shaxs hayot yo'lining psixosozial rivojlanishi haqidagi tushunchalari asosida psixik taraqqiyot qonuniyatlari tushuntirildi.

Ushbu kitobda L.S. Vigotskiyning madaniy–tarixiy nazariyasi katta o'rin egallaydi. L.S. Vigotskiy va uning ilmiy maktabi bola psixik rivojlanishining davriyligi va har bir psixologik yoshda bola taraqqiyotining mazmunini ochib bergan. Shuningdek, bir yosh davridan ikkinchisiga o'tishni tartibga soluvchi qonunlar va bola psixikasining rivojlanishi haqidagi zamonaviy g'oyalar asosida, bu jarayonning harakatlantiruvchi psixologik omillari ko'rsatilgan.

I-BOB. RIVOJLANISH PSIXOLOGİYASI PREDMETI, VAZIFALARI, METODLARI VA QISOQACHA TARIXI

1.1–mavzu. Rivojlanish psixologiyasi predmeti

Yosh psixologiyasi insonning hayoti davomida psixik funksiyalar va shaxs rivojlanishini o'rganadi. Rivojlanish psixologiyasi yoki yosh psixologiyasining predmeti – bolalarning bir yoshdan boshqasiga o'tish davrida psixik rivojlanishining asosiy xususiyatlarini, shu jumladan turli yosh guruhlariga mansub bolalarning batafsil, keng qamrovi, psixologik xususiyatlarini ilmiy dalillar va tegishli nazariyalar shaklida o'rganish va taqdim etishdan iborat.

Rivojlanish psixologiyasi odamlarning xulq-atvoridagi yoshga bog'liq o'zgarishlarni o'rganadi va ularning hayot davomida tajriba va bilimlarni egallashida, boshqacha qilib aytganda, psixik taraqqiyot mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan hamda nima uchun bu sodir bo'ladi degan savolga javob beradi.

Bolalar psixologiyasi va o'spirinlik psixologiyasidan tashqari, rivojlanish psixologiyasi akmeologiya (yetuk shaxsning rivojlanish psixologiyasi) va gerontopsixologiyasini ham o'z ichiga oladi.

Yosh psixologiyasini psixologiyaning boshqa sohalaridan ajratib turadigan asosiy narsa bu uning *rivojlanish dinamikasiga qaratilishidir*. Shuning uchun uni genetik psixologiya deb ham atashadi (yunon tilidan "jibido" – kelib chiqishi, shakllanishi). Shunga qaramay, rivojlanish psixologiyasi psixologiyaning boshqa sohalar bilan chambarchas bog'liq. Bular – umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy, pedagogik va differentsial psixologiya. Ma'lumki, *umumiy psixologiyada* psixik jarayonlar o'rganiladi – sezgilar, idrok, tafakkur, nutq, xotira, diqqat, kayol. Rivojlanish psixologiyasida har bir psixik jarayonning taraqqiyoti va turli yoshdagi ichki psixik munosabatlarning o'zgarishi kuzatiladi.

Shaxs psixologiyasida shaxs shakllanishi, motivatsiya, o'zini o'zi anglash darajasi va ehtiyojlar darajasi, qadriyatlar yo'nalishi, dunyoqarash va boshqalar hisobga olindi va rivojlanish psixologiyasi ushbu psixologik holatlar paydo bo'lganda, ularning ma'lum yoshdagi xususiyatlarini qanday kechishi haqidagi muammoni o'rganadi. Yosh psixologiyasining *ijtimoiy psixologiya* jani bilan bog'liqligi – bolaning rivojlanishi va xulq-atvori va uning kattalar guruhining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liqligini aniqlashga imkon beradi: oiladan, bolalar bog'chasidan, maktab, sinfdan, o'spirin kompaniyalari va boshqalardan bola shaxsining taraqqiyoti yuzaga keltirilishi isbotlanadi. Har bir yosh

o'ziga xos bo'lib, bolani o'rab turgan odamlarning, kattalar va tengdoshlarning o'ziga xos ta'siri uning taraqqiyotida psixologik omillardan biri bo'ladi. Kattalar tomonidan bolani shakllantirish va rivojlantirishning maqsadi ta'siri talim psixologiyasi doirasida o'rganiladi. *Yosh va pedagogik psixologiya* bola va kattalar o'rtasidagi o'zaro munosabat jarayoniga turli tomondan yondashadi: yosh psixologiyasiga bola psixik taraqqiyoti nuqtai nazaridan, pedagogik psixologiyaga o'quvchi va o'qituvchi psixologiyasi nuqtai nazaridan.

Rivojlanish psixologiyasida qo'llaniladigan asosiy tushunchalardan biri bu rivojlanishdir. "Rivojlanish" atamasi vaqt o'tishi bilan tanadagi biologik jarayonlar va atrof-muhit ta'siri natijasida insonning tana tuzilishi, fikrlashi yoki xatti-harakatlarida yuz beradigan o'zgarishlarni anglatadi. Odatda, bu o'zgarishlar rivojlanib boradi va to'planib boradi, bu esa psixik jarayonlar rivojlanishi va murakkablashishiga olib keladi. Masalan, hatto tajribasiz kuzatuvchi ham chaqaloq motorikasi rivojlanishi qo'llar vaoyoqlarning tasodifiy harakati bilan boshlanishini sezadi. Bu davrda bola nimani o'lishga intiladi, narsalarga intiladi, emaklashga harakat qiladi, va, nihoyat, birinchi qadamni tashlaydi. Ramzlardan, ayniqsa so'zlardan foydalanish o'qish, hisoblash va fikrlashning sifat jihatidan murakkablashuviga olib keladi. So'zlardan foydalanib fikrni anglatish va nutq rivojlanishi go'dakning aniq ob'ektlarni tanib olish qobiliyatidan boshlanadi. O'smirlarda esa bu murakkab tushunchalarni shakllantirish va abstrakt tafakkur yuritish qobiliyatidan boshlanadi.

Xomlarning perinatal o'sishi rivojlanish jarayoni tabiariada asosan biologik, boshqalari asosan atrof-muhit ta'siri ostida sodir bo'lishini anglatadi. Bunday ta'sirning yorqin namunalari chet elda yashash paytida chet tilini o'rganish yoki odam yashaydigan oila a'zolarining nutq uslubini va artikulyatsiyasini o'zlashtirishda ko'rinadi. Biroq, inson rivojlanishi ko'p jihatdan faqatgina ushbu ikkala toifaga mos kelibgina qolmasdan, balki u biologik va ijtimoiy tamoyillarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, inson mavjud bo'ladigan ijtimoiy guruhlar bir-biri bilan doimiy ravishda o'zaro ta'sir qiladigan va ushbu o'zaro ta'sir orqali rivojlanishga ta'sir qiladigan ko'plab o'ziga xos guruhlardan (oila, maktab, mehnat jamoasi va boshqalar) iborat.

Bolaning psixik rivojlanishini o'rganan olimlar – inson rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, bolalarning xronologik yoshi va yetuklik yo'lida ularning xatti-harakatlarida kuzatiladigan o'zgarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatishga intilishadi. Boshqacha qilib aytganda, rivojlanish psixologiyasi sohasidagi

mutaxassislar uchun va nafaqat ular uchun, hech bo'lmaganda bolalar hayotida muayyan xatti-harakatlar shakllarning paydo bo'lishining taxminiy xronologik jadvali lozimligi haqidagi qiziqish ham mavjud. Hunday jadval turli madaniyatlar yoki ijtimoiy guruhlariga mansub bo'lgan bolalarda muayyan xatti-harakatlar shakllarning paydo bo'lishi vaqtini taqqoslash imkonini beradi.

Bola hayotining asosiy sohalarida barkamollikning taxminiy yosh me'yorlarini belgilash, ma'lum bir bola rivojlanishida o'z tengdoshlaridan qanchalik ustunligini yoki, aksincha, orqada ekanligini baholashga imkon beradi. Yosh normalari rivojlanishida kechikish bo'lgan bolalarga yordam berish uchun dasturlarni ishlab chiqishda yoki, masalan, turli xil hayot sharoitlarining bola rivojlanishiga ta'sirini baholashda bu jadvallar foydali bo'lishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, shaxs psixik taraqqiyoti bilan shug'ullanuvchi olimlarni insonning tug'ilganidan to' hayotining oxirigacha ro'y beradigan o'zgarish jarayonlari qiziqtiradi. Olimlar nima uchun 5 yoshdan boshlab bolalar o'z ona tili grammatikasini amalda o'zlashtirayotganliklarini, qanday qilib jinsiy shakllanayotganligini yoki katta yoshdagilar nega turli xil tarzda sevgi yoki qayg'u izhor qilayotganliklarini tushuntib berishda turli nuqtai nazarlarni bildirilar. Biroq, har xil yondashuvlar – psixologik, nebiologik, antropologik va pedagogik tushunchalar rivojlanish muammolariga bevosita aloqador bo'lib qoldi. Bu atamalar va tushunchalarning barchasi rivojlanish sohalariga ko'ra guruhlariga bo'lingan.

Rivojlanish uchta yo'nalishda amalga oshiriladi: jismoniy, kognitiv va psixosotsial. Jismoniy rivojlanish inson tanasi va ichki organlarining hajmi va shakli, markaziy nerv sistemasi tuzilishidagi o'zgarishlar, sensor qobiliyatlar va motor qobiliyatlari kabi jismoniy xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Kognitiv soha (lotincha "Cognitio" – "bilim", "bilish") barcha aqliy qobiliyatlarni va psixik jarayonlarni, shu jumladan, tafakkurning o'ziga xos shakllanishini ham qamrab oladi. Bu sohada idrok etish, fikrlash, ko'tirish, muammoni hal qilish, nutq, mulohaza va tasavvur kabi jarayonlar mavjud. Psixosotsial sohaga shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy ko'nikmalar kiradi. Bu har birimizga xos bo'lgan individual xatti-harakatlar uslubini va emosional munosabat, ya'ni odamlarning ijtimoiy voqeilikni qanday qabul qilishi va ularga munosabat bildirishini o'z ichiga oladi. Ushbu uchta sohada inson rivojlanishi bir vaqtning o'zida va o'zaro bog'liq holda sodir bo'ladi.

1.2-mavzu. Yosh davrlari muammosi. Psixik rivojlanishni davrlashtirish

Bolalar psixologiyasi psixologiyaning har qanday boshqa sohasidan farq qiladi. Chunki u inson va uning psixikasi taraqqiyotini maxsus qismlarga – yosh davrlari yoki rivojlanish davrlariga bo'lib tahlil qiladi. I.S. Vigotskiy tomonidan belgilab berilganidek, yosh – bu bola rivojlanishining o'ziga xos tuzilishi va dinamikasiga ega bo'lgan nisbatan yopiq sikl. Yoshning davomiyligi uning ichki tarkibi bilan belgilanadi: rivojlanish davrlari ba'zi holatlarda bir yil, uch, besh yilga teng "davrlar" mavjud.

Yosh davri – bu rivojlanish psixologiyasining asosiy va murakkab kategoriyalaridan biridir. Uning eng umumiy, rasmiy ta'rif iikki ma'no ga ega bo'lib, ikkalasi ham tarixiy va biologik ma'noda qo'llaniladi – bu konkret va shartli yoshdir.

Konkret (taqvimiy yoki xronologik) yosh deganda – ob'ektni o'lchashdan oldin paydo bo'ladigan vaqtni ajratib turadigan vaqt birliklari (daqiqalar, kunlar, yillar, ming yilliklar va boshqalar) bilan ifodalanadi. Bu so'f miqdordagi, mavhum tushuncha bo'lib, ob'ektning mavjudligi davomiyligini, vaqt ichida uning lokalizatsiyasini ko'rsatadi. Ob'ektning xronologik yoshini aniqlash "tanishish" deb nomlanadi.

Shartli yosh (yoki rivojlanish yoshi, psixologik yosh) ob'ektni ma'lum bir evolutsiya-genetik qatorda, ma'lum bir rivojlanish jarayonida, sifat jihatidan miqdoriy belgilarga asoslanib belgilanadi. Shartli yoshni belgilash davriylikning elementi bo'lib, u nafaqat o'lchashning xronologik birliklarini, balki ma'lumot doirasini va uni ajratish tamoyillarini tanlashni ham o'z ichiga oladi.

Xronologik yosh – bu inson tug'ilganidan boshlab (asilda tuxum shakllangan paytdan boshlab) hayotning oxirigacha bo'lgan shaxsning yoshi. Har bir insonning xronologik yoshi uning hayotining shaxsiy dalilidir. Ikki xil odamlarning xronologik yoshini ikki o'lchov tizimida taqqoslash mumkin: bir tomondan, mutlaq vaqt shkalasi (vaqt siljishi) va boshqa tomondan, ma'lum bir yoshda (yoshga mos keladigan) ruhiy o'zgarishlarda.

Biologik yosh ma'lum xronologik yoshdagi barcha populyatsiyalar uchun statistik o'rtacha rivojlanish darajasi bilan solishtirganda metabolizm holati va tana funksiyalari bilan belgilanadi.

Biologik yosh tushunchasi har bir insonning tanasida yuzaga keladigan istsiy, morfologik, fiziologik va neyrofiziologik o'zgarishlarga asoslangan. Shunga ko'ra, agar ma'lum bir yoshda odam hali kutilgan

o'zgarishlarni boshdan kechirmagan bo'lsa, demak u biologik rivojlanishda orqada qolmoqda, ya'ni, uning biologik yoshi xronologik yoshidan kamroq. Agar aksincha, yoshi kattalarnikidek o'zgarishlar ro'y bergan bo'lsa, demak, uning biologik yoshi uning xronologik yoshidan oshadi.

Psixologik yosh shaxsning psixik (aqliy, hissiy va hokazo) rivojlanish darajasini tegishli normativ o'rtacha statistik simptomlar muqimasi bilan o'zaro bog'lash orqali aniqlanadi.

Sotsial yosh insonning ijtimoiy rivojlanish darajasi (masalan, muayyan ijtimoiy rollarni o'zlashtirishi) tengdoshlari uchun statistik jihatdan normal bo'lgan xususiyatlar bilan o'zaro belgilanadi.

Bu yosh turlari ma'lum bir ob'ektiv, tashqi ko'rsatkichlarni belgilaydi. Ammo, ichki xususiyatga ega bo'lgan odamning sub'ektiv, eksperimental yoshi ham mavjud. Bu yerda yoshga bog'liq o'zlikni anglash haqida gap bormoqda. Bu iroda, hayotning voqea-hodisalar tobe'ligi (determinatsiyasi) va shaxsning sub'ektiv ravishda idrok etilish darajasiga bog'liq.

Bu yerda shaxsning o'zini o'zi anglashi, ya'ni, u qaysi yosh davrida qanday yo'nalganligini tasvirlaydi. Shunga ko'ra, uning sub'ektiv yoshi xronologik yoshdan kichik, undan katta yoki unga teng bo'lishi mumkin. Buning ikkita misoli bor. Birinchidan, psixologik yosh tug'ilganlik muvojonasida, keyin esa pasportda qayd etilgan xronologik yoshga to'g'ri kelmasligi mumkin. Noyob tarkibga ega bo'lgan yosh davri – psixik jarayonlar va shaxsning rivojlanish xususiyatlari, shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari va insonning asosiy faoliyati – ma'lum yosh chegaralariga ega. Ammo bu xronologik chegaralar siljishi mumkin va bir kishi yangi yosh davriga tezroq, ikkinchisi esa kechroq kirib keladi. Xronologik yoki pasport yoshi – bu bo'laning psixik rivojlanishi, shaxsning shakllanishi jarayoni sodir bo'ladigan tashqi soha, faqat ma'lumotlar koordinatasidir. Barkamollikning yosh bosqichlari chegaralari, ayniqsa o'zgaruvchan.

Ikkinchidan, ilk yosh davrlarida bola shakllanadi, bu katta yosh davriga tayyorgarlik bo'lgan butun davrni tashkil etadi. Bola ilk bu tarixiy hodisa: uning mazmuni va davomiyligi asrlar davomida o'zgardi. Ibidoiy jamiyatda bolalik qisqa edi, O'rta asrlarda u uzoq davom etdi, zamonaviy bolaning bolaligi ko'proq vaqtga cho'zdi va murakkab harakatlar bilan to'ldirildi. Bolalar o'z o'yinlarida kattalar bilan munosabatlar, oliaviy munosabatlar va kasb-hunar xususiyatlarini, fan asoslarini o'rganadilar. Bola taraqqiyoti bola yashaydigan, tarbiyalangan va shakllanib, ta'lim

oladigan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

L.S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, davriylashtirish taklif qilingan fikrlarning ko'pi, sinchkovlik bilan tahlil qilinganda, rivojlanish mohiyatiga ta'sir ko'rsatmay, yuzaki bo'lib chiqadi. U inson psixik taraqqiyotini o'z davrida mavjud bo'lgan yosh bosqichlariga bo'lish usullarini tanqid qilib, davriylashtirish muammoning tashqi tomonlariga qaratilganligini, ammo bola psixikasida yuz beradigan o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan ichki asoslarga deyarli aloqador emasligini yozdi.

Vaqt o'tishi bilan har qanday o'zgarish, uning miqdoriy yoki sifatiy bo'lishidan qati nazar, tez yoki sekin, mikro yoki makro jarayonlardan kelib chiqadi. Vaqt hech qanday tarzda aqliy rivojlanish jarayonini tartibga solmaydi, ammo barcha voqealarni aniq belgilangan ketma-ketlikda tuzatadi.

Ontogenezni alohida, yosh chegaralangan bosqichlar, davrlar yoki fazalarga bo'lish masalasi uzoq an'anga ega, ammo ochiq bo'lib qolmoqda. Bunday bo'linish asosida amalga oshiriladigan mezonlar, shuningdek, belgilangan yosh davrlarining tarkibi, soni va vaqt miqdori juda boshqacha. Ba'zi zamonaviy mualliflar (R. Bergius, X.M. Trautner) ta'kidlashicha, hodisalar va rivojlanish faktlari to'g'risidagi bilimlarning o'sishi tufayli ontogenezni ma'lum yosh davrlariga bo'lish uchun maqbul loyihani yaratish umuman mumkin bo'lmaydi. Ularning fikriga ko'ra, ontogenezga kelsak, biz faqat katta bo'linishlar (prenatal davr, go'dak va boshqalar) haqida gapirishimiz mumkin, yosh davrlari faqat individual funktsional sohalariga (kognitiv rivojlanish, hissiy sohaning rivojlanishi, mulqot va boshqalar) tegishli.

Har qanday davriylashtirishning maqsadi rivojlanish bosqichlarida bir-biridan *sifat jihatidan* ajralib turadigan yo'nalishlarni ko'rsatishdir. *Sifatning* o'ziga xosligini nima aniqlaydi? O'z davrida A. Gezell, 3. Freyd, J. Pjaie, L.S. Vigotskiy va boshqalar psixik taraqqiyotni davrlashtirish uchun turli asoslarga tayanishgan. L.S. Vigotskiy va uning zamonadoshlari davrlashtirish muammosini 3 guruhga bo'lishgan va bu bo'linish shu qadar uslubiy jihatdan muvaffaqiyatli bo'lganki, zamonaviy davrlashtirish ko'p jihatdan ularning ilmiy xulosalariga tayanmoqda.

Birinchi guruh davriylashtirish shundan iboratki, shaxs rivojlanishining o'zini bosqichlarga bo'lish orqali emas, balki bosqich rivojlanish jarayonlarini bosqichma-bosqich taqqoslash yo'li bilan tuzilgan. Bu, xususan, S. Xolning bola rivojlanishi — insoniyat jamiyatining tarixiy taraqqiyotiga o'xshashligi bilan qiyoslangan mashhur

davriylashtirishdir. U qazish bosqichini (0–5 yosh), ov va tutib olish bosqichini (5–11 yosh), cho'ponlik bosqichini (8–12 yosh), qishloq xo'jaligini (11–15 yosh), sanoat va savdo bosqichini (15–20) ajratib ko'rsatadi. Ular jamiyat rivojlanishining hayvonlar bosqichi, ovchilik va haliq ovinning mahorati davri, vahshiylikning tugashi va sivilizatsiya hushlantishi, romantizm davri va boshqalar bilan o'zaro bog'lagan. Bunday o'xshashliklar juda jozibali, ammo yuzaki ekanligi aniq.

Ikkinchi va eng katta guruh L.S. Vigotskiy tamoyiliga asoslangan davriylashtirishdir. Bu yosh davrlarining har biri alohida rivojlanish belgilariga asoslanadi. U P.P. Blonskiydan ushbu turdagi oddiy soddalashtirish misolini oladi. Blonskiy tish stomatologiyasidan asos sifatida foydalanigan va mos ravishda tishsiz bolalik, sutli-tishi bolalik, tishlarning o'zgarishi davri, oziq va qoziq tish davri, doimiy tish davrlariga bolalikni ajratgan. Uning fikriga ko'ra, rivojlanish jarayoni tamomlang energiya manbalarining ko'payishi bilan belgilanadi, ular kelamunliya vaqtini belgilaydi, ya'ni, skeletning ossifikatsiyasi, tishning o'zgarishi. Bunday to'g'ridan-to'g'ri parallelizm hech narsa bilan moslammaydi, ajratilgan davrlar bir-biriga teng emasligini aytib o'tinamiz mumkin emas: masalan, tishlash vaqti bola uchun juda muhim, doimiy tishli bolalik davriga o'tishning psixik taraqqiyot bilan bo'g'liqligi amolga berilmaydi.

3. Freyd davriylashtirishining asosi libido, qoniqish hosil qiladigan energiyaning o'zgarishi deb tushuntiradi. Yosh davri xuddi shu guruhga tegishli xususiyatlarni ahglatadigan bo'lishi mumkin, deydi. Davriylashtirishda intellektual tuzilmalarni rivojlantirishga asoslangan J. Piagetning davriylashtirishi alohida o'rin tutadi.

Psixik taraqqiyotni davriylashtirish uchun talqin, nuqtai nazar va qarashlarni cheksiz sanab o'tish mumkin. Ularning barchasi L.S. Vigotskiy fikricha, monosimplomatikdir, chunki ularning aksariyati rivojlanish belgilariga qaramay, faqat bittasiga asoslanadi, xolos.

Uchinchi guruh, L.S. Vigotskiy fikriga ko'ra, rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlash bilan bog'liq davriylashtirish. Ular rivojlanayotgan shaxs psixikasi bizga nima, qanday qilib, nima uchun, qanday yo'nalishda o'zgarayotgani haqidagi savollarga javob berishga intilgan beradi. Ushbu turdagi davriylashtirish strukturasi eng yaqin fikrlar A. Gezell bergan edi, U qarish bilan rivojlanishning "zihiyligi" kamayishini aniqladi.

L.S. Vigotskiy rivojlanishning dialektik modeli va yangi bosqichga o'tish g'oyasini hisobga olib, yoshlarni davrlashtirishni quyidagicha taklif qildi, U rivojlanishdagi *barqaror* va *krizisli yosh* bosqichlarini (davrlarni)

ajratib ko'rsadi. Barqaror davrlarda rivojlanishdagi eng kichik miqdoriy o'zgarishlarning sekin va barqaror to'planishi kuzatiladi va krizisli davrlarda bu o'zgarishlar doimiy ravishda qaytarib bo'lmaydigan neoplazmalar shaklida aniqlanadi. L.S. Vigotskiyga ko'ra, rivojlanishdagi barqaror va krizisli davrlar: 1) chaqaloqlik davri inqirozi, 2) go'daklikning barqaror davri, 3) ilk yosh inqirozi, 4) barqaror ilk bolalik, 5) uch yosh inqirozi, 6) barqaror maktabgacha yosh, 7) etti yosh inqirozi, 8) barqaror kichik maktab yoshi, 9) pubertat yosh inqirozi, 10) o'smirtlik davri, 11) 17 yosh inqirozi va boshqalar.

Jahon psixologiyasida E. Eriksonning davrlashtirishi keng qo'llaniladi. Bu birdaniga uchta jarayonning rivojlanishiga zamin yaratadi: somatik rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish va ongli shaxsning rivojlanishi. U o'zining nazariyasini besh yo'nalishda ko'rib chiqadi: 1) psixososial inqirozlar; 2) murojaat etuvchilar doirasi; 3) ijtimoiy tartib elementlari; 4) psixososial holatlar; 5) psixoseksual dinamika.

A.N. Leoniev va D. B. Elkonin L.S. Vigotskiyning yo'nalishini davom ettirishdi. Ularning yoshlarni davrlashtirish masalasidagi pozitsiyasi bir necha tezislarda ifodalanishi mumkin:

- 1) ko'pgina psixik rivojlanishning davrlashtirilishga oid qarashlar o'zaro nomuvofiq, ular tashqi rivojlanish alomatlariga katta e'tibor qaratib, bu jarayonning ichki mohiyatini ochib berishmagan;
- 2) psixik rivojlanishni davrlashtirish – bir yaxlit faoliyat ikkinchisining o'zgarishini hisobga olgan holda qurilishi kerakligini; bola shaxsi ichki planda umuman o'zgarishi va bu o'zgarish qonuniyalari tarqiqiyot dinamikasini aniqlashini aks ettirib bera olishi kerak;
- 3) psixikaning rivojlanish manbalarini ko'rib chiqayotganda, uning har bir davri bolaning eng muhim holati (yetakchi faoliyati) bilan bog'liq bo'lishi kerak;
- 4) bolaning har bir yoshiga xos bo'lgan ajralmas faoliyati unda paydo bo'ladigan ruhiy o'zgarishlarni aniqlaydi. Aynan shu o'zgarishlar bolalar rivojlanishini alohida yoshga bo'lishning asosiy mezonini bo'lib xizmat qiladi; har bir yosh darajasida doimo butun rivojlanish jarayoniga yetaklovchi va bola shaxsini yangi asosda qayta qurishni tavsiflovchi markaziy o'zgarish mavjud.

L.S. Vigotskiy o'zgarish (neoplazma) ni nazarda tutgan holda, bolaning yangi faoliyat turini ham, uning shaxsining yangi turini ham, bu davrda birinchi marta sodir bo'lgan psixologik o'zgarishlarni ham yoddan tutgan. Bir yoshga to'lgan yoki boshqa yoshdagi bolaning yaxlit aqliy rivojlanishi asosini tashkil etadigan yangi faoliyat turi – A.N. Leoniev va D. B. Elkonin tomonidan yetakchi faoliyat sifatida o'ganiladi. O'z ma'nosi

bilan, bu tushuncha L.S. Vigotskiyning rivojlanishning ijtimoiy holati tushunchasiga yaqin. *Yetakchi faoliyat* – bu 1) faoliyatning boshqa yangi turini paydo bo'lgan va ular ichida farqlanadigan faoliyat;

2) psixik jarayonlar shakllanadigan yoki tiklanadigan faoliyat (masalan, o'yinda – tasavvur, o'rganishda – mantiqiy fikrlash); 3) ma'lum bir rivojlanish davrida kuzatilgan bola shaxsidagi asosiy psixologik o'zgarishlar bog'liq bo'lgan faoliyat. Shunday qilib, yetakchi faoliyat bu rivojlanishning ma'lum bir bosqichida insonning psixik jarayonlaridagi va psixologik xususiyatlaridagi eng muhim o'zgarishlarni belgilaydigan faoliyatlardir.

D.B. Elkoninning madaniy-tarixiy tarqiqiyot tajribasiga tayanib L. B. Vigotskiy har bir rivojlanish davrini to'rt mezon asosida ko'rib chiqilgan taktik qildi: 1) bolaning munosabatlari tizimi sifatida rivojlanishning ijtimoiy holati va bu munosabatlarda yo'naltirish usuli; 2) bolaning asosiy (yetakchi) turi; 3) rivojlanishning asosiy o'zgarishlari; 4) kuzatish.

D.B. Elkonin davrlashtirishiga biz ma'lum darajada qo'shilamiz. Ammo, shuni ta'kidlash kerakki, davrlashtirish muammosi rivojlanish psixologiyasida shunchalik qiziqarli va muhimki, ushbu yo'nalishda tadqiqot ishlari davom etmoqda. Xususan, V.I. Slobodchikov tomonidan taktik qilingan davrlashtirish. U o'z fikrlarini XX asr 80-yillarida asoslangan javob izlashdan boshladi: bola psixik tarqiqiyotida aniq nima o'zgarayotgan, rivojlanish jarayonida nimalar rivojlanmoqda, natijasi nima bo'ladi? Uning asosiy g'oyasi – ta'lim jarayonida shaxs psixik tarqiqiyoti o'zgarib bora bora, rivojlanayotgan bolaning ijtimoiy muhiti, kattalar bilan o'zaro munosabatlari uning tarqiqiyotida asosiy omildir.

1.3-mavzu. Rivojlanish psixologiyasi metodlari

Yosh psixologiyasi fani tadqiqotlarida qo'llaniladigan barcha metodlarni asosiy va yordamchi deb ajratish mumkin. Asosiy usullar asosan quyidagilarda kuzatish va eksperiment deb nomlanadi.

Kuzatish yosh bolalar bilan ishlashda ajralmas usul, undan har qanday yoshdagi bolalar rivojlanishini o'rganishda foydalanish mumkin. Psixologik kuzatish davomida doimiy ravishda bola xatti-harakatlarining barcha xususiyatlari qiziqitiradi, lekin ko'pincha faqatgina bir xususiyat izlanib olinadi. Kuzatish murakkab usul bo'lib, uni qo'llash bir qator ishlarga javob berishi kerak. Bu aniq belgilangan maqsad va ishlab chiqilgan kuzatuv sxemasi (kuzatuvchi nimanı ko'ra olishini va uni qanday tuzatish kerakligini biladi, bundan tashqari u kuzatilgan

hodisalarini tezda tasvirlashga qodir); kuzatuvning obektivligi (realning o'zi tasvirlangan – bolaning harakati, iborasi yoki hissiy reaksiyasi, uning psixolog tomonidan subyektiv talqini emas); tizimi kuzatuvlar (epizodik kuzatuvlarda bolaning o'ziga xos xususiyatlarini emas, balki uning omy holatiga qarab tasodifiy faktlarni aniqlash mumkin); bolaning tabiiy xatti harakatlarni kuzatish (bola kattalar uni kuzatayotganini bilmasligi kerak, aks holda uning xatti-harakati o'zgaradi).

To'g'ridan-to'g'ri kuzatish. Chaqaloqlar va yosh bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan eng keng tarqalgan metod – bu muayyan vaziyatda bolaning o'zini tutishini kuzatish. Tadqiqotchi bolaning o'yinchoqni qanday tutishini yoki begona odamlarga qanday munosabatlarda bo'lishini kuzatishi mumkin. Muammoni hal qilishda birgalikda ishlash bolalarning maktab sharoitida kuzatish imkonini beradi. Kuzatuvlarning aniqdigi va ma'lumot qimmatini oshirish uchun olinlar ko'pincha yozib olish uskunalaridan, masalan, videokameradan foydalanadilar. Katta yoshdagi bolalarni, o'spirinlarni yoki kattalarni o'rganishda, ularning xatti-harakatlarini bevosita kuzatishni tashkil etishda tobora ortib borayotgan qiyinchiliklarga duch kelimmoqda. O'smirlar va kattalar haqiqatan ham "sahnaga chiqishni" yoqtirmaydilar, ular o'z fikrlari va his-tuyg'ulari haqida oshkor etmasdan aytib berishni afzal ko'rishadi.

Odatda kuzatish eksperiment bilan birlashtiriladi.

Bolalar bilan **tajriba** odatdagi sharoitlariga imkon qadar yaqin joyda (tabiiy tajriba) o'tkaziladi. Tabiiy tajriba tadqiqotlari laboratoriya sinovlariga qaraganda ancha kam nazorat qilish imkonini beradi. Bunday holda, mustaqil o'zgaruvchilarni o'zgartirish ularni boshqarish bilan emas, balki faqat ularning tanlovi bilan amalga oshiriladi. Laboratoriya sharoitida tadqiqotchi vaqti-vaqti bilan ba'zi sharoitlarni (mustaqil o'zgaruvchilar) o'zgartirishi va natijada xatti-harakatlarini kuzatishi mumkin (o'zgaruvchan parametrlar).

Laboratoriya gipotezalarni sinash va o'zgaruvchilar o'rtasidagi sababiy bog'liqlik mavjudligini isbotlash uchun ideal joy. Aynan shunday sharoitda barcha yoshdagi odamlarda tafakkur va xotira jarayonlarini o'rganish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Laboratoriya eksperimentida hozirgi vaqtda ularga xos bo'lgan bolalarning rivojlanish darajasi va xususiyatlari aniqlanadi. Bu nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki bolaning boshqalarga bo'lgan munosabati va intellektual rivojlanish uchun ham amal qiladi. Muayyan metodologiyani tanlashda psixolog uning oldidagi vazifani, bolalarning yoshini (turi usullar har xil yoshlarga

moslashgan) va u ta'minlay oladigan eksperiment shartlaridan kelib chiqadi.

Experimental psixologik tadqiqotlarni tashkil etish, uning strategiyasi boshqacha bo'lishi mumkin. Bunda ko'pincha tasavvirlar usuli qo'llaniladi: juda katta guruhlarda ma'lum texnikadan foydalanilgan holda rivojlanishning o'ziga xos tomoni, masalan, psixikaning rivojlanish darajasi o'rganiladi. Natijada ushbu guruhga xos bo'lgan ma'lumotlar olinadi, mulki shu yoshdagi bolalar yoki bitta o'quv dasturida o'qiyotgan maktab o'quvchilari. Bir nechta turdagi metodlarda, natija taqqoslash metodiga bog'liq: har bir guruh uchun ma'lumotlar bir-biri bilan taqqoslanadi va bu erda qanday rivojlanish tendentsiyalari kuzatibolgan va ular nimaga olib kelganligi to'g'risida xulosalar chiqariladi.

Ko'ndalang kesim metodi tufayli bizda mavjud bo'lgan ma'lumotlar o'rnatish yoki o'rta statistik bo'lib qoladi.

Uning *longitud* metoddan afzalliklari shundaki, bunday tadqiqot ilg'or, arzonroq va boshqarilishi mumkin.

Longitud metod ko'pincha "uzoq vaqt o'rganish" deb nomlanadi. Uzoq vaqt davomida bir xil bolaning rivojlanishini kuzatadi. O'lchovlar ma'lum intervalllarda takrorlanadi va oldingi bosqichlarda olingan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi. Tadqiqotchilar tilni rivojlantirish, kognitiv rivojlanish yoki jismoniy ko'nikmalarni shakllantirish kabi sohalar o'lish yoki o'rganish chizmalarini rejalashtirishlari mumkin. Longitud metod bilan bolalarni balog'at yoshiga etgunga qadar kuzatib borish mumkin, ularda qaysi shaxsiy xususiyatlar saqlanib qolgan va qaysi turi yo'q bo'lib ketayotganini ko'rish mumkin.

Tadqiqotning ushbu turi "ko'ndalang" bo'limlarni qamrab olmaydigan intervalllarda yuzaga kelayotgan kichik rivojlanishni, nozik o'zgarishlarni aniqlashga imkon beradi. Longitud tadqiqotlar natijalari natij rivojlanishni boshorat qilish muammolarini hal qilishga yordam beradi.

Longitud metod ayniqsa rivojlanish psixologiyasi mutaxassislarini qiziqdir, ular o'rganilayotgan ko'pgina muammolarni o'z hayotidagi natijalari bilan taqqoslanganligi sababli, yoshdan tashqari barcha boshqa parametrlar uchun ularni saralash va tenglashtirish kerak emas. Natij rivojlanish jarayonlarini juda diqqat bilan o'rganish mumkin, keyin odamlar kuzatish haftada bir marta yoki hatto har kuni amalga oshiriladi. Turi tadqiqotchi tajribalari bilan bir qatorda rivojlanish psixologiyasida shakllantiruvchi eksperiment qo'llaniladi. Maxsus

sharoitlarni yaratish tufayli u ma'lum bir aqliy funktsiyaning rivojlanish dinamikasini, shuningdek, bolaning potensial rivojlanish darajasini kuzatadi. Rivojlanishning mumkin bo'lgan darajasini (masalan, o'rganish qobiliyatini) baholash mezoni – bu bola tomonidan topshiriqni bajarish uchun zarur bo'lgan kattalar yordami. Ushbu turdagi eksperimentning uslubiy asosini L.S. Vigotskiy "proksimal rivojlanish zonasi" (yoki yopiq tarqiyot zonasi) deb ataydi.

Rivojlanish psixologiyasi usullaridan biri bu faoliyat mahsuloti tahlil qilish metodidir. Bolaning so'z boyligi cheklanganligi, shuningdek, ularning his-tuyg'ularini, ehtiyojlarini, sabablarni maqabgacha yoshdagi bolalar tomonidan aniqlash va tavsiflashdagi qiyinchiliklarni hisobga olgan holda, ushbu usul ko'plab boshqa usullarga, ayniqsa og'zaki nutqni rag'batlantiruvchi sifatida ishlatadigan usullarga (savollar, topshiriqlar va boshqalar) alternativa hisoblanadi). Bolalarning vizual faoliyati mahsuloti boshqalarga qaraganda tez-tez talqin qilinadi, bu bolalarning hozirgi hissiy muammolarini baholashga, boshqa tomondan esa aqliy rivojlanishning umumiy darajasini aniq tashxislashga imkon beradi.

Shaxsni rivojlantirish bolalar bilan suhbatlar, yozma so'rovlar va bilvosita usullar orqali o'rganiladi. Ikkinchisiga proektiv usul deb ataladigan usullar kiradi. Ular proeksion tamoyilga asoslangan – o'z ehtiyojlarini, munosabatlarini va fazilatlarini boshqa odamlarga yo'naltirgan bo'ladi.

Proeksion testlarda sub'ektlarga rasm, vazifa yoki noaniqlik elementini o'z ichiga olgan vaziyat taklif etiladi va ular hikoya aytib berishlari, nima chizilganligini tushuntirishlari yoki vaziyatdan chiqib yollarni topishlari kerak. Dastlabki vazifa noaniqligi sababli, noto'g'ri yoki noto'g'ri javoblar bo'lmashligi sababli, bu holda odamlar ushbu vaziyatga nisbatan o'zlarining his-tuyg'ulari, munosabatlari, xavotirlari va ehtiyojlarini hisobga oladilar. Ehtimol, eng mashhur proeksion metod Rorshaxning "siyoh doglari" testidir. Yana bir misol – bu *tematik apperatsiya testi* (TAT), uning davomida mavzuni juda noaniq turkibga ega bo'lgan rasmlar seriyasi sifatida kichik hikoyalar bilan tanishtirish so'raladi. Keyin test o'tkazuvchi eksperimentator sinahuvchi tomonidan ixtiro qilingan barcha hikoyalar tarkibidagi mavzularni tahlil qiladi.

Og'zaki assosiativlar testi va tugallanmagan jumlar testi kabi proeksion metodlar keng qo'llaniladi. Mavzularga: "Mening otam haq doim ..." kabi jumalarni tugatish so'ralishi mumkin. Ularga rasmlar to'plamini ko'rsatish va bu yerda chizilgan narsalarni aytib berish, rasmlar

o'z munosabatini bildirish, rasmlarni tahlil qilish yoki izchil hikoya qilish uchun talabga solish taklif etiladi.

Maktabgacha yosh davrida – guruhda yoki kichik maktab yoshida – ushbu testlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni sotsiometrik usul orqaligacha imkon beradi. Bolaga, u o'zi uchun eng mos bo'lgan uchta so'zdan iborat imkoniyat beriladi, masalan: "Siz kim bilan bitta maktabda o'qiyotgandiz?" – tanlovlarining ko'pi "yulduzlar" – eng mashhur testlar, testlarni afzal ko'rish; bir nechta tanlagan bolalar, ular uchun o'zini baholash uchun ayniqsa muhimdir; izolyatsiya qilingan, rad etilgan – boshqa bolalar tomonidan, ular yordamga juda muhtoj.

Intellektual rivojlanish turli xil usullar yordamida o'rganiladi, lekin asosan standartlashtirilgan testlar. Masalan, 4–16 yoshdagi bolalar uchun *Verker testi* og'zaki va ma'lumotni topshiriqning vizual (majoziy) shaklida o'tkaziladi. Umi qo'llashda ikkita ko'rsatkich olinadi – og'zaki va yozma shuningdek "umumiy intellektual ko'rsatkich".

Yutuqlar yoki qobiliyatlarining yozma sinovlari rivojlanishning jamiyati va kognitiv tomonlarini o'lchashning keng tarqalgan shaklidir. Ushbu testlar foydali bo'lishi uchun ular baholash uchun mo'ljallangan natijalarini o'lchashda ishonchli va valid bo'lishi kerak. Ko'pincha, bu testlar yozilgan bo'lsa usullar bo'lib, ularning kompyuter versiyalari odatiy holatda aytilib bormoqda.

Psixologik tadqiqotlar o'tkazishning axloqiy me'yorlari. Quyida bolalarni rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar jamiyati (Bolalarni rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar jamiyati, 1990, Rossiya) tomonidan ishlatilgan axloqiy qoidalar keltirilgan, ular har bir vijdonli olim uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladi (G. Kreyning "Rivojlanish psixologiyasi" kitobidan).

"Zarar yetkazmang!". Odamlar ishtirok etadigan biron bir tadqiqot yoki tajriba aqliy va jismoniy sog'liq uchun zararli bo'lmashligi kerak. Ammo, agar ikkinchisidan nisbatan osonlikcha qutulish mumkin bo'lsa, unda odamlarning ruhiy salomatligiga nima zarar etkazishini aniqlash juda qiyin.

Jahongir kunda AQSh va G'arbiy Yevropadagi ko'plab tadqiqot institutlarida maxsus komissiyalar mavjud bo'lib, ularning vazifasi shuni aniqlash olib borilayotgan tadqiqotlar sub'ektlarga zarar yetkazishini ta'minlashdir. Bunday maxsus komissiyalar nazorati tobora kuchaymoqda. Ushbu tashkilotlarning aksariyati inson qadriyatini himoya qilish uchun mas'uliyatni o'z zimmlariga oladilar va inson

konseptsiyasini yaxshilaydigan tadqiqotlarda ishtirok etish huquqini himoya qiladi.

Ixtiyoriy rozilikni olish. Barcha professional tashkilotlar, sub'ektlar tadqiqotda ixtiyoriy ravishda qatnashishi, eksperimentning mazmuni va mumkin bo'lgan oqibatlari to'g'risida to'liq ma'lumot olishi kerak va pol mukofotini taklif qilib, tadqiqotda ishtirok etishga biron bir kishining roziligini so'rash mumkin emas deb hisoblaydi. Yosh bolalar eksperimentda faqat ota-onalarning ruxsati bilan qatnashishlari mumkin. Bu, ota-onalar bolalarning manfaatlariga o'zlaridan ko'ra yaxshiroq g'amxo'rlik qila olishlari uchun amalga oshiriladi. 8 yoshdan oshgan bolalar va kattalar o'zlarining roziligini berishlari kerak. Bolalar ham kattalar ham istagan payda o'qishda qatnashishdan bosh tortishga haqli.

Maxfiylik. Organish natijasida olingan ma'lumotlarning maxfiyligiga rioya qilish kerak. Hech qanday tashkilot yoki shaxslarning respondentlar tomonidan ularning yaqinlari, ularning fikrlari va xayollari to'g'risidagi ma'lumotlarini olish imkoniyati bo'lmashligi kerak. Xuddi shu narsa test natijalariga ham tegishli.

Natijalardan xabardor bo'lish. Ishitirokchilar o'rganish natijalari to'g'risida ma'lumotni tushunari tarzda olish huquqiga ega dirlar. Agar eksperiment bolalar bilan olib borilsa, natijalar haqida ota-onalarga xabar berish mumkin.

1.4-mavzu. Rivojlanish psixologiyasi tarixi. Psixik taraqqiyot nazariyalari

Aslida, bola rivojlanishini psixologik o'rganish 19-asr oxirlarida qiyosiy psixologiyaning bir tarmog'i sifatida shakllandi, ammo rivojlanish jarayoni psixologiya tibbiyot, pedagogika falsafasida mustaqil ilmiy sohaga aylanishidan ancha oldin tushunilgan edi.

Bunday rivojlanish g'oyasi dastlab Arastu yozuvlarida paydo bo'lgan, Y. A. Komenskiy, J.J. Russo, I.G. Pestalotsi, Disserweg va boshqalarning falsafiy asarlarida asoslangan, J. Prochazkaning tibbiy tadqiqotlari bilan tasdiqlangan, C. Linney, Lamark, Darvinlarning evolutsion g'oyalari bilan mustahkamlangan, nerv faoliyati fiziologiyasi bo'yicha I.M. Sechenov, I.P. Pavlov tadqiqotlari bilan yuksak darajada boyitilgan.

Rivojlanish psixologiyasi XIX asr oxirida mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllana boshladi. Bunga quyidagi shartlar asos bo'lgan.

Birinchi, rivojlanayotgan eksperimental psixologiya kattalar va bolaning aqliy faoliyatida sifatli farqlar mavjudligini ko'rsatdi.

Ikkinchi, J. Lamark va C. Darvinning asarlari bolaning aqliy rivojlanishini tahlil qilishda evolutsion usuldan foydalanish imkoniyatini ta'yarlovdi. Uchinchi, XIX asrning o'rtalariga kelib, bolalar kuzatish, ularni tarbiyalash va o'qitish usullari, intellektual rivojlanish namunalari tahlil qilish bo'yicha keng empirik materiallar to'plangan.

XX asr oxirlarida taraqqiy etgan rivojlanish psixologiyasining asoschiligidagi ob'ektiv shart-sharoitlar sanoatning jadal rivojlanishi bilan qiyosiy hayotning yangi bosqichi bilan bog'liq bo'lib, u aslida eksperimental natijalarning paydo bo'lishi uchun zaruriyat yuzaga keldi. Ammo shu bosqichda bolani tushunish, bola ruhining namunalari tushunish muammasi paydo bo'ldi.

1841-yilda fiziolog Tyerri Uilyam Preyer (1841-1897) "Bola bo'lgan" ("Die Seele des Kindes") kitobi mutaxassislarida bolaning ruhiy va aqliy rivojlanishi bo'yicha kuchli qiziqish uyg'otdi. Shu sababli, bolalar psixologiyasining mustaqil ilmiy tarmoq sifatida shakllanishi kengroq uchra kitob bilan bog'liq. Kitob katta ommaviy va ilmiy munozara ega edi, bunga sabab, T.V. Preyer o'ziga xos uslubli bo'lgan usulda ilk bor bolalik davrini o'rganishda ilmiy metodologik asos berildi, birinchi marta ilmiy jihadan tushunari va qulay, maqbul usullar tizimli to'planning namunasi keltirildi.

Preyerdan so'ng, bolaning motorli, hissiy va nutq reaksiyalarining tushunib olinishi va shakllanishini sinchkovlik bilan muntazam ravishda o'z ichiga olib olish juda muhim bo'lib qoldi. XX asrning birinchi choragida bolaning rivojlanishi bo'yicha kundalik kuzatuvlarning turli nashrlari paydo bo'ldi. Rosnyada I.A. Sikorskiy, E.I. Stanchinskiy, A. Pavlov, A. Lomovskiy va boshqalar uni keng rivojlantirdilar.

Shunday bilan rivojlanayotgan rivojlanish psixologiyasi fani uchta tashkilot yo'nalishini o'z ichiga oladi: 1) bolalar psixologiyasining real sharoitdagi hayvonlar va odamlarning rivojlanishidagi farqlarni aniqlashga qaratilgan qiyosiy psixologiya; 2) xalqlar psixologiyasi, zamonaviy psixiologiya va antropologik psixologiyaning namunasi sifatida.

Uchinchi uchta yo'nalish ham filogenez qonunlarini ochishga qaratilgan edi. Ammo, buning teskari ta'siri ham kuzatildi, unga ko'ra, filogenez ontogenezga yangicha qarashga imkon berdi. Ontos va filogenez o'rtasidagi bu bog'liqlikni E. Gekkel biogenetik qonun deb atadi, bu filogenez tizimining qisqartirilgan va o'zgargan shaklda takrorlanishini anglatadi (recapitulasiya nazariyasi). Shunday qilib, rivojlanish

psixologiyasi fanining paydo bo'lishi XIX asr biologiyasi bilan chambarchas bog'liq edi.

Psixologik tadqiqotlarning yangi yo'nalishlari yangi tadqiqotchi olimlarni jalb qildi. Shunday qilib, S. Xoll (1846–1924) Amerikada lab boshladi, keyinchalik u pedologiya asosini – bolalar to'g'risidagi keng qamrovi fanni, shu jumladan, pedagogika, psixologiya, fiziologiya va boshqalarni qamrab oldi. Zamonaviy bolalar psixologiyasining asoschilaridan biri D. Boldun o'zining g'oyalari bilan fanga katta hissa qo'shdi. Angliyada D. Sellyning "Bolalik psixologiyasi tadqiqotlari" bo'shida eng qimmatli asarga aylandi.

O'sha davrda rivojlanish psixologiyasining eksperimental bazasi ishlab chiqilmogda va Nyu-York, Parij, Vena, Jeneva va Gamburgda ilmiy maktablar yaratilmogda edi. Tadqiqotchilarni psixologiyaga rivojlanishini o'rganishga murojaat qilishga undagan qo'shimcha sabab amaliyot edi. Bolalarni o'rganish bo'yicha birinchi klinikalar AQShda paydo bo'ldi, ular bolalar va o'spirinlarning xatti-harakatlari, psixologik yordam va rivojlanishni qo'llab-quvvatlash usullarini topish bilan shug'ullanadi. Bularning barchasi interpretatsiyani (tushunishni, talqinni) rasmlar va naqshlarni hamda nazariy izohlarni qidirishni talab qiladigan ulkan empirik materiallarni keltirib chiqardi. Asta-sekin tadqiqot an'analari shakllana boshladi, savol tuzishda, uslublarni tanlashda va dastlabki nazariy tamoyillarda bir-biridan farq qiladigan ishlar yuzaga keldi.

Biologizatorlik yo'nalishda odam tabiatga ma'lum qobiliyat xususiyatlar va xatti-harakatlar shakliga ega biologik mavjudot sifatidadunyoga keladi deb qaraladi. Irsiylik insonning butun rivojlanish yo'lini belgilaydi – psixik rivojlanish tempi, tezlashishi yoki sekinlashishi va ularning chegarasi, hammasi irsiylikka bog'liq, degan g'oya ilgari suriladi. Odamning qobiliyati bo'lishi, biror ijtimoiy sohada ko'p narsaga erishishi yoki o'rtamiyona bo'lishi irsiylikka bo'lab o'rganiladi, bu ilmiy yo'nalishda. Bola tarbiyalaydigan muhit bola uchun tug'ilishidan oldin nima berilganligini namoyon etadi, oldindan rejalashtirilgan rivojlanish uchun irsiyat asosiy shart bo'lib qoladi.

Biologizatorlik yo'nalishi doirasida recapitulatsiya nazariyasi paydo bo'ldi, uning asosiy g'oyasi embriologiyadan kelib chiqqan. Homila (inson embrioni) mavjudligi davrida eng oddiy ikki hujayrali organizmdan odamga aylanadi. E. Gekkel tomonidan XIX asrda olingan ilmiy qonuniyat shakllantirildi: ontogenez (individual rivojlanish) – bu

organizmning qabargatirilgan takrorlanishidir (turning tarixiy rivojlanish).

Yosh psixologiyasida qabul qilingan biogenetik qonun psixikaning rivojlanish biologik evolyutsiyasining asosiy bosqichlari va ularning ma'anay va tarixiy rivojlanish bosqichlarining takrorlanishi haqida o'z e'tiboriga imkon berdi. Bu yerda recapitulatsiya nazariyasining takrorlardan biri V. Shtern bolaning rivojlanishini ta'kidlagan bo'lgaydi hayotining birinchi oylarida bola sut emizuvchi bo'lsa, ikkinchi yilning ikkinchi yarmida yuksak sut emizuvchi – maymun bo'lganiga ko'tariladi, keyin inson holatining dastlabki bosqichlari, keyin adamlarning rivojlanishi; maktabdan boshlab esa insoniyat rivojlanishi avval qadimgi dunyoning ruhida, keyinchalik (o'smirlik davrida) o'ziga xos fanatizmi ruhida va faqat yetuklik davrida Yangi asr rivojlanishi darajasiga ko'tariladi.

Kuchlarni bolaning o'yini, kasb o'yinlari asrlar osha tarixning aks-eta'rif o'z aksini tutadi. Bola qum uyumidagi yo'lakni qazib oladi – uni uzoz qazib o'z xavf-g'or qazish o'ziga jalb qiladi. Kechasi u qo'rg'uvdan qochib ketadi, demak, u o'zini xavf-xatarga to'la ibtidoiy o'rmonda his qiladi. U o'zini va uning rasmlari g'orlar va g'orlarda saqlangan g'or hayvonlari o'z aksini tutadi.

Recapitulatsiya nazariyasi uzoz vaqt fanda printsiplial rol o'ynadi. Animo N. Xollning g'oyalari uning ikkita mashhur shogirdi – A. E. Haskell va E. E. Eysenning tadqiqotlari orqali bolalar psixologiyasiga o'z aksini tutadi. Ularning ishi zamonaviy psixologiya nazariyasiga normal yondashuvni ishlab chiqish bilan bog'liq.

A. Eysell psixologiyada vertikal usulni joriy qildi. Ya'ni, u bolalarning tug'ilishdan boshlab, to' o'smirlik davrigacha bo'lgan aqliy rivojlanishini "biografik va laboratoriya" deb nomlanuvchi tadqiqotlarni olib borishni taklif qildi. Bundan tashqari, monozigotik egizaklarni o'rganishda, u yetuklik va ta'lim o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilish uchun psixologiyada egizaklar usulini birinchilardan bo'lib kiritdi. Eysellning o'zimgi yillarida A. Gezell normal rivojlanishning rivojlanishini chuqurroq tushunish uchun ko'rmaydigan ko'zi o'ziz bolaning aqliy rivojlanishini ham o'rgandi.

Asosiy diagnostika tizimida u motor faoliyati, nutq, adaptiv xatti-harakatlar va bolaning ijtimoiy aloqalaridagi yoshga bog'liq o'zgarishlarni foto va filmlarda qayd etishni fanga kiritgan.

A. Eysell 165 nafar bolani kuzatib, olingan ma'lumotlarni umumlashtirib, bola psixik taraqqiyoti nazariyasini ishlab chiqdi. Unga

Ko'rinib turibdiki, ikkala yondashuv ham, biologizatsiya va sosiologizatsiya – rivojlanishning ikki omidan birini ahamiyatli qat'iy inkor etadigan bir tomonlamalikdan aziyat chekadi. Bundan tashqari rivojlanish jarayoni o'ziga xos sifat o'zgarishlari va qarama-qarshiliklarni yo'qotadi: bir holatda (biologizatorlikda) insiy mexanizmlar tashqi tushiriladi va ular boshidanoq tuzilmalarda mavjud bo'lgan normal inson psixologiyasida aks ettiradi, boshqasida (sotsializatorlikda) shu muhit ta'siri ostida birmuncha ko'proq tajriba o'rtiriladi.

o'zining oshlariidan ko'ra aniqroq ekanligi isbotlanganligi
amaliyotlar va fiziologlar Rossiyada bolaning rivojlanishida
qaratilgan omillarni birinchi bo'lib qo'llashgan. Biroq, Rossiyada
omillar va bolalarning amaliy psixologiyasiga dastlabki qiziqish
bolalarga oidlarroq yaxshi rivojlangan yondosh fanlar –
psixologiya, psixiatriya zamin tayyorladi. Yosh olimlar uchun
dastlabki oga bo'lgan narsa nafakat I.M. Sechenov va K.D.
avtorlari kabi psixiklar I.V. Tarxanova va N.P. Gundobinalarig
achirg'i tahtiyatlash muammosi nafakat pedagogikaning, balki
achirg'i tahtiyatlash muammosi nafakat pedagogikaning, balki
tahtiyatlash ham vazifasidir, deb ilgari surgan fikrlari bo'ldi. XX
asrda amaliy psixologiya rivojiga G.I. Rossolimo va V.P.
avtorlari kabi omilli olimlar katta hissa qo'shdilar, shu davrda
tahtiyatlash yaratishga kirishildi.

pedologiyani bolaning shaxsini har tomonlama o'rganish va rivojlantirishga yo'naltirilgan fan sifatida rivojlantirish rejalari tuzilishi davri bo'ldi. Hozirgi vaqtda nazariy va amaliy psixologiya o'rtasidagi bog'liqlik mustahkamlanmoqda, maktablar va bolalar bog'chalarida ishlarni rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha aniq vazifalar qo'yilmoqda. XX asrning 20–30-yillarida Rossiyada ushbu fanning maksimal gullab-yashnash davri, bolalar psixologiyasining yuksalishi va o'sha davrda paydo bo'lgan g'oyalar uzok vaqt olimlarning nazariy goyalari rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Biroq, 1930 yildan boshlab, umuman bolalar psixologiyasiga va, avvalambor, uning ilmiy va mafkuraviy xatolari bilan bog'liq bo'lgan amaliy psixologiyaga (pedologiya) hujum kuchayib ketdi. Adolati tanqidlar ta'lim muassasalarida malakaq amaliy psixologlarning yetishmasligi, nazariy tadqiqotlar darajasi va ularning joylarda qo'llanilishi o'rtasidagi farq tufayli yuzaga keldi. Agar amaliy bolalar psixologiyasi rivojlanishining birinchi davrida nazariyadan amalda bunday kechikish og'riqli, ammo tabiiy bir narsaga aylangan bo'lsa, unda nazariya va amaliyot o'rtasidagi aloqani yanada kuchaytirishda endi ilmfan rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan tabiiy sabablar emas, balki XX asr 30–yillarida yuz bergan, jamiyada ham, maktab amaliyotida ham sodir bo'lgan jittimoiy o'zgarishlar sababchi bo'lgan.

V bosqich (1929–1931) – bolalar psixologiyasi va pedologiyasining jadal rivojlanishi davri, psixikaning rivojlanish qonuniyalari va mexanizmlarini ochib beradigan nazariyalarning paydo bo'lishi (M.Ya. Basov, L.S. Vigotskiy). Biroq, o'sha davrda jamiyatdagi jittimoiy vaziyatning o'zgarishi, bir xililik va avtoritarizm hamda maktab hayotidagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda amaliy psixologiyaga hujumlar boshlandi. Oldingi yillarda to'liq bartaraf etilmagan nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovut yanada kengaya boshladi.

VI bosqich (1932–1986) – bu davrda Rossiyada odamlar o'rtasidagi munosabatlarning qattiq ierarxik tizimi orgali totalitar davlatning shakllanishi tugadi. Ilmiy mafkura bolalar amaliy psixologiyasining yanada rivojlanishiga ta'sir qiladi. Maktabda va jamoat amaliyotida bolaning shaxsiga qiziqishni yo'qotish, bu fanga salbiy munosabat psixologik nazariyani amaliyotdan yanada ko'proq ajratilishiga olib keldi. Pedologiyaga hujumlar va uni maktab talabalariga rioya qilmaslikda ayblash kuchayib ketdi. Ham amaliy psixologiya, ham pedologiyani tanqid ostiga olish natijasida, 1936 yilda amaliy bolalar psixologiyasini taqiqlovchi farmon chiqarildi.

XX asrda rivojlanish psixologiyasi fani tarixini rus psixologiyasi kontekstida o'rgananligimizga sabab, ushbu fanning o'zbekistonda shakllanishi va rivojlanishining ildizlari rus olimlarining ilmiy ishlariga bevosita borib taqalishi nuqtai nazaridandir.

Hozirgi vaqtda rivojlanish psixologiyasi fani amaliy va nazariy jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yangi bosqichni hisobidan kechirmoqda. Yana bir bor, ko'plab olimlarning, masalan, Rossiya Federatsiyasida I.V. Dubrovina, O'zbekistonda G.B. Shoumarov va boshqalar tufayli psixologlarni o'quv muassasalarida ishlashga jalb qilish zarurati paydo bo'ldi. Bundan tashqari, hozirgi kunda amaliy bolalar psixologiyasi oldida turgan jiddiy muammolar ko'p jihatdan 1920–30-yillarda rus faniga duch kelgan muammolarni eslatadi. Avvalo, bu muammolar, testlarni moslashtirish hamda maktab va bolalar psixologiyasida ularning foydalanish usullarining eskirganligi, validligini yo'qotganligidir. Rivojlanish psixologiyasi fani uchun psixologik korreksiya xizmatining shakllanishi katta ahamiyatga ega, bu nafaqat bolalar rivojlanishidagi og'ishlar sabablarini tashxislash, balki bu og'ishlarni tuzatishga imkon beradi.

Shunday qilib, zamonaviy rivojlanish psixologiyasi fani oldida, oldingi avlod olimlari tomonidan to'plangan muhim ilmiy ma'lumotlardan foydalanib, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalar turibdi.

Tayanch tushunchalar: psixika, rivojlanish, taraqqiyot, metodologiya, metod.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Rivojlanish psixologiyasi predmeti nimani o'rganadi?
2. Psixologiyada yosh davrlari muammosi.
3. Psixik rivojlanishni davrlashtirish.
4. Rivojlanish psixologiyasi tarixi.
5. XIX–XX asrda rivojlanish psixologiyasi fan sifatida.

2-BOB. PSIXIKA RIVOJLANISHINING ZAMONAVIY NAZARIYALARI

2.1-mavzu. Psixoxanalizda psixik taraqqiyot muammolari

Z. Freyd asarlarida taqdim etilgan klassik psixoxanaliz bo'yicha besh asosiy psixoseksual rivojlanishi bosqichini bosib o'tadi va shunday mos holda aqliy rivojlanishni o'zida namoyon etadi.

Oral bosqichda (1 yoshgacha), erogen zona og'iz va lablarning shilliq qavatidir. Bola sut emganda, ovqat bo'lmaganda – o'z boshini yoki biron bir narsani so'rib zavqlanadi. Kichikintoyning barcha xarakteristikalarini darhol qondirish mumkin emasligi sababli, birinchi etab bo'sqich paydo bo'ladi va shaxsiyatning ongsiz, instinktiv rivojlana boshlaydigan qo'shimcha ravishda, ikkinchi bosqich paydo bo'ladi – "Me" (I) shakllana boshlaydi. Shaxs xususiyatlarida ochko'zlik, qizg'inlik, konkretlik, taklif qilingan narsalardan norozilik kabi sifatlari shakllanadi.

Anal bosqichida (1–3 yosh) ichak eroziyasi zonasi ichak anorgazmiga ko'chiriladi. Bu vaqtda, bola ehtiyotkorlikka odatlanib qo'lgan ko'plab talablari va taqiqlar paydo bo'ladi, natijada o'zini boshqarish rivojlaniradi, vogelik prinsipi aniqlanadi. Bundan tashqari, "Yangi Men" (Super Ego) ijtimoiy me'yorlari, ichki senzura va vijdoni tomonidan boshqariladigan shaxsiyatida shakllana boshlaydi. Aniqlik, tartiblilik, o'qish tajovuzkorlik, maxfiylik, yig'ish (to'plash) va boshqa ba'zi xususiyatlar rivojlanadi.

Fallik bosqichi (3–5 yosh) bolalar jinsiy hayotining eng yosh bosqichini tavsiflaydi. Yetakchi erogen zona jinsiy a'zolar hisoblanadi. Agar shu paytgacha bolalarning jinsiy hayoti o'ziga qaratilgan bo'lsa, hozir bolalar katta yoshlarga, o'g'il bolalar onalariga (Edip kompleksi), qizlari otalariga (Elektra kompleksi) yaqinlashishni boshlaydilar. Bu eng yosh taqiqlar va Super egoning qizg'in shakllanishi davri. Shaxsning jinsiy xususiyatlari paydo bo'la boshlaydi. Bular – o'z-o'zini his qilish, ehtiyotkorlik va boshqalar.

Latent (yashirin) bosqich (5–12 yosh), bolaning jinsiy rivojlanish vaqtinchha to'xtatadi. "U" (Id) dan chiqadigan mayllar nazorat etila boshlaydi. Bolalarning jinsiy tajribalari o'z ahamiyatini yo'qotib, bolaning qiziqishlari do'stlar bilan shubhatlashish, o'qish va hokazolarga qaratiladi.

Genital (jinsiy rivojlanish) bosqich (12 yoshdan boshlab) bolaning jinsiy rivojlanishga mos keladi. Barcha erogen zonalar birlashadi, natijada jinsiy aloqada bo'lish istagi paydo bo'ladi. Biologik prinsip o'z faolligini kuchaytiradi va odamlar psixologik mudofaa mexanizmlariga

bolalar ongizidagi kelayotgan tajovuzkor impuls-lariga moslashaydilar.

Bu bosqichda psixoxanaliz nazariyasi kengaytirgan Z. Freyding nazariyasi rivojlanishni ijtimoiy munosabatlarning kengroq tizimiga bog'liqligiga tegishli deb ishonadi. Ya'ni, XX asrning boshida shakllanib boshlaganligi sababli, u klassik psixoxanalizning nazariyasiga muvofiq bo'ldi. Uning nazariyasi ba'zan o'ziga xos sifatlarda yoritiladi.

Bu bosqichda shakllanish xususiyatlari bola o'sadigan davrda ijtimoiy va madaniy darajasiga, ushbu rivojlanishning qaysi bosqichiga bog'liqligiga tegishli deb ishonadi. Ya'ni, XX asrning boshida shakllanib boshlaganligi sababli, u klassik psixoxanalizning nazariyasiga muvofiq bo'ldi. Uning nazariyasi ba'zan o'ziga xos sifatlarda yoritiladi.

Bu bosqichda shakllanish xususiyatlari bola o'sadigan davrda ijtimoiy va madaniy darajasiga, ushbu rivojlanishning qaysi bosqichiga bog'liqligiga tegishli deb ishonadi. Ya'ni, XX asrning boshida shakllanib boshlaganligi sababli, u klassik psixoxanalizning nazariyasiga muvofiq bo'ldi. Uning nazariyasi ba'zan o'ziga xos sifatlarda yoritiladi.

Bu bosqichda shakllanish xususiyatlari bola o'sadigan davrda ijtimoiy va madaniy darajasiga, ushbu rivojlanishning qaysi bosqichiga bog'liqligiga tegishli deb ishonadi. Ya'ni, XX asrning boshida shakllanib boshlaganligi sababli, u klassik psixoxanalizning nazariyasiga muvofiq bo'ldi. Uning nazariyasi ba'zan o'ziga xos sifatlarda yoritiladi.

Bu bosqichda shakllanish xususiyatlari bola o'sadigan davrda ijtimoiy va madaniy darajasiga, ushbu rivojlanishning qaysi bosqichiga bog'liqligiga tegishli deb ishonadi. Ya'ni, XX asrning boshida shakllanib boshlaganligi sababli, u klassik psixoxanalizning nazariyasiga muvofiq bo'ldi. Uning nazariyasi ba'zan o'ziga xos sifatlarda yoritiladi.

Bu bosqichda shakllanish xususiyatlari bola o'sadigan davrda ijtimoiy va madaniy darajasiga, ushbu rivojlanishning qaysi bosqichiga bog'liqligiga tegishli deb ishonadi. Ya'ni, XX asrning boshida shakllanib boshlaganligi sababli, u klassik psixoxanalizning nazariyasiga muvofiq bo'ldi. Uning nazariyasi ba'zan o'ziga xos sifatlarda yoritiladi.

bolaning hayotidagi birinchi tajribasidan olingan ishonch va muvaffaqiyat "mudorini" belgilaydi. Bu vaqtda, bola, xuddi onaning qiyofasini "o'z tortadi" (introektsiya mexanizmi paydo bo'ladi). Bu rivojlanish jarayonining shakllanishidagi birinchi qadam.

Ikkinchi bosqich (mushak-anal) ilk yoshga to'g'ri keladi. Boshqaruv qobiliyati keskin o'sib boradi, u yurishni va mustaqilligini himoya qilishni boshlaydi. Ammo o'sib borayotgan avtonomiya hissi dunyoga bo'lgan avvalgi ishonchni buzmasligi kerak. Ota-onalar uni saqlashga harakat beradi, chunki bolaning kuchini tekshirganda, talab qilish, mo'alijalash yoki qo'llab-quvvatlash istagi cheklanadi.

Ota-onalarning talablari va cheklavlari bir vaqtning o'zida *erkinlik* yaratish va *shubha* hissi uchun asos yaratadi. Bola "dunyoni boshqarishni" his qiladi, uni tanqidiy kuzatadi, atrofdagilarni qaramasliklarini xohlaydi. Ammo buning imkoni bo'lmaydi va bolaning xatolari, aybi, masalan, oddiygina qo'llarini iflos qilganligi uchun qaramasliklarini qaytarib beradi. Agar kattalar haddan tashqari qattiq talablar qo'yib, bolaning hissinin tuzatishni istasalar, u o'zini tabiiy tuta olmaslik va qo'pollikdan aziyat chekashni boshlaydi. Agar bolaning mustaqillikka bo'lgan istagi bostirilmasa, u o'zini odatlar bilan hamkorlik qilish qobiliyatiga ega bo'lib, o'z xohishlarini boshqarish bilan, so'z erkinligi va uning oqilona cheklanishi o'rtasida muvozanat o'rnatiladi.

Maktabgacha yoshga to'g'ri keladigan uchinchi bosqich (lokomotor-genital) bola atrofdagi dunyoni faol o'rganadi, lekin u hayotning boshqa sohalarida rivojlangan o'yinda kattalar bilan munosabatlarga taqrid qiladi, hamma narsani tezda va ixtiyoriy o'rganadi, yangi vazifa va majburiyatlarni oladi. Bola xarakterining mustaqillikka *tashabbus sifati* ham qo'shildi.

Bolaning xati-harakati tajovuzkor bo'lganda, tashabbus cheklangan, aybdorlik va tashvish hissi paydo bo'ladi. Jumladan, yashash ichki instansiyalar paydo bo'ldi – vijdon va o'z xati-harakatlari, fikrlari va istaklari uchun axloqiy javobgarlik. Kattalar tomonidan bolaning vijdoniga og'ir talablar qo'yilmasligi kerak. Haddan tashqari munosabatlar kichik qonunbuzarlik va xatolar uchun jazo doimiy aybdorlik tuyg'usini yashirin fikrlar uchun jazodan qo'rqishni, qasosni keltirib chiqaradi. Tashabbus susayadi, passivlik rivojlanadi.

Ushbu yosh bosqichida jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi.

Kichik maktab yoshi bolalarda mehnatsevarlikni tarbiyalash, yashash bilim va ko'nikmalarni egallash zarurati bilan bog'liq to'rtinchi bosqichga

o'tib ketadi. Maktab ular uchun o'ziga xos maqsadlari, yutuqlari, muvaffaqiyatlari bilan asosiy ijtimoiy muhitga aylanadi. Mehnat va bilim o'zaro munosabatlari tushunish bolaga boshqalarning e'tirofiga ega bo'lishni ta'minlaydi. Maktabda o'qish o'ziga xos maqsadga ega bo'lgan va boshqalarning e'tirofiga ega bo'lishni ta'minlaydi. Maktabda o'qish o'ziga xos maqsadga ega bo'lgan va boshqalarning e'tirofiga ega bo'lishni ta'minlaydi. Maktabda o'qish o'ziga xos maqsadga ega bo'lgan va boshqalarning e'tirofiga ega bo'lishni ta'minlaydi.

Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi.

Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi.

Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi.

Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi.

Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi. Ushbu bosqichda jinsiy identifikatsiya yuzaga keladi va erkak yoki ayolning o'ziga xos xulq-atvor shaklini egallaydi.

magasdga erishish uchun ishlatiladi. Harakating tasodifiy o'qib olinishi, kutilmagan samarani berganda, yangi taassurot hosil bo'lishi, takrorlaydi va yangi harakatlarni mustahkamlaydi.

Beshinchi bosqichda uchinchi darajali sikl (aylanma) tarkibida harakatlanish shaklini mustamlakaladi. paydo bo'ladi: bola bu qanday natijaga olib kelishini ko'rib harakatlarni allaqachon o'zgartiradi. Demak, u faol tajriba o'tkazishni boshlaydi. Agar ilgari bola maqsadga erishish uchun turli xil harakatlarni amalga oshirgan bo'lsa, xatolarga yo'l qo'yg'an bo'lsa, allaqachon ongida harakatlar sxemalarini birlashtira oladi va to'g'ri qarorga keladi.

Taxminan ikki yil davomida ichki harakatlار rejasi tuzilgan sensimotor davrni tugatadi va bola yangi davrga – representativ davrga va konkret operatsiyalarga o'tadi. Representativ intellekt yordamida fikrlashdir. O'g'zaki fikrlashning yetarli rivojlanmaganligi bilan kuchli majoziy boshlanish bolalar munosabati bir turiga olib keladi. Operatsiyadan oldingi vakolat boqichida ishoblashga, asoslashga aodir emas. Runica ushbu davrda

Bolada narsalar sonini anglash printsipti yoʻq. U obyektlarni belgilariga qarab idrok etadi. Bola narsalar va hodisalarning mohiyatini koʻrmaydi, ularni toʻgʻridan-toʻgʻri idrok etish orqali qabul qiladi. U daraxtlar chayqalmogʻda, shuning uchun shamol qaysh har doim men yurganda yuradi, toʻxtaganimda toʻxtaydi, oʻylaydi. J. Piage bu hodisani realizm deb atadi.

Operation davrdan oldingi tasavvurlarga ega bo'lgan boshqa qatlamli qashshiliklarga beraq, hukmlar o'rtasida bog'liqlik bo'yicha umumiylikni chetlab o'tib xususiydan xususiyga o'tish, hamma narsa aralash qabul qilish va boshqa xususiyatlar bilan ajralib turadi. Hozirgi tafakkurning o'ziga xos xususiyati, realistikligi uning egotrentizm bilan kelib chiqadi. Egosentrizm – bolaning alohida intellektual pozitsiyasini U butun dunyoni o'z nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi, narsa va hodisalar noyoq va mutlaqligini, dunyoni bilishning nisbiyligini va turli nazarlarning muvofigligini tushunmaydi.

Rivojlanish jarayonida bola yangi bilim sohasiga duch kelgan egosentritizm kuchayadi va asta-sekin bilimlarni o'zlashtirish natijasida zaiflashadi. Egosentritizmning pasayishi va kuchayishi u o'zlashtirish bilimlar oqimi va tempiga bog'liq.

Operatsion davrdan oldingi tasavvur bosqichi moddning oqib ketishini, xotirada saqlash tushunchasi paydo bo'lishi bilan bogliq. Transformatsiya paytida obekting ba'zi xususiyatlari saqlanib qoladi.

11 yoshdan 14 yashgacha bolalarni yig'ib olib boradi va 7-8 yoshli bolalar ham o'zlarining fikrini bildirib berishadi. Konkret operatsiya bosqichida bolalar o'z fikrini qisqartirib, qisqartirib berishadi. Konkret operatsiya bosqichida bolalar o'z fikrini qisqartirib, qisqartirib berishadi. Konkret operatsiya bosqichida bolalar o'z fikrini qisqartirib, qisqartirib berishadi.

Ushbu tashkilotning so'nggi, eng yuqori davri formal bo'lgan davri O'zbek idrok sohasida berilgan narsalarga konkret fikrlar bilan, hattoq shingari mantiqiy yondashib fikrlay oladi. Ushbu fikrlar shunda ko'rib chiqadi, undan har qanday xulosa chiqarishning tabakkuri faraziy—deduktiv bo'lib qoladi.

... taraqqiylarning o'zgarishini tezlashtirish va, masalan, birligiga koʻnib o'tkazish operatsiyalari o'rnatish mumkinmi? ... mumkin, lekin rivojlanish natijasida bunday tezlashuvning ... shartlari bo'ladi. U rivojlanish bosqichlarini o'zgartirishi ... hali har bir bota taraqqiyot bosqichining o'ziga mos ... materiallari bilan ta'minlash ... shunda har bir intellektual soha rivojlanmasdan

Ushbu Gumanistik psixologiyada rivojlanish muammosi o'ziga xos psixologiya va "men" ga tegishli nazariyalarning o'zaro ta'rifli bo'lgan odam tajribasiga iloji boricha yaqinroq yaqinlashishidir. Gumanistik psixologiya nqtai nazaridan insonning yig'indisi, stimull-reaktiv shablonlar va hayvoniy instinktlar ko'ra ko'proq xususiyatlarga egadirlar.

Ushbu gumanistik psixologiya shaxsni o'rganishda ko'proq e'tiborni kuch sifatida, xulq-atvorli yondashuvga reaksiya sifatida, bu ta'lim nazariyasi tomonidan qo'llab-quvvatlangan taqdiri determinizmga va Freyd nazariyasi tomonidan o'zgarib qolgan va tajovuzkor instinktiv mayllarning ichki omili sifatida qarash edi. Gumanistik psixologiya shaxsiga yaxlit e'tiborini taklif qiladi va ekzistensializm falsafasi bilan bog'liq. Ekzistensializm zamonaviy falsafa yo'nalishi bo'lib, bu axloqiy inson shaxsiy mavjudligining ma'nosini topishi va o'z-o'ziga muvofiq erkin va mas'uliyat bilan yashashidir. Ushbu gumanistik yo'nalishdagi psixologlar mayllar, instinktlar va ta'limi determinizmini rad etishadi. Ularning

rivojlanish uchun zarari degan fikridan farqli o'laroq, Rojers fikriga ko'ra, xarakterining yadrosi tug'ilishdan boshlab ijobiy, sog'lom, kengroq impulslardan iborat degan fikrda edi. Maslou singari, Rojers ham odamlarga o'zlarining ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda qat'iy yordam berish kerakligi bilan qiziqdi. Lekin Rojers Maslouga o'z fikrini shaxsni bosqichma-bosqich rivojlantirish nazariyasini yaratmagani, klinik amaliyotida uchraydigan muammolarga e'tiborini qaratib, bitta bemorlarining maksimal darajada shaxsiy o'sishi (Rojersning fikriga ko'ra, atagan) Rodgersning ularga samimiy va to'liq handardlik bildirganligi ular ularni o'z holicha qabul qilayotganini bilganlarida sodir bo'lganligi aniqladi. U bu "iliq, ijobiy, qabul qiluvchi" munosabati ijobiy deb atadi. Rojers terapevting ijobiy munosabati mijozning o'zini o'zi qabul qilishiga va uning boshqa odamlarga nisbatan bag'rikengligiga yordam beradi, deb hisoblar edi.

Gumanistik psixologiya bir necha jihatdan samarali ekanligi isbotladi. Hayot imkoniyatlarining rang-barangligiga urg'u berish o'z rivojlanishini rag'batlantiradi, degan fikr rivojlanish psixologiyasiga boshqa yondashuvlar tomonidan ham qo'llab-quvvallandi. Hozirgi tashqari, gumanistik psixologiya kattalar maslahatiga va o'z yordam dasturlarining paydo bo'lishiga sezilarli ta'tir ko'rsatadi. Shuningdek, u har bir bolaning o'ziga xosligini hurmat qilishga asoslangan ota-onalarni tarbiyalash usullari va maktabda shaxsni munosabatlarni insonparvarlashirishga qaratilgan pedagogik usullarning tarqalishiga hissa qo'shadi.

2.5—mavzu. Psixikaning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi (L.S. Vigotskiy)

L.S. Vigotskiy o'z ilmiy faoliyatini "psixologik hodisalar tavsifi, empirik va fenomenologik o'rganishdan — ularning madaniy uchun yangi eksperimental genetik usuli kiridi. Bolalar rivojlanishini tahlil qilish birligi sifatida yosh haqidagi talimotni ishlatib chiqdi. U bolaning aqliy rivojlanishining borishi, shartlari, manbai, o'ziga xosligi va harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida bolaning tushunchani taklif qildi; bolalar rivojlanish davrlari va boshqalar shuningdek, ontogenez vaqtida ular orasidagi o'zaro bog'lanishni tasvirlab berdi; u bola aqliy rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini aniqladi va tuzdi.

L.S. Vigotskiy o'z tadqiqotlarida ongni markaziy muammasi aylantirdi. U o'z tadqiqotlarini "yuksak psixologiya" (ong psixologiya) deb

atagan qarami — "yuzaki" (xulq nazariyasi) va "chuqur" (psixanaliz) doirasida olib bordi. U ongni "xulq-atvor muammasi" deb hisoblagan.

Vigotskiy rivojlanish jarayonida irsiy va ijtimoiy jihatlarning o'zaro ta'siri haqida bolaning barcha aqliy funksiyalarining o'zaro ta'siri haqida, ammo turli ulushga ega. Elementar funksiyalar (yodlash, hislash) yuqori funksiyalarga qaraganda irsiy bo'lgan bo'lsada, yuqori funksiyalar (qayta, mantiqiy fikrlash, nutq). Yuqori funksiyalar madaniy va tarixiy rivojlanish mahsulidir va bu rivojlanish aqliy rivojlanishni belgilaydigan narsa emas, balki rivojlanish natijasi bo'lgan. Funksiya qanchalik murakkab bo'lsa, uning rivojlanish yo'li shunchalik uzoqroq bo'ladi, unga rivojlanish katta ta'sir qiladi.

Vigotskiy fikriga ko'ra, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi".

Vigotskiy fikriga ko'ra, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi".

Vigotskiy fikriga ko'ra, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi".

Vigotskiy fikriga ko'ra, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi".

Vigotskiy fikriga ko'ra, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi". Buning bitta natijasi, atrof-muhit doimo rivojlanishda "ishirok etadi".

Yangi tug'ilgan chaqaloqning aqliy hayotidagi muhim voqealar eshitish va vizual konsentratsiyaning paydo bo'lishi. Esitishga konsentratsiya 2 – 3 haftalarda paydo bo'ladi. Masalan, qattiq yopilgan eshik ovozidan bola harakattan to'xtaydi, qotib qoladi va jim bo'ladi. Keyinchalik, 3–4 hafta o'tgach, odanning ovoziiga xuddi shunday reaksiya hosil bo'ladi. Bu vaqtda bola nafaqat tovushga e'tibor qaratadi, balki boshini u tomon buradi. 3 – 5 haftada paydo bo'lgan vizual konsentratsiya ko'rinishidan xuddi shu tarzda namoyon bo'ladi: bola nigohini yorqin narsada qisqa vaqt ushlab turadi.

Unga g'amxo'rlik qiladigan onaning ovoziiga javob berish, uning yuzini ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan yangi tug'ilgan chaqaloq u bilan yangi nozik hissiy aloqalarni o'rnatadi. Taxminan 1 oyligida bola onasini ko'rib, uning yuziga qarab to'xtaydi, qo'llarini ko'taradi, oyoqlarini tezda qimirlatadi, baland shovqin soladi va tabassum qila boshlaydi. Bu kuchli emosional reaksiya jonlantirish kompleksi deb nomlandi. Jonlanish kompleksi yangi tug'ilgan chaqaloqda krizis davrining chegarasi bo'lib xizmat qiladi va uning paydo bo'lishi bola normal aqliy rivojlanishining asosiy mezonidir. Jonlanish kompleksi onalar tomonidan bola hayotiy ehtiyojlarini qondirishi (o'z vaqtida ovqatlantirish, tagliklarni almashitirish va h.k.), mulogot qilishi va o'ynashi natijasida hosil bo'ladi.

Haqiqatan ham insoniy xususiyatni – tabassumni o'z ichiga olgan jonlanish kompleksi birinchi jilmoiy ehtiyojning paydo bo'lishi – aloqa zarurligini anglatadi. Bolaning mulogotga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish uning aqliy rivojlanishida yangi davrga o'tishini anglatadi. Yangi tug'ilgan chaqaloqning o'tish davri yakunlanadi va go'daklik davri boshlanadi.

Kichikintoy tez o'sadi. Sog'lom bolaning o'sishi uning hayotining birinchi yilida taxminan 1,5 baravar, vazn esa qariyb 2 baravar oshadi. Bola tobora jadal va muvaffaqiyatli harakat qila boshlaydi va shuning uchun atrofdagi olamni bilish uchun katta imkoniyatlarga ega bo'ladi. Go'daklarning jismoniy rivojlanishidagi asosiy bosqichlar va ular paydo bo'lishining taxminiy (o'tacha) shartlari 1–jadvalda keltirilgan. 1. Bolaning kognitiv rivojlanishiga kelsak, bu yerda birinchi navbatda idrok va nozik qo'l harakatlarning rivojlanishini ko'rib chiqish kerak. *Idrok*. Neonatal bosqichda paydo bo'lgan ko'rish diqqati yaxshilanadi. Ikkinchi oydan keyin diqqat bargoriligi ancha uzogroqqa cho'ziladi. 3 oyga kelib, uning davomiyligi 7–8 sekundga yetadi. Harakatlanuvchi ob'ektlarni kuzatish mumkin bo'ladi. 4 oyligida bola shunchaki ko'rmaydi, balki

shaqillan qaraydi: ko'rgan narsasiga faol munosabatda bo'ladi, harakat qiladi va quvnoq tovushlarni chiqaradi.

2–3 oyga kelib, go'daklar odatda ilgari kuzatilgan narsalardan notinim darajada farq qiladigan narsalarga qiziqish bildiradilar. Bola vizual idrok qilindigan narsalarni shakli, murakkabligi va rangi bilan ajratib turadi. U 3–4 oy ichida rangga javob berishi mumkin: agar u faqat qizil shaklidan ovqatlanasa, u uni boshqa rangdagi idishlar orasida aniq ko'rsatadi. Ushbu reaksiya shartli refleksli bog'lanishlar tipi bo'yicha bo'laydi. 6 oydan keyin ranglarga faol qiziqish paydo bo'ladi.

1–jadval

Go'dakning jismoniy rivojlanishi

Harakat paydo bo'lishi vaqti	Motorika taraqqiyoti
1 oylikda	Jag'ini ko'taradi
2 oylikda	Ko'kragini ko'taradi
3 oylikda	Predmetga cho'ziladi, ammo, ushlay olmaydi
4 oylikda	Ushlab turganda o'tiradi
5–6 oylikda	Qo'li bilan predmetlarni ushlaydi
7 oylikda	Ushlamasa ham, o'zi o'tiradi
8 oylikda	O'zi mustaqil o'tira oladi
9 oylikda	Ushlaganda tura oladi; qornida emaklaydi
10 oylikda	Qo'llari va tizzasi bilan emaklaydi; Ikki qo'lidan tutganda yuradi
11 oylikda	Ushlamasdan tura oladi
12 oylikda	1 qo'lidan tutganda yura oladi

Bolada qo'llarining ob'ektga nisbatan harakatlari, narsalarni qo'yib tashlash to'rt oylik atrofida paydo bo'ladi. 5–6 oyligida bola allagachon harakatlari ushlab tura olishi mumkin, bu esa murakkab vizual–motor

koordinatsiyani talab qiladi. Bu keyingi rivojlanish davrlari ahamiyatli bo'lib, narsalar bilan manipulyativ harakatlarni amalga oshirishda maqsadga yo'naltirilgan harakat va ushlash asosiy moment bo'lib hisoblanadi.

Go'daklik davrining ikkinchi yarim yilida qo'l harakati va shunga o'xshash harakatlar jadal rivojlanadi. Jan Piage aylana reaksiyalar deb atagan bir xil, takrorlanadigan harakatlar zanjiri 7 oydan keyin "o'zaro bog'liq" harakatlarga aylanadi: bola kichik narsalarni katta narsalarning ustiga qo'yadi, qutilarning qopqog'ini ochadi va yopadi. 10 oydan so'ng kattalarning harakatlarga taqlid qilib, ob'ektlardan nisbatan to'g'ri foydalanishga imkon beradigan birinchi funksional harakatlar paydo bo'ladi. Bola klaviaturali narsalar knopkasini bosadi, barabanni uradi tayog'cha bilan uradi, stakandagi suyuqlikni ichadi.

Ushbu funksional harakatlar hali ahamiyati emas: ular kattalar tomonidan bajarilgan individual narsalar bilan bog'liq bo'lib, bolaga qo'g'irchoqni qanday silkitishni, uni qoshidan qanday boqishni ko'rsatib beradi. Ushbu davrda harakatlarni boshqa ob'ektlarga ko'chirish hali sodir bo'lmagan.

Idrok va xatti-harakatlar chaqaloqlik davrida ko'rgazmali-harakat tafakkurining dastlabki shakllarini baholashga imkon beradigan asosdir. Yil davomida bola hal qila oladigan kognitiv vazifalar avval sezish, so'ngira motorli harakatlardan foydalanib murakkablashadi. Muvaqqiyatga erishishda bola sinov va xato bilan harakat qiladi. Aytaylik, yostiq ostiga yashirilgan o'yinchoqni qidirib, u avval ko'zlarini qamrab olgan barcha yostiqqlarni ag'daradi.

Go'daklik davrida kognitiv, emosional rivojlanish bilan bir qatorda, rivojlanishning ushbu yo'nalishiga yaqin bo'lgan **kattalar bilan bevosita emosional mulogot** ham rivojlanadi. Bolalik davridagi faoliyatning yetakchi turi bu kattalar bilan to'g'ridan-to'g'ri emosional aloqa. Dastlabki 3-4 oyda bolalar turli xil emosional holatlarni namoyon qilishadi: kutilmagan holatlarga javoban hayratlanish (harakatlarning susayishi, yurak urish tezligining pasayishi), jismoniy noqulaylik paytida bezovtalik (harakatning kuchayishi, yurak urishining kuchayishi, ko'zlarning qisilishi, yig'lash), ehtiyojlarni qondirishda yengillik. Bola onani tanishi va uni ko'rganda kuchli xursandchilik bildirishni o'rgangandan so'ng (aslida, go'dak yoshidan boshlanadi), u har qanday odamga yaxshi munosabadda bo'la boshlaydi. 3-4 oydan keyin u tanishlariga tabassum qiladi, lekin notanish kattalar oldida bu hissiyot bir oz yo'qoladi. Ammo, agar kattalar o'zining yaxshi munosabatini namoyish

etgan, bola bilan gaplashsa va unga tabassum qilsa, boladagi ehtiyotkorlik reaksiyasi quvonch bilan almashiriladi. 7-8 oylikda notanishlarning paydo bo'lishi bilan bezovtalik sezilarli darajada oshadi. Bolalar, ayniqsa, notanish odam bilan yolg'iz qolishdan qo'rqishadi. Taxminan bir vaqtning o'rtasida, 7 dan 11 oygacha, "ajralishdan qo'rqish" paydo bo'ldi – onasi qo'liga bo'lganida bolada qayg'u yoki keskin qo'rguv paydo bo'ladi.

Go'daklik davrining birinchi yarmida eshitish sezgisi shakllanadi va bolaning qulog'iga tanish tovushlar eshtirilganida u quvonch bilan notanish odamda "g'uvillash" deb nomlanadigan tovushlarni chiqaradi. Go'daklik yoshining ikkinchi yarmida shovqin-suron solish xususiyati paydo bo'lib, unda ko'pincha takroriy tovush kombinatsiyasini ajratish imkonin, bu ko'pincha bolaning jismoniy harakatlari bilan bog'liq. Bola odatda uni ifodalay imo-ishoralar bilan birlashtiriladi. 1 yoshga kelib, bola kattalar tomonidan aytilgan 10-20 so'zni tushunadi va u kattalarning nutqida qo'llaniladigan so'zlarga o'xshash bir yoki bir nechta birinchi so'zlarni **talaffuz qiladi**. Birinchi so'zlar – bu kommunikativ vaziyatni o'zgartirish maqsadidagi ("bering!" singari) harakat so'zlari. Dastlabki so'zlarning shakli ko'p hollarda ot bilan ifodalanisa ham, aslida ular to'liqlardir.

Dastlabki so'zlarni qo'llash bilan, bolaning aqliy rivojlanishida yangil hosil bo'lgan boshlanadi.

Chaqaloq va ilk bolalik o'rtasidagi o'tish davri odatda 1 yosh krizisi deb ataladi. Har qanday inqiroz singari, bu mustaqillikning kuchayishi, affektiv reaksiyalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bolada ta'sirchan emulyar, odatda, kattalar uning xohish-istaklarini, so'zlarini, imo-ishoralarni va yuz ifodalarni tushunmagan yoki tushungan, lekin bajarishni istamaganida ro'y beradi. Bola allaqachon yurgan yoki uy atrofida faol ravishda aylanib harakatlanganligi sababli, bu vaqtda unga birish mumkin bo'lgan narsalar doirasi keskin oshadi. Kattalar o'ltir narsalarni yashirishga, elektr rozetkalarini yopishga, elektr jihozlari, idishlar va kitoblarni balandroq joyga qo'yishga majbur bo'ladilar. Bolaning barcha istaklari bajarilmaydi, chunki uning xatti-harakatlari unga yoki boshqalarga zarar yetkazishi mumkin. Albatta, bola ilgari "yo'q" so'zi bilan tanish edi, ammo krizis davrida u alohida ahamiyat kasb etadi.

O'tish davrining asosiy yultug'i L.S. Vygotskiy aytgandek, **avtonom nutq** deb nomlangan bolalar nutqining bir turi paydo bo'lishidir. Bu nutq katta yoshdagi nutqdan ham ovoz shaklida (fonetik tuzilish), ham ma'nosida (semantik tomoni) sezilarli darajada farq qiladi. Ularning

tovushdagi bolalar so'zlari ba'zan kattalarnikiga o'xshaydi, ba'zida ularidan keskin farq qiladi. Semantik farqlar bundan ham qiziqroq. Bolalar nutqida predmetlarni umumlashitra olmaydi. Ular ishlagan so'zlar o'z manitig'iga ega hamda so'zlar ko'p ma'noli va situativ xususiyatga ega bo'ladi.

Bolalar avtonom nutqi fonetik va semantik jihatdan kattalarnikidan farq qilganligi sababli, u faqat bola bilan doimiy birga bo'lgan va uning so'zlarining ma'nosini tushunadigan eng yaqin odamlarigaгина tushunadi. Bunday nutq yordamida boshqa kattalar bilan aloqa qilish mumkin emas, garchi bu yerda tilga oid bo'lmagan vositalar – imo-ishoralar va bolaning tushunarsiz so'zlar bilan ifodalangan yuz ifodalari ishtirok etsa ham. Shunday qilib, avtonom nutq bolaga mulogot qilishga imkon beradi, ammo bu mulogot boshqa shakllarda va boshqacha tabiatda bo'lib, keyinchalik bola uchun mumkin bo'lgan biron bir aloqa vositasi bo'la olmaydi.

Go'daklikdagi aqliy rivojlanish natijalarini sarhisob qilganda, yana bir bor ta'kidlash kerakki, yoshning asosiy zarurati xavfsizlik va xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojdir. Bu ehtiyoj qondirilishi kerak va bu kattalar uchun asosiy vazifadir. Agar bola o'zini xavfsiz his qilsa, u tasbqi dunyoga ochiq, unga ishonadi va uni yanada jasorat bilan o'zlashtiradi. Agar shunday bo'lmasa, u dunyo bilan o'zaro aloqani yopiq vaziyat bilan cheklaydi. E. Eriksonning aytishicha, yoshligida odam atrofdagi dunyoga (odamlarga, narsalarga, hodisalar) nisbatan ishonchni yoki insonni butun hayoti davomida ta'qib qilib boradigan ishonchsizlik hissinu rivojlantiradi. Begonalashuv hissi bolalarga e'tiborsizlikdan, mehr-muhabbat tanqisligidan va zo'ra vonlikdan kelib chiqadi.

Xuddi shu yoshda mehr-muhabbat hissi shakllanadi. Bog'liqlik hissi – bola va unga g'amxo'rlik qilayotgan kattalar o'rtasida vujudga keladigan maxsus emotsional aloqa. Bolalarda bog'liqlik hissinu shakllantirish jarayonining 3 bosqichi mavjud: 1) chaqaloq har qanday odam bilan yaqinlik qidiradi; 2) tanish odamlarni notanishlardan ajratib olishga o'rganadi; 3) bola uchun ahamiyati bo'lgan odamlarga sadogat hissi paydo bo'ladi. Yoximni ijtimoiy munosabatlar hatto bolani o'z vaqtida ovqatlanitishdan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega, chunki ular bu hissiyotni insoniy xususiyatlarga kiritadilar.

3.2-mavzu. Ilk yosh davrida psixik rivojlanish

Tug'ilgandan so'ng, bola onadan jismonan ajralib chiqadi, ammo u ushbu vaqt davomida u bilan biologik bog'liqlidir. Go'daklikning oxirida bola onam bir mustaqillikka ega bo'lib, biologik jihatdan mustaqil bo'ladi. I.S. Vygotskiy atagan "Biz" vaziyati barbod bo'lib, bola va kattalarning ajralmas birligi holati buzila boshlaydi. Ammo keyingi bosqich – onadan psixologik ajralish allaqachon bolalikdan boshlanadi. Buning sababi, bola nafaqat yangi jismoniy imkoniyatlarga ega, balki aqliy funksiyalarni jadal rivojlantiradi va davr oxirida o'z-o'zini anglashning dastlabki asoslari paydo bo'ladi.

Psixik funksiyalarning rivojlanishini hisobga olsak, birinchi navbatda, ilk bolalik nutq assimilyatsiyasiga senzitiv davr ekanligini ta'kidlaymiz. Bolaning avtonom nutqi tezda o'zgaradi va yo'qoladi (odatda 18 oy ichida). Tovush va ma'no jihatidan g'ayrioddiy so'zlar kattalarning nutqidagi so'zlar bilan almashiriladi. Ammo, buning uchun albatta bola nutqi rivojlanishi uchun qulay sharoitlar lozim. Ya'ni, birinchi navbatda, bolaning kattalar bilan to'liq mulogotda bo'lishi muhim.

O'z ona tilida nutqni egallash jarayonida bolalar uning fonetik va semantik tomonlarini ham o'zlashtiradilar; so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni ham o'rganish boshlaydi. Bunga 3 yoshdan boshlab tilning barcha asosiy tovushlari o'zlashtirilib olinishi yordam beradi. Bolaning nutqidagi eng muhim o'zgarish shundaki, bu so'z uning uchun ob'ektiv ma'no ega bo'ladi. Bola bir so'z bilan aytganda ularning tasbqi xususiyatlariga ko'ra farq qiladigan, ammo qandaydir muhim tarzda yoki ular bilan ishlash usullariga o'xshash ob'ektlarni anglatadi. Shuning uchun bu bolalar birinchi umumlashma so'zlarining ob'ektiv ma'no larining paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Ilk yoshda passiv lug'at – bola ma'nosini tushunadigan so'zlar soni tezda o'sib boradi. Ikki yoshga kelib, bola kattalar aytgan so'zlarining harikasini tushunadi va o'z atrofdagi narsalarning nomlarini atay oladi. Bu vaqrga kelib, u kattalarning birgalikdagi harakatlarga oid ko'rsatmalarini (talablarni) tushuna boshlaydi. Bola narsalar dunyosini faol o'rganiganligi sababi, nutq vositasida bilan ob'ektlarni boshqarish eng muhim faoliyatdir va u ob'ektlar bilan yangi harakatlarni faqat kattalar bilan birga o'zlashtirishi mumkin. Bolaning harakatlarni tartibga soluvchi ko'rsatmalari nutqni juda erta tushunadi. Keyinchalik, 2–3 yil ichida nutqni tushunish va hikoya qilish nutqi paydo bo'ladi. Bolani o'rab turgan narsalar va hodisalar bilan bog'liq hikoyalar osonroq tushuniladi.

Bu davrda faol nutq ham jadal rivojlanadi: aktiv soʻz boyligi oʻsib boradi va bola tomonidan aytiladigan soʻzlar soni har doim tushunilgan soʻzlar sonidan kam boʻladi. Dastlabki iboralar paydo boʻladi, kattalarga qaratilgan ilk savollar beriladi. Uch yoshga kelib, aktiv lugʻat 1500 ta soʻzga yetadi. Bolaning nutq aktivligi odatda 2 yoshdan 3 yoshgacha keskin koʻtariladi. Uning mulqot doirasi tobora kengayib boradi – u nutq yordamida nafaqat yaqinlari, balki boshqa kattalar, bolalar bilan ham gaplashishi mumkin.

Idrok. Ilk yoshda nutqdan tashqari, boshqa psixik funktsiyalar rivojlanadi – idrok, fikrlash, xotira, eʼtibor. Ilk bolalik qiziq, chunki idrok barcha oʻzaro bogʻliq funktsiyalar orasida hukmronlik qiladi. Idrokning ustunligi unga boshqa aqliy jarayomlarga bogʻliqlikni anglatadi. Shu munosabat bilan, yosh bolalarning xatti–harakatlari imkon qadar mavjud vaziyatga bogʻliq – ular toʻgʻridan-toʻgʻri tushunadigan narsalar. Xulq maydoni, durtusel; bu vizual vaziyatdan tashqarida boʻlgan hech narsa ularni oʻziga jalb qilmaydi; 2 yoshgacha, bola idrokga tayannasdan umuman harakat qila olmaydi.

Bu yoshdagi idrokning muhim xususiyati uning affektiv rangidir, yaʼni, emosional rang–barangligidir. Kuzatilgan narsalar haqiqatan ham bolani "jalb qiladi" va bu unga yorqin hissiy reaksiyani keltirib chiqaradi. Idrokning affektiv tabiati sensorimotor birligiga olib keladi. Bola narsani koʻradi, uni oʻziga tortadi va shu tufayli, turli xil xatti–harakatlar rivojlana boshlaydi – uni olish, u bilan bilan biror narsa qilish. L.S. Vigotskiy bu birlikni shunday taʼriflaydi: "Ilk yoshda vizual, taʼsirchan rangdagi idrok ustunlik qiladi va barvaqt rivojlanadi keladi."

Ushbu yosh davridagi tafakkur koʻrgazmali–harakat tafakkuri deb nomlanadi. Bu Jan Piajening "sensomotor intellekt" tushunchasiga mos keladi. Atamaning oʻzi koʻrsatib turibdiki, bu bola tomonidan amalga oshiriladigan idrok va harakatlarga asoslangan. Garchi bola ikki yoshga toʻlgan boʻlsa ham, ichki harakatlar rejasini namoyish etadi, barcha erta bolalik davrida obektiv faoliyat intellektual rivojlanishning muhim asosi va manbai boʻlib qolmoqda.

Bu vaqtda, kattalar bilan birgalikdagi faoliyatda bola turli xil mavzularda harakat qilish usullarini oʻrganadi. Voyaga yetgan kishi unga qoshiq va piyolani qanday ishlatishni, qoʻlida qalamni qanday tutishni va bosh kiyim, oʻyinchoqlar bilan nima qilishni, mashina tortishni, qoʻgʻirchoqni silkitishni, temirga urishni oʻrgatadi. Obektlar bilan harakatlar ularning funksional xususiyatlari va ulardan foydalanish shartlariga bogʻliq.

Tafakkur dastlab amaliy faoliyat jarayonining oʻzida koʻrinadi. Bu, aytilgan, bola kattalar tomonidan oʻrgatilmagan muammoga duch kelganida yaqin koʻrinadi. Tafakkur amaliy faoliyat jarayonida va amaliy faoliyat natijasida rivojlanadi, shuning uchun yuritmiz psixologlarning fikriga koʻra, u rivojlanishning umumiy darajasi va operatsiyalar tarkibida uchun orqada qoladi.

Tafakkur natijat tashqi faoliyat orqali rivojlanadi. Balki, bu davrda muvaffaqiyatli harakatlarning oʻzi ham takomillashadi. Bundan tashqari, ular dastlab oʻrganilgan narsalardan farqli tarzda, umumlashtirilgan sonetrdagi tushunchalarga ham ega boʻla boshlaydilar. Oʻzlashtirilgan harakatlarni boshqa shartlarga oʻtkazish mavjud. Harakatlarni ular bogʻlangan narsalardan ajratish va ularni umumlashtirishdan soʻng, bola oʻz harakatlarni kattalar harakatlarga solishtirish, kattalarning harakatlarni namunalar sifatida qabul qilish qobiliyatini namoyish etadi. Bola kata odamlarning harakatlarga taqbid qilib boshlaydi. Kattalar bu yosh davridagi bolaga harakatlar tartibini beradi, ularning bajarilishini koʻzdan va baholaydi. D.B. Elkonin **shaxsiy** deb nomlangan harakatlar, bolani mustaqil tafakkurining yangi taraqqiyot bosqichi, keyingi oʻtish davri sifatida inqirozga tayyorlanish davri boʻlib hisoblanadi.

Ushbu davrdagi yetakchi faoliyat predmetli–manipulyativ faoliyat boʻlib hisoblanadi. Oʻyin paytida bola obektlarni, shu jumladan oʻyinchoqlarni, oʻzlari bilan boʻlgan harakatlarga eʼtibor qaratadi. Biroq, yoshlikning oxirida, fina bilan oʻyin allagachon asl shakllarida paydo boʻladi. Bu bola tomonidan ishlatiladigan obektlar oʻyin mahosiga ega boʻlgan rejissyorlik oʻyini. Bunday oʻyinlar qisqa umr koʻrishadi va vaqti–vaqti bilan sodir boʻladi, ular syujetning ibtidoiyligi va bajarilgan harakatlarning bir xilligi bilan ajralib turadi. Ammo keyingi yosh bosqichida ular sujetli–rolli oʻyin oʻynashning manbalaridan biriga aylanadi.

Oʻyinni rivojlantirish uchun ramziy yoki almashtirish harakatlarning paydo boʻlishi muhimdir. Masalan, qoʻgʻirchoq toʻshak oʻrniga yogʻoch blokga yotqizilsa, bu uning oʻrnini bosadi. Bola qoʻgʻirchoqni agdarib, uni silkitib, tuzni silkitgichdan tuz quyayotganini xabar qilganda, bu yanada murakkab almashtirish harakatlardir.

Psixik funktsiyalarning rivojlanishi bolaning hissiy–ehtivoj sohasi rivojlanishidan ajralmasdir. Bola faqat his qiladigan narsaga hissiy munosabada boʻladi. U shifokorning kabinetida noxush muolajani hisslardan kechirmoqda, ammo bir necha daqiqadan soʻng u xotirjam va yangi vaziyat bilan qiziqadi. U kelajakda muammolarga duchor

bo'lishidan xafa bo'lolmaydi va bir necha kundan keyin unga biron bir narsa berilishidan xursand bo'lmaydi. Bolaning orzulari beqaror va tezda o'tkinchi, u ularni nazorat qila olmaydi va ushlab turolmaydi; ular faqat kattalarni jazolash va rag'batlantirish bilan cheklangan. Barcha istaklar bir xil kuchga ega: ilk bolalikda motivlarga bo'ysunish yo'q. Buni tanlov sharoitida kuzatish oson.

Ilk bolalik davridagi bolalarning o'zaro mulqoti odatda endi-endi paydo bo'layotgan bo'ladi va u hali to'laqoni bo'lmaydi. Hayotining ikkinchi yilida, o'z tengdoshi yaqinlashganda, bola bezovtalikni his qiladi, u faoliyatni to'xtatishi va o'zini onasining himoyasiga tashlashi mumkin. Uchinchi yilida u allaqachon boshqa bir bolaning yonida xotirjam o'ynaydi, ammo umumiy o'ynashning lahzalari qisqa umr ko'radi, o'yin qoidalari haqida gap bo'lishi mumkin emas. Eng yaxshisi, bolalar to'shakda birgalikda sakrash kabi "o'yin" turida muvaffaqiyat qozonishadi. Agar kichkina bola bog'chaga tashrif buyursa, u tengdoshlari bilan yanada yaqinroq aloqada bo'lishga majbur bo'ladi va bu erda uyda tartiblanganlarga qaraganda ko'proq tajribaga ega bo'ladi. Ammo "bolalar bog'chasi" bolalari mulqotida yoshga bog'liq qiyinchiliklardan saqlanmaydi. Ular tajovuzkor bo'lishi mumkin – surish, boshqa bolani urish, ayniqsa agar u biron bir tarzda ularning manfaatlarini buzsa, aytaylik, jozibali o'yinchoqni ushlab olishga harakat qilsa. Yosh bola egotsentrik bo'lib, nafaqat boshqa bolani tushunmaydi, balki u bilan qanday munosabatda bo'lishni ham bilmaydi. Empatiyaning hissiy mexanizmi (qiyin vaziyatdagi empatiya va omad yoki o'yinda birgalikda quvonch) keyinchalik maktabgacha bolalikda paydo bo'ladi.

Bolaning hissiy-ehtiyoj sohasining rivojlanishi o'sha paytda paydo bo'lgan o'zlikni anglash bilan chambarchas bog'liqdir. Taxminan 2 yoshda bola o'zini ko'zguda tanib boshlaydi. Amerikalik psixologlar bunday tajribani o'tkazdilar: bolalarni ko'zuga olib borishdi, keyin ular sezilmay har bir bolaning burniga qo'llarida qizil bo'yog' izlarini qoldirdilar. Yana, ko'zguda qarab, 2 yoshgacha bo'lgan bolalar ifloslangan burnlariga munosabatda bo'lishmadi va o'zlarini oynada ko'ringan qizil dog'lar haqida gapirmaydilar. Ikki yoshli bolalarning aksariyati aks ettirishni ko'rib, barmoqlari bilan burnlariga tegishdi, shuning uchun ular o'zlarini tan olishdi.

O'z-o'zini tanish o'zini anglashning eng oddiy boshlang'ich shakli. Bola o'zini o'zi chaqirganida, o'z-o'zini anglash rivojlanishining yangi bosqichi boshlanadi – uchinchi shaxsda: "Ayi", "Ali". Keyin, odatda, uch yoshga kelib, "men" olmoshi paydo bo'ladi. Bundan tashqari, bolada ham

o'zini o'zi hurmat qilish bor – nafaqat uning "men", balki "men uchun", "men juda yaxshiman", "men yaxshiman va endi yo'q" ni anglash. Bu rasional tarkibiy qismlarni o'z ichiga olmaydigan sof hissiy holatdir (shuning uchun uni so'zning to'g'ri ma'nosida o'z-o'zini hurmat qilish deb atash qiyin). Bu bolaning hissiy xavfisizligiga bo'lgan asoslanadi, shuning uchun o'zini o'zi qadrlash har doim ham boladan tashqari ko'rariladi. O'z-o'zini anglashning rivojlanishi bilan bog'liq holda, bola kattalar tomonidan tan olinishi uchun davoni ishlab chiqaradi. Muayyan xatti-harakatlarga ijobiy baho berish, kattalar ularga bolalarning jozibasini beradi, bolalarda maqtovg'a, e'tirofga ega bo'lish natijasi uyg'otadi. "Men", "men yaxshiman", "men o'zim" ongi va shaxsiy harakatlarning ko'rinishi bolani rivojlanishining yangi bosqichiga olib chiqadi. Keyin yana o'tish davri boshlanadi – 3 yosh inqirozi.

3 yosh inqirozi – ilk va maktabgacha yoshdagi chegara bo'lib, bu bolaning hayotidagi eng qiyin paytlardan biri. Bu inqiroz, eski ijtimoiy munosabatlarni tizimini qayta ko'rib chiqish, "men" ni ajratish inqirozi. Bola, kattalardan ajralib, ular bilan yangi, chuqurroq munosabatlarni o'rnatishga harakat qiladi.

E. Klerdan keyin L.S. Vigotskiy 3 yil davomida inqirozning yetti xususiyatini tavsifladi. Ulardan birinchisi – salbiy. Bola o'zi bajarishni istagan harakatlarning o'ziga emas, balki kattalarning fikriga yoki talabiga salbiy munosabat bildiradi. U biron bir kattani unga taklif qilgani uchun u hech narsa qilmaydi. Umuman olganda, salbiylik tanlanadi: bola bitta o'la a'zosining yoki bitta o'qituvchining talablarini e'tiborsiz qoldiradi, boshqalar bilan esa juda itoatkor bo'ladi. Harakatning asosiy motivlarni teskarisini qilishdir, ya'ni, unga aytilgan narsaning teskarisi.

3 yillik inqirozning ikkinchi xususiyati o'jarlikdir. Bu bolaning ommamand talab qilayotgani uchun emas, balki u o'zi bu haqda kattalarga aynganligi va fikrini e'tiborga olishini talab qilgani uchun bolaning reaksiyasi.

O'tish davrida gavsarlik paydo bo'lishi mumkin. U ma'lum bir katalarga qarshi emas, balki bolalik davrida shakllangan munosabatlarning butun tizimiga, oilada qabul qilingan tarbiya normalariga qarshi qaratilgan. Bola o'z xohish-istaklarini bajarishga intiladi va boshqalar unga taklif qiladigan va qiladigan hamma narsadan norozi. "Kelinglar!" Bunday holatlarda eng ko'p uchraydigan reaksiya.

Albatta, mustaqillikka moyillik aniq namoyon bo'ladi: bola hamma narsani qilishni va o'zi uchun qaror qilishni xohlaydi. Aslida, bu ijobiy holat, ammo inqiroz davrida gipertrofiy mustaqillikka moyillik o'z

ijtimoiy munosabatlar kattalar faoliyatining ijtimoiy ma'nosiga aylantiriladi.

O'yin – maktabgacha yoshdagi yetakchi faoliyat bo'lib, u bolaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir qiladi. Birinchidan, o'yinda bolalar bir-biri bilan to'liq munosabadda bo'lishni o'rganadilar. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar hali ham o'z tengdoshlari bilan haqiqatan ham mulqot qila olmaydilar, ular "birga emas, balki birgalikda o'ynaydilar".

O'rta va katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalar, egosentizmga qaramasdan, rollarni oldindan taqsimlashda, shuningdek o'yin jarayonida ham o'zaro kelishib olishadi. Rollarga oid masalalarni mazmunli muhokama qilish va o'yin qoidalarining bajarilishini nazorat qilish bolalarni ular uchun umumiy, emosional intensiv faoliyatga jalb qilish tufayli mumkin bo'ladi.

O'yin nafaqat tengdoshlar bilan mulqotni, balki bolaning ixtiyorsiz xatti-harakatlarini shakllantirishga hissa qo'shadi. Xatti-harakatlarni boshqarish mexanizmi – "qoidalarga bo'yusinish" o'yinda aniq rivojlanadi va keyin boshqa harakatlarda o'zini namoyon qiladi. O'zboshimchalik bu bola ta'qib qiladigan va boshqaradigan xatti-harakatlar shaklidir. O'yinda, model axloqiy me'yorlar yoki kattalarning boshqa talablari emas, balki uning xatti-harakati bola nusxa ko'chiradigan boshqa odamlarning suratida aks ettiriladi. O'z-o'zini boshqarish faqat maktabgacha yoshda paydo bo'ladi, shuning uchun dastlab bolaga uning o'rtog'lar tomonidan tashqi nazorat kerak. Bolalar avval bir-birlarini, so'ngira har birini o'zaro nazorat qiladilar. Tashqi nazorat asta-sekin xatti-harakatlarni boshqarish jarayonidan chiqib ketadi va tasvir to'g'ridan-to'g'ri bolaning xatti-harakatlarini tartibga solishni boshlaydi.

O'yin bolaning motivatsion-ehitiyoj sohasini rivojlantiradi. Faoliyat uchun yangi motivlar va ular bilan bog'liq maqsadlar paydo bo'ladi. Xulq-atvorning paydo bo'lgan o'zboshimchaliklari motivlardan affektiv xususiyatga ega bo'lgan bevosita istaklar shaklida motiv-miyatlarga o'tishni osonlashtiradi.

Rivojlangan roli o'yinda o'zining murakkab sujetlari va murakkab rollari bilan improvizatsiya qilish uchun yetarlicha keng maydon yaratib, bolalarda ijodiy tasavvur shakllanadi. O'yin mustaqil ravishda xotirani shakllantirishga hissa qo'shadi, kognitiv egosentizmni yengib chiqadi.

Nutq. Nutqni o'zlashtirishning uzoq va murakkab jarayoni maktabgacha yosh davrida asosan tugaydi. 7 yoshga kelib, til bolaning mulqot va fikrlash vositasiga, shuningdek ongli o'rganish mavzusiga aylanadi, chunki maktabga tayyorgarlik ko'rish, o'qish va yozishni

qaratib boshlanadi. Maktabgacha yoshga kelib, fonemik rivojlanish jarayoni yakunlanadi, nutq so'z boyligi tez o'sib boradi. Oldingi yosh davrida bo'lgani kabi, bu yerda individual farqlar juda katta: ba'zi bolalar ko'proq so'z boyligiga ega, boshqalari kamroq, bu ularning o'zlashtirish sharoitlariga, kattalar ular bilan qanday va qanday yaqin aloqada bo'lishiga bog'liq.

Bu davrda nutqning grammatik tuzilishi rivojlanishda davom ettirilgan bo'ladi. Bolalar morfologik tartib (so'z tuzilishi) va sintaktik (sana tuzilishi) ning nozik qonunlarini o'rganadilar. 3–5 yoshli bola bolalarning nutqni faol o'rganadi, balki ijodiy ravishda til voqeligini ham qatlaydi. U "kattalar" so'zlarining maholarini to'g'ri yozadi, garchi u bolalar ularni o'ziga xos tarzda qo'llasa ham, so'zning o'zgarishi, uning maholari va mahosidagi o'zgarish o'rtasidagi bog'liqlikni sezadi. Ona tili grammatikasi qonunlariga muvofiq, bolaning o'zi yaratgan so'zlar har birini tushunari, ba'zan juda muvaffaqiyatli va shubhasiz – originaldir. Bolalarning bunday mustaqil so'zlarni shakllantirish qobiliyati ko'pincha so'z yashash deb ataladi.

Umunan olganda, maktabgacha yoshda bola kattalarga xos bo'lgan nutq tili barcha shakllarini o'zlashtiradi. U monolog, hikoya shaklida batafsil xabarlar yetkaza oladi. Bu xabarlarida bola nafaqat o'rganagan yangi narsalarni, balki bu boradagi fikrlarini, g'oyalari, tasavvurlari, tajribalarini boshqalarga yetkazadi. Tengdoshlar bilan mulqotda dialogik nutq rivojlanadi, jumladan rahbarlik, baholash, o'yin harakatlarni muvofiqlashtirish va boshqalar. O'z-o'zini o'ylaydigan nutq bolaga uning harakatlarni rejalashtirish va tartibga solishga yordam beradi. O'ziga aytilgan monologlarda u duch kelgan qiyinchiliklarni qayd etadi, keyingi harakatlar uchun reja tuzadi va vazifani bajarish yo'llarini muhokama qiladi.

Maktabgacha yosh davri – xotira rivojlanishi uchun eng qulay davr. I. M. Vigotskiy ta'kidlaganidek, xotira dominant funksiyaga aylanadi va uning shakllanishi jarayonida uzoq yo'lni bosib o'tadi. Bu davrdan oldin ham, undan keyin ham bola xilma-xil materiallarni osonlikcha eslay olmaydi. Biroq, maktabgacha yosh davridagi bolaning xotirasi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarda xotira ixtiyorsiz. Bola biror narsani eslashni yoki esga tushirishni maqsad qilib qo'ymaydi va u eslab qolgan maxsus usullariga ega emas. Bola she'rlarni tezda eslab qoladi, aytilgan shakli mukammal bo'lsa, ya'ni, she'rlarda ohangdorlik, ritm va

tegishli g'ofiyalar muhimdir. Bola o'z qahramonlari bilan hamdard bo'ladi, filmlar, ertak, hikoyalar, suhbatlardagi obrazlarni yaxshi esga oladi.

O'rta maktabgacha yoshda (4 yoshdan 5 yoshgacha) mustaqil tarzda xotira shakllana boshlaydi. Ongli, maqsadli yodlash va eslash faqat vaqti-vaqti bilan paydo bo'ladi. Odatda ular boshqa mashg'ulotlarga kiritiladi, chunki ular o'yinda ham, kattalar uchun topshiriqlarni bajarishda ham, dars paytida – bolalarni maktabga tayyorlashda ham zarurdir. Bola o'ynash orqali eslab qolish uchun eng qiyin materialni yaratishi mumkin.

Maktabgacha yoshda xotira shaxsni shakllantirish jarayoniga kiradi. Hayotning uchinchi va to'rtinchi yillari birinchi bolalik xotiralari yillariga aylanadi.

Tafakkur rivojlanishining asosiy yo'nalishi ko'rgazmali-harakatdan ko'rgazmali-obrazli va yosh davri oxirida nutqli tafakkurga o'tishdir. Biroq, fikrlashning asosiy turi – bu Jan Piaget ta'rifga ko'ra representativ intellektidir.

Maktabgacha yosh nihoyasida, umumlashtirish va aloqalarni o'rnatish an'anasi mavjud. Uning paydo bo'lishi, aql-idrokning yanada rivojlanishi uchun juda muhimdir, garchi bolalar ko'pincha noto'g'ri umumlashtirib, ob'ektlar va hodisalarning xususiyatlarini hisobga olmay, yorqin tashqi belgilarga e'tibor qaratadilar (kichik ob'ekt yorug'likni anglatadi; katta narsa og'ir, og'ir bo'lsa, demak suvga cho'kishi mumkin va boshqalar). Maktabgacha yosh davri A.N. Leontev yozganidek, "shaxsiyatning dastlabki haqiqiy xazinasidagi". Aynan shu davrda bola shaxsini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlar hosil bo'ladi. Bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan hissiy va motivatsion sohalar rivojlanib, o'z-o'zini anglash shakllanadi.

Maktabgacha yosh davridagi bolalik odatda xotirjam hissiyot, mayda sabablarga ko'ra kuchli ta'sirchan portlashlar va nizolar yo'qligi bilan ajralib turadi. Bu nisbatan yangi barqaror hissiy fon bolani idrok etish dinamikasini belgilaydi. Xayoliy tasavvurlarning dinamikasi ilk bolalik davridagi ta'siri ranglarni idrok etish jarayonlari bilan taqqoslaganda erkinroq va osonroqdir.

Maktabgacha yoshda bolaning xohish-istaklari, motivlari uning tasavvurlari bilan uyg'unlashadi va buning natijasida motivlar qayta quriлади. Hisoblangan vaziyat ob'ektlariga yo'naltirilgan istaklardan (motivlardan), "ideal" tekislikda joylashgan ob'ektlar bilan bog'liq bo'lgan istaklarga o'tish mavjud. Maktabgacha yosh davridagi bola harakat qilishni boshlashdan oldin ham, kelajakdagi natijani va kattalar tomonidan uning bahosini aks ettiradigan emosional tasavvurga ega.

Agar u qabul qilingan tarbiya me'yorlariga, mumkin bo'lmagan muvofiklikka yoki jazoga mos kelmaydigan natijani ko'rsa, bezovtalikni his qiladi – bu boshqalar uchun istalmagan harakatlarga xalaqit beradigan emosional holat. Harakatlarning foydali natijasini kutish va yaqin insonlar tomonidan yaxshi maqlov eshitishni yanada rag'batlantiradigan ijobiy his-tuyg'ular bilan bog'liq.

Shunday qilib, maktabgacha tarbiya yoshida, faoliyatning boshidan maktabgacha ta'sirlanish o'zgaruvchandir. Affekt (hissiy fon) xulq-atvor muallimidagi birinchi bo'g'in bo'ladi. Faoliyat oqibatlarini emosional oltindan sezish mexanizmi bola harakatlarning hissiy jihatdan tartibga solinishiga asoslanadi.

Faoliyat tarkibining o'zgarishi rivojlanishga ta'sir qiladi. Bolaga xos bo'lgan hissiyotlar doirasi kengayadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiyotlarga nisbatan hamdardlik, empatiya kabi hissiyotlarning paydo bo'lishi juda muhimdir, ularsiz birgalikdagi faoliyat va bolalar o'rtasidagi munosabat aloqa shakllarini yaratish mumkin emas.

Ushbu davrda shakllanadigan eng muhim shaxs mexanizmi motivlarning bo'ysunishi hisoblanadi. Yosh bolaning barcha orzulari bir xil darajada kuchli va keskin edi. Ularning har biri xatti-harakatlarga harakat beradigan va yo'naltiradigan sababga aylanib, yuzaga keladigan tekcor harakatlar zanjirini aniqladi. Agar bir vaqtning o'zida turli xil motivlar paydo bo'lsa, bola o'zi uchun deyarli hal qilmaydigan vaziyatga tushib qoladi.

Maktabgacha yosh davridagi bolaning motivlari har xil kuch va ahamiyat kasb etadi. Kichik maktabgacha yoshda, bola bir nechta ob'ektlardan birini tanlash masalasida nisbatan osonlikcha qaror qabul qilishi mumkin. Ko'p o'tmay, u darhol uning impulsini bostirishi mumkin, masalan, jozibali narsaga javob bermaslik. Bunga "cheklovchilar" rolini o'ynaydigan kuchli niyatlar orqali erishish mumkin. O'ziga shundaki, maktabgacha yosh davridagi bolaning eng kuchli maqsadi o'zini namoyon etish, mukofot olishdir. Cheklash va tanbeh qinchalik zaif bo'lsa, (o'yin faoliyatidan tashqari holatlarda), bolaning o'z-o'ziga ishonchi ham kuchsiz bo'ladi.

Maktabgacha yosh davridagi bolaning hayoti ilk yosh davridagi hayotga qaraganda ancha keng va turli-tuman xususiyatga ega. Shunga ko'ra yangi motivlar paydo bo'ladi. Bular paydo bo'lgan o'zini o'zi qudratlash, o'z-o'zini hurmat qilish bilan bog'liq motivlar – muvaffaqiyat, muqabat, raqobatga erishish motivlari, hozirgi vaqtda o'zlashtirilayotgan axloqiy me'yorlar bilan bog'liq sabablar va boshqalardir.

Ushbu davrda bolaning individual motivatsion tizimi shakllanib boshlaydi. Unga xos bo'lgan turli xil motivlar nisbiy barqarorlikka erishadi. Bola uchun kuchli va ahamiyatli bo'lgan nisbatan barqaror motivlar orasida dominant motivlar ajralib turadi, hosil bo'lgan motivatsion ierarxiyada ustunlik qiladi. Masalan, bola doimiy ravishda tengdoshlari bilan raqobatlashadi, har narsada birinchi bo'lishga intiladi, unda obro'li (xudbinlik) motivatsiya hukmronlik qiladi. Ikkinchisi, aksincha, barchaga yordam berishga harakat qiladi. Bolalar bog'chasidagi har bir "jiddiy" dars, har bir talab, o'qituvchi sifatida ishlaydigan o'qituvchining fikri muhimdir. Chunki bu davrda bola allaqachon o'z yoshiga xos keng ijtimoiy motivlarga ega, muvaffaqiyat motivi kuchli darajaga yetadi.

Maktabgacha yosh davrida bola jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlarni o'rganishni boshlaydi. U xatti-harakatlarni axloqiy me'yorlar nuqtai nazaridan baholashni, o'z xatti-harakatlarini ushbu normalarga bo'yusinishni o'rganadi, axloqiy tajribaga ega bo'lib boradi. Dastlab, bola faqat o'zlarini baholay olmaydigan boshqa odamlarning harakatlarini – boshqa bolalar yoki adabiy qahramonlarni baholaydi.

Maktabga tayyorlov yoshi davrida harakatlarni nafaqat natijalari, balki sabablari bo'yicha ham baholay boshlaydilar; murakkab axloqiy muammolar, masalan, mukofotning adolati tartitilishi, qilingan yomon ish uchun qasos olish va boshqalar.

Maktabgacha yoshdagi bolalikning ikkinchi yarmida bola o'zi o'rganagan axloqiy me'yorlarga muvofiq harakat qilishga harakat qilib, o'z xatti-harakatlarini baholash qobiliyatiga ega bo'ladi. Oddiy vaziyatlarda namoyon bo'ladigan burchning birlamchi tuyg'usi mavjud bo'ladi. Bola maqtovg'a loyiq harakatni amalga oshirgandan so'ng boshdan kechiradigan mamnunlik hissi va kattalarning tasdiqlanmagan harakatlaridan keyin noquvaylik hissi paydo bo'ladi. Bolalar bilan munosabatlarda elementar axloqiy me'yorlar tanlangan bo'lsa ham, kuzatila boshlaydi.

Axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish va bolaning axloqiy xatti-harakatlarini ijtimoiylashtirish oiladagi muayyan munosabatlarda tezroq va osongroq bo'ladi. Bola hech bo'lmaganda ota-onalardan biri bilan yaqin emosional aloqada bo'lishi kerak. Bolalar befarqlikdan ko'ra, g'amxo'r ota-onalarga ko'proq taqabul qilishadi. Bundan tashqari, ular kattalar bilan muomala va munosabat uslubini qabul qilishadi, ko'pincha ular bilan mulogot qilishadi va ular bilan birgalikda faoliyat olib borishadi. Shubhasiz mehr-muhabbatga ega bo'lgan ota-onalar bilan mulogotda

bolalar nafaqat ularning harakatlariga ijobiy yoki salbiy hissiy reaksiyalarni qabul qilishadi, balki ba'zi xatti-harakatlar nega yaxshi, holatlarini yomon deb hisoblanishi kerakligini tushunishadi.

O'z-o'zini anglash maktabgacha yoshning oxirida intensiv intellektual va shaxsiy rivojlanish natijasida shakllanadi, odatda maktabgacha yoshdagi bolalarning markaziy xususiyati hisoblanadi.

O'z-o'zini hurmat qilish davrning ikkinchi yarmida dastlabki sof hissiy o'zini o'zi qadrlash ("Men yaxshiman") va bironing xatti-harakatlarini oqilona baholash asosida paydo bo'ladi. Bola avval boshqa bolalarning xatti-harakatlarini, so'ngra o'z harakatlarini, axloqiy harakatlari va ko'nikmalarini baholash qobiliyatini oladi.

Bolaning o'zini o'zi qadrlashi deyarli har doim tashqi baholash bilan, birinchi navbatda yaqin kattalar bahosiga to'g'ri keladi. Maktabgacha harbiyachi o'zini tartiblayotgan yaqin odamlarning ko'zi bilan ko'radi. Agar oiladagi baholash va taxminlar bolaning yoshiga va individual xususiyatlariga mos kelmasa, uning o'ziga xos qiyofasi buziladi.

Amaliy ko'nikmalarni baholab, 5 yoshli bola o'z yutuqlarini bo'rtirib ko'rsatadi. 6 yoshga kelib, haddan tashqari o'z-o'zini hurmat qilish darajasi saqlanib qoladi, ammo bu davrda bolalar avvalgi davrdagidek o'zlarini ochiq shaklda maqtashmaydi. Muvaffaqiyatlari to'g'risida chiqqan hukmlarining kamida yarmi asoslangan bo'ladi, kollos, 7 yoshga kelib, o'z-o'zini baholash prinsiplari hosil bo'ladi.

Umuman olganda, maktabgacha yosh davridagi bolaning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi juda yuqori, bu unga yangi faoliyatni o'rganishga yordam beradi, shubhasiz va qo'rqusiz, maktabga tayyorgarlik jarayonida o'quv mashg'ulotlariga kirishiladi.

O'z-o'zini anglashni rivojlantirishning yana bir yo'nalishi bu o'z tajribasidan xabardorlikdir. Nafaqat erta yoshda, balki maktabgacha yoshdagi bolalarning ko'pchiligida turli xil tajribaga ega ekanlik anglab olinmaydi. Maktabgacha yoshda bola emosional holatini boshqaradi va ularni: "Men baxtliman", "Men xafaman", "Men g'azablanaman" so'zlari bilan ifodalashi mumkin.

Bu davr jinsiy identifikatsiya bilan tavsiflanadi: bola o'zini o'g'il yoki qiz sifatida tanitadi. Bolalar tegishli xatti-harakatlar haqida fikrlarini olishadi. Aksariyat o'g'il bolalar kuchli va jasoratli bo'lishga harakat qiladilar, og'riqdan yoki xafagarchilikdan yig'ilamaydilar; qizchalar – toza, kundalik hayotda ishblarmon va muloyim yoki mulogotda jozibador bo'lishadi. Maktabgacha yoshda o'g'il bolalar va

qizlar barcha o'yinlarni birgalikda o'ynashmaydi, ularning faqat o'g'il bolalar va faqat qizlar uchun o'ziga xos o'yinlari bor.

Bu davrda o'z-o'zini anglash o'z vaqtida boshlangan bo'ladi. 6-7 yoshida bola o'zini namoyon qiladi: "kichikligimda", "katta bo'lganimda" degan iboralarni ishlatadi.

6 yoshli o'quvchilarni o'qitish xususiyatlari. Maktabga psixologik tayyorlik

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 6 yoshli birinchi sinf o'quvchisi aqliy rivojlanishi nuqtai nazaridan maktabgacha tarbiya yoshidagi bola darajasida bo'ladi. U maktabgacha yoshdagi tafakkurning o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qoladi, ixtiyoriy xotira ustunlik qiladi (shunga asosan, qiziqarli narsalar eslab qolinadi, esga tushirish jarayoni sus); diqqatning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bola 10-15 daqiqadan ko'p bo'lmagan vaqt davomida ayni biror narsani samarali bajarishga qodir.

6 yoshli bolalarning o'ziga xos xususiyatlari o'quv jarayonida qo'shimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. O'quv maqsadlariga mos keladigan kognitiv motivlar hali ham beqaror va vaziyatga mos keladi, shuning uchun ko'pchilik bolalar bilan mashg'ulotlar paytida ular o'qituvchining say-harakatlari tufayli paydo bo'ladi va qo'llab-quvvatlanadi. Ko'pincha bolalarga xos bo'lgan yuqori o'zini o'zi qadrlash, ular uchun pedagogik baholash mezonlarini tushunish qiyin bo'lishiga olib keladi. Ular o'zlarining ilmiy ishlariga baho berish, umuman shaxsni baholash deb hisoblashadi va o'qituvchi: "Siz noto'g'ri ish tutdingiz" deganida, "Siz yomonсан" deb qabul qilmadi. Salbiy baholarni, sharhlarni qabul qilish tashvish, noqulaylik keltirib chiqaradi, buning natijasida o'quvchilarning katta qismi passiv bo'lib qoladi, boshlagan ishtidan voz kechadi yoki o'qituvchining yordamiga muhtoj bo'ladi. Bolaning hissiy holatiga qarab xatti-harakatlarning beqarorligi o'qituvchi bilan munosabatlarni ham, bolalarning darsda jamoaviy ishlarini ham murakkablashtiradi.

Bu yerda keltirilgan 6 yoshli bolalarni o'qitishning umumiy muammolaridan tashqari, individual farqlar bilan bog'liq yana bir muammo mavjud. 6 yoshli bolaning maktabga borishi kerakmi yoki bir yil kutish yaxshiroqmi, bu uning maktabga o'qishga psixologik jihatdan qanchalik tayyorligini aniqlashni anglatadi.

Maktabga psixologik tayyorlanish — bu motivatsion, intellektual ishlar va mustaqillik sohasini rivojlantirishning yuqori darajada bo'lgan maktab tizimidir. Odatda psixologik tayyorgarlikning ikkita jihat mavjud — shaxsiy (motivatsion) va maktabga intellektual tayyorgarlik.

Shaxsiy maktabga tayyorlik. Bolani muvaffaqiyatli o'rganish uchun birinchi navbatda yangi maktab hayotiga, "jiddiy" faoliyatga, "ma'naviyatli" topshiriqlarga intilishi kerak. Bunday istakning paydo bo'lishiga yaqin kattalarning maktabgacha yoshdagi bolalar o'yiniga asoslangan muhim faoliyat sifatida o'qishga bo'lgan munosabati ta'sir qiladi. Boshqa bolalarning munosabati, kichiklarning nazarida yangi yosh davriga ko'tarilish va kattalar bilan teng huquqli bo'lish ham ta'sir qiladi. Natijada, bolada o'quvchining ichki pozitsiyasi shakllanadi.

Bolaning yangi ijtimoiy mavqega ega bo'lish istagi kichik maktab sharoitida ko'plab psixologik xususiyatlarni shakllantirish uchun zarur shart yaratib beradi. Xususan, maktab vazifalariga mas'uliyatli munosabat shundan iboratki: bola nafaqat u uchun qiziqarli vazifalarni, balki bajarishi kerak bo'lgan har qanday tarbiyaviy ishlarni ham bajaradi.

Umuman olganda, o'qishga bo'lgan munosabatlardan tashqari, maktabga kirgan bola uchun o'qituvchiga, tengdoshlariga va o'ziga bo'lgan munosabati muhimdir. M.L. Lisinning so'zlariga ko'ra maktabgacha yosh davrida, bola va kattalar o'rtasidagi bunday aloqa shakli vaziyatli-shaxsiy aloqadan tashqarida bo'lgani kabi rivojlanishi kerak. Voyaga yetgan kishi shubhasiz obro'ga, modelga aylanadi. Bu davrda bolaning talablari bajariladi, kattalar bolaning so'zlaridan xafa bo'lmaydilar, aksincha, xatolarni tuzatishga, noto'g'ri bajarilgan ishlarni qaytarishga harakat qiladilar. Voyaga yetgan odamga va uning xatti-harakatlariga odatiy munosabatda bo'lish qobiliyati bilan bolalar o'qituvchining pozitsiyasini, uning kasbiy rolini yetarlicha qabul qiladilar. Bu borada maktabga tayyor bo'lgan bolalar, talim aloqalari qoidalarini yaxshi tushunadigan va maktab qoidalariga bo'ysungan holda, o'zlarini sinfda tutadilar.

O'qitishning sinf-dars tizimi nafaqat o'qituvchi bilan bolaning munosabati, balki boshqa bolalar bilan ham o'ziga xos munosabatlarni o'z ichiga oladi. O'quv faoliyati mohiyatiga ko'ra jamoaviy faoliyatdir. O'quvchilar bir-biri bilan ishbilamonlik aloqalarini o'rganishlari, muvaffaqiyatli hamkorlik qila olishlari va birgalikda o'quv mashg'ulotlarini olib borishlari kerak.

manbai, boshqasi uchun – umidsizlik va xafagarchilik, yana biri muvaffaqiyat sifatida qabul qilinadi, boshqasi esa muvaffaqiyatsizlik deb qabul qilinadi. Boshqa tomondan, ichki hayot – tajribalar hayoti – xatti-harakatlarga ta'sir qiladi va shu bilan bola faol ishtirok etadigan voqealarning tashqi ko'rinishi o'zgaradi.

Bolaning tashqi va ichki hayotida boshlangan differentsiya uning xatti-harakatlarining tarkibidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Faoliyatining semantik indikativ asosi paydo bo'ladi – biror narsa qilish istagi va rivojlanayotgan harakatlar o'rtasidagi bog'liqlik yuzaga keladi. Bu intellektual lahza, bu kelajakdagi harakatni uning natijalari va uzogroq oqibatlari nuqtai nazaridan ko'proq yoki kamroq tarzda real baholashga imkon beradi. Ammo shu bilan birga, bu ham emosional lahza, chunki bunda harakatning shaxsiy mahosi aniqlanadi. Bolaning boshqalar bilan munosabatlari tizimidagi o'rni, bu munosabatlardagi o'zgarishlar haqida ehimliy tajribalar yuzaga keladi. O'z harakatlarida semantik yo'nalish bola ichki hayotining muhim qismiga aylanadi. Shu bilan birga, u bolaning xatti-harakatlaridagi kuch va tezlikni yo'q qiladi. Ushbu mexanizm tufayli bolalarda impulsivlik o'z-o'zidan yo'qoladi; bola harakat qilishdan oldin sarosimaga tushadi, his-tuyg'ulari va qo'rquvni yashira boshlaydi, boshqalarga o'zining kasal ekanligini ko'rsatmaslikka harakat qiladi. Tashqi tomondan, bola endi ichki sohadan farqlanadi, garchi ochiqlik, barcha his-tuyg'ularini bolalarga va yaqin kattalarga bildirmaslik bilan birga, o'zi xohlagan narsani qilish istagi hali ham kichik maktab yoshida saqlanib qoladi.

Bolalarning tashqi va ichki hayotini farqlashning sof inqirozi odatda individuallik, uslublar, sun'iy zo'rqlash xatti-harakatlariga aylanadi. Ushbu tashqi xususiyatlar, shuningdek, injiqlikka moyillik, affektiv reaksiyalar, nizolar, bola inqirozdan chiqib, yangi davrga kirganda yo'qoladi.

3.4-mavzu. Kichik maktab yoshi davri

Kichik maktab yoshida ta'lim faoliyati yetakchi o'rinni egallaydi. U ma'lum bir tuzilishga ega. D.B. Elkonin bo'yicha o'quv faoliyatining tarkibiy qismlarini qisqacha ko'rib chiqamiz.

Birinchi komponent – bu motivatsiya. Ta'lim faoliyati polimotivatsiyalangan – bu turli xil ta'limiy motivlarga asoslangan va yo'naltirilgan. Ular orasida o'quv vazifalariga eng mos keladigan motivlar mavjud; agar ular o'quvchi tomonidan shakllantirilgan bo'lsa, uning tarbiyaviy ishlari mazmunli va samarali bo'ladi, bular tarbiyaviy va

kognitiv motivlardir. Ular kognitiv ehtiyoj va o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojlariga asoslangan.

Ikkinchi komponent – bu o'quv vazifasi, ya'ni bola eng keng tanlangan harakat usullarini o'zlashtiradigan vazifalar tizimi. O'quv vazifasi individual vazifalardan ajralib turishi kerak. Odatda, bolalar ko'pincha o'ziga xos muammolarni hal qilishda o'z-o'zidan ularni hal qilishning umumiy usulini kashf etadilar. Rivojlanish uchun o'rganish bilan birgalikda "kashfiyot" hamda bolalar va o'qituvchi tomonidan berilgan muammolarni hal qilishning umumiy usulini shakllantirishni o'z ichiga oladi. O'quv amaliyotlari harakatlar rejimining bir qismidir. Amaliyot va o'quv vazifalari o'quv faoliyati tarkibidagi asosiy bo'g'in hisoblanadi.

Har bir o'quv operatsiyasi maxsus ishlab chiqilishi kerak. Ta'lim amaliyatini ishlab chiqish ko'pincha P.Ya. Galperin tizimiga ko'ra bosqichma-bosqich rivojlanishni o'z ichiga oladi. O'quvchilar operatsiyalar tarkibiga to'liq yo'nalishni (shu jumladan, uning harakatlar kelma-ketligini aniqlashni) olgandan so'ng, o'qituvchi nazorati ostida materiallashtirilgan shaklda operatsiyalarni bajaradilar. Operatsiyalarni birinchi aniq bajarishni o'rganib, bola natijalarini operatsiyalarini davom ettiradi va nihoyat, operatsiyalar hajmini qisqartirish bosqichida, u o'qituvchiga tayyor javobni aytib, muammoni tezda hal qiladi.

To'rtinchi komponent bu nazorat. Dastlab, bolalarning o'quv ishlari o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi. Ammo asta-sekin, odatlar uni o'zlarini nazorat qila boshlaydilar, qisman o'z-o'zidan, qisman o'qituvchining rahbarligi ostida o'rganadilar. O'z-o'zini nazorat qilmasdan, ta'lim faoliyatini to'liq amalga oshirish mumkin emas, shuning uchun o'qitishni boshqarish muhim va qiyin pedagogik vazifadir. Faqatgina yakuniy natija bilan ishini boshqarish yetarli emas, bolaga operatsiyalarning to'g'riligi va to'liqligi uchun operatsion nazorat kerak.

Nazoratning yakuniy bosqichi *baholash* hisoblanadi. Buni o'quv faoliyati tarkibining beshinchi tarkibiy qismi deb hisoblash mumkin. Bola o'z ishini nazorat qilib, uni o'rganishi va munosib baholashi kerak. Shu bilan birga, umumiy baholash yetarli emas. Topshiriq qanchalik to'g'ri va samarali bajarilganligi, ularning harakatlariga baho berish kerak. Bu nuqtda muammolarni hal qilish usuli hali ishlab chiqilmagan yoki o'zlashtirilmagan.

Murakkab tuzilishga ega bo'lgan ta'lim faoliyati shakllanishda uzog yo'lni bosib o'tadi. Uning rivojlanishi maktab hayotining barcha yillari

davomida davom etadi, ammo o'qitishning dastlabki yillarida poydevol qo'yiladi.

Psixik funksiyalarni rivojlantirish. Kichik maktab yoshidagi asosiy vazifa fikrlashdir. Buning yordamida fikr jarayonlarining o'zi jadal rivojlanib, tiklanadi, boshqa tomondan, boshqa aqliy funksiyalarining rivojlanishi aqlga bog'liq. Maktabgacha yoshda vizual-majoziy shakldan og'zaki-manitivy fikrlashga o'tish tugaydi. Bolada mantivy to'g'ri fikrlash paydo bo'ladi: u operatsiyalardan foydalanadi. Biroq, bu hali rasmiy-mantivy operatsiya emas, kichik maktab o'quvchisi hali ham faraz bilan bahslashmaydi. Bu yoshga xos bo'lgan psixik operatsiyalarni J. Piage *konkret operatsiyalar* deb nomlangan, chunki ular konkret, ko'rgazmali tarzda amalga oshiriladi.

O'qitish jarayonida kichik maktab o'quvchilarida dastlabki ilmiy tushunchalar shakllanadi. Ilmiy tushunchalar tizimini o'zlashtirish yosh maktab o'quvchilarida konseptual yoki nazariy, tafakkur asoslarini rivojlantirish to'g'risida gapirishga imkon beradi. Nazariy fikrlash o'quvchiga tashqi, vizual belgilar va narsalarning birikmalariga emas, balki ichki, asosiy xususiyatlar va munosabatlarga e'tibor qaratib, muammolarni hal qilishga imkon beradi. Nazariy fikrlashning rivojlanishi bolani qanday va nimaga o'rgatishiga bog'liq, ya'ni, mashg'ulot turi bo'yicha.

Boshqa psixik funksiyalarining rivojlanishi fikrlashning rivojlanishiga bog'liq. Kichik maktab yoshida idrok yetarlicha farqlanmaydi. Shu sababli, bola ba'zan imlo bilan o'xshash harflar va raqamlarni aralashitirib yuboradi (masalan, 9 va 6). Agar maktabgacha yoshdagi bolalar idrokni tahlil qilish bilan ajralib turadigan bo'lsa, unda kichik maktab yoshining oxiriga kelib, tegishli tayyorgarlik bilan, sintez qiluvchi idrok paydo bo'ladi. Rivojlanayotgan aql, idrok qilmadigan elementlar o'rtasida aloqa o'rnatish qobiliyatini yaratadi. Buni bolalar rasmining tavsifida osongina kuzatish mumkin.

Xotira ikki yo'nalishda rivojlanadi – ixtiyoriylik va anglanganlik. Bolalar o'zlarining qiziqishini uyg'otadigan, yorqin ko'rgazmali qurollar yoki tasviriylar xotiralar va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan o'quv materiallarini bema'lol yodlashadi. Ammo, maktabgacha yoshdagi bolalardan farqli o'laroq, ular o'zlariga qiziq bo'lmagan materiallarni maqsadli ravishda, mustaqil yodlab olishlari mumkin. Har yili o'rganish tobora ko'proq mustaqillik asosida ishlaydigan xotira asosida rivojlanib boradi.

Kichik maktab o'quvchilari, maktabgacha yoshdagi bolalar singari, asosli mexanik xotiraga ega. Ular eslaganlarini so'zma-so'z takrorlashga qobiliyati. Bu yoshda semantik xotirani yaxshilash mnemonik texnikaning keng ko'llanilishi, ya'ni eslashning og'lona usullarini o'zlashtirishga imkon beradi. Bola o'quv materialini anglasa, uni tushunsa, bir vaqtning o'zida eslatib berish jarayoni faollashadi. Shunday qilib, intellektual ish bir vaqtning o'zida mnemonik faoliyat, fikrlash va semantik xotira bilan chambarchas bog'liqdir.

Kichik maktab yoshida diqqat rivojlanadi. Yetarlicha shakllangan psixik taraqqiyotsiz, o'quv jarayonini amalga oshirish mumkin emas. Fa'ol faoliyatida bolaning ixtiyoriy diqqati rivojlanadi. Bolalar allaqachon qiziqishsiz harakatlarga diqqat qaratishlari mumkin, ammo ixtiyoriy diqqat ular haqi ham mavjud bo'ladi. Ularning diqqatlari kichik hajmi, past darajadagi barqarorligi bilan ajralib turadi – ular bir soatga 10–20 daqiqa (o'spirinlarda – 40–45 daqiqa, o'rta maktab o'quvchilarida – 50 daqiqagacha) diqqatni jamlashlari mumkin. Diqqatni jamlash va uni bitta o'quv topshirig'idan boshqasiga o'tkazish juda qiyin. Diqqat shakllanmagan va rivojlanmagan kichik maktab o'quvchilarining aksariyati kuchli parishonlik, chalg'ish va beqarorlik bilan ajralib turadilar.

Umuman olganda, aqliy funksiyalar rivojlanishining ikkita asosiy yo'nalishini ajratish mumkin – intellektualizatsiya va mustaqillik.

Maktabgacha bolalikdan motivlarning bo'yunishi va o'z-o'zini anglatishni shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan shaxs rivojlanishi kichik maktab yoshida ham davom etadi. Motivatsiya sohasi shaxsning o'zidir. Maktab hayotining boshida o'quvchining ichki mavqega ega bo'lib, u juda yaxshi o'qishni va yaxshi o'zlashtirishni xohlaydi. Yuqori baho olish bolani uchun maqsadga aylanadi, unga turi sabablar bo'lishi mumkin. Ulardan biri o'quvchining yangi maqomini tasdiqlash bilan bog'liq bo'lgan o'rganishning jitmioy motividir. Bundan tashqari, kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun yuqori baholar uning hissiy farovonligining garovi, ma'g'zurlik mavzusini, boshqa muvofiqdarning manbai, ayniqsa muhim yutuqlari oliaviy an'analarga qarab moddiy yoki ma'naviy rag'batlantirish bilan belgilanadi.

O'qishning keng jitmioy motivlariga burch, mas'uliyat, ma'lumot olish zarurati (bolalar aytganidek "savodli bo'lish") va hokazolarni o'z ichiga oladi. Ammo, A.N. Leontev fikricha, bu sabablar "ma'lumot sabablar" bo'lib, majburiyat tushunchasi, hozircha mavhumlik yoki universitetda o'qish istiqboli uni o'qishga majburlamaydi. Bolalarda keng

ijtimoiy motivlari katta yoshliar tomonidan qabul qilinadigan qadriyatlariga, asosan oilada singdirilgan narsalarga bog'liq bo'ladi.

O'zlashira olmaydigan o'quvchilarning motivatsiyasi o'ziga xosdir. Bu ularning muvaffaqiyatga erishayotgan tengdoshlarining motivatsiyasidan farq qiladi. Agar motivatsiya faqatgina baho olish bilan bog'liq bo'lsa, ularning o'qishga bo'lgan ijtimoiy motivlari doirasi torayib boradi, bu umuman motivatsiyani pasaytiradi.

Kognitiv qiziqish sohasida farq qiladigan farqlar kuzatilmaydi. Boshlang'ich sinflarda fanni chuqur o'rganishga qiziqish kam. Odatda bu maxsus qobiliyatlarning erta rivojlanishi bilan birlashtiriladi.

Kognitiv motivatsiyaning muhim jihati – bu ta'lim va kognitiv motivlar, o'zini takomillashtirish motivlari. Agar o'quv jarayonida boshqalar biror narsani o'rganaganidan, tushunganidan, nimanidir bilib olganidan xursand bo'la boshlasa, demak u o'quv faoliyati tarkibiga mos keladigan motivatsiyani rivojlantiradi.

Kichik maktab yoshida muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi ko'pincha ustunlik qiladi. O'qish ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan bolalarda muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiya aniq ifodalangan – yaxshi bajarish, topshiriqni to'g'ri bajarish va kerakli natijaga erishish istagi. Va bu odatda o'z ishining yuqori bahosini olish (kattalarni belgilash va tasdiqlash) motivi bilan birlashtirilgan bo'lsa ham, u bolani tasbiq baholashdan qat'i nazar, ta'lim faoliyatining sifati va samaradorligiga yo'naltiradi va shu bilan o'z-o'zini tartibga solishga hissa qo'shadi. Muvaffaqiyat uchun motivatsiya kognitiv qiziqishlar bilan bir qatorda eng qimmatli motiv bo'lib, uni obro'li motivatsiyadan ajratish kerak.

O'zlashira olmaydigan o'quvchilar uchun istiqbolli motivatsiya rivojlanmaydi. Ammo bu vaqtda ham ikkinchi tendentsiya muvaffaqiyat motivi – muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivida aniq namoyon bo'ladi. Ushbu motivatsion tendentsiya kichik maktab yoshidagi muvaffaqiyatsiz o'quv faoliyati davomida jadal rivojlanib boradi va bu yosh davri nihoyasiga kelib, ortda qolgan o'quvchilar ko'pincha muvaffaqiyat motividan va yuqori baholarga ega bo'lish istagidan mahrum bo'lishadi (garchi ular maqto'vga tayanishda davom etishsa ham) va muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun katta kuch talab etiladi. Bu omadsizlik vaziyatlarida tashvish, qo'rquv bilan birga keladi va o'quv faoliyatiga salbiy hissiy rang beradi. Uchinchi sinf o'quvchilarning deyarli to'rtidan bir qismi darslarga salbiy munosabatda bo'lishadi, chunki ularning motivlari ustunlik qiladi.

Bu vaqtga kelib, muvaffaqiyatsiz bolalar ham maxsus kompensatsion motivatsiyaga ega bo'lishadi. Bular o'quv faoliyatiga muhtotim yonma-yon bo'ladigan, boshqa sohalarda – sport, musiqa, rasm shhah, kichik oila a'zolariga g'amxo'rlik qilish va boshqalarda kompensatsiyalanadi. Faoliyatning ma'lum bir sohasida o'zini tasdiqlash ehtiroti qonitirilsa, past o'qish ko'rsatkichlari bola uchun o'g'ir hayotiy ehtiroti manba bo'lib qolmaydi.

O'z-o'zini baholash. Maktab o'quv jarayoni, bolalarning o'quv faoliyatlarini natijalarini baholash muammosi kichik maktab yoshida asosiy ehtiroti egallaydi. O'z-o'zini baholash va o'z-o'zini anglashning shahlanishiga bevosita ta'sir qiladi. O'qituvchining bahosidan kelib chiqqan holda, bolalar o'zlarini va tengdoshlarini a'lo darajadagi o'quvchilar, yaxshi va o'rta o'quvchilar, har bir guruh vakillariga o'ziga xos fazilatlariga ega bo'lgan bolalar deb qabul qilishadi. Maktab o'zini boshlanishida ish faoliyatini baholash mohiyatiga ko'ra, bola shahlini yaxlit baholashdir va bu bolaning ijtimoiy holatini belgilaydi. Eng yaxshi o'quvchilar va ba'zi yaxshi o'qiydigan bolalarda o'z-o'zini bahorat qilish darajasi ortadi. O'zlashitirish darajasi past va o'ta zaif o'quvchilar uchun tizimli muvaffaqiyatsizliklar va past baholar ularning o'ziga bo'lgan ishonchini va qobiliyatini pasaytiradi.

O'z-o'zini hurmat qilish darajasi past bo'lgan bolalar ko'pincha o'zlarining nomukammalligi va hatto umidsizlik hislariga ega. *Kompensation motivatsiya* ushbu tajribalarning jiddiyligini pasaytiradi – shahqat o'quv faoliyatiga emas, balki boshqa faoliyat turlariga qaratiladi.

Shaxsni to'la-to'kis rivojlanishi kompetentsiya tuyg'usini shahlanitirishni o'z ichiga oladi. Buni E. Erikson markaziy yangilik deb shahlaydi. Yosh o'quvchi uchun o'quv faoliyati asosiy hisoblanadi, va agar bola o'zini qobiliyati his qilmasa, uning shaxsiy rivojlanishi buziladi. O'z-o'zini shundaki, bolalar kompetentsiyaning muhimligini aniq ta'lim shahlasida tan olishadi. Kichik maktab o'quvchilari eng mashhur tengdoshlarining fazilatlarini tavsiflab, birinchi navbada ularning aqli va ehtirotini ko'rsatishadi yoki tan olishadi.

Bolalarda yetarlicha o'zini-o'zini baholash va barkamollik tuyg'usini rivojlantirish uchun sinfda psixologik qulay iqlim va qo'llab-quvvatlash muhiti yaratish kerak. Yuqori kasbiy mahoratga ega bo'lgan o'qituvchilar natijaga o'quvchilarning ishini mazmunli baholashga, balki ularni baholashning bir xil tamoyillariga o'rgatish bilan bir qatorda har bir o'quvchiga ijobiy umid qilishga, har qanday, hatto past o'zlashitirayotgan bolalar uchun ham ijobiy hissiy muhiti yaratishga intilishadi.

O'z-o'zini baholashni shakllantirishda oilaviy tarbiya uslub, oilaviy qadriyatlar katta ahamiyatga ega. Bola ota-onalar uchun eng muhim bo'lgan fazilatlar – obro'-e'tiborni, itoatkorlikni, maktab hayotining har kungi damlarini va boshqalarni birinchi o'ringa qo'yadi. G.A. Tsukermani ko'rsatganidek, bolalar va ularning ota-onalarida o'qish va ta'lim olish qadriyatlari 1-sinfda to'liq mos keladi va 4-sinfga kelib tubdan farqlanadi.

Ota-onalarning qarashlari, shuningdek, bolaning o'quv faoliyatiga munosabatlarida, undan nima kutish mumkinligi haqidagi qarashlarida ham belgilovchi o'rin tutadi. Agar bola maktabga kelib, ota-onasining qadriyatlari va davolarini qabul qilsa, keyinchalik u ko'proq yoki kamroq o'z faoliyati natijalariga, uning haqiqiy ishlashiga va tengdoshlari orasidagi o'rniga e'tibor berishni boshlaydi. Maktab va oila o'z-o'zini anglash rivojlanishining tashqi omillaridir. Uning shakllanishi ham bolaning nazariy refleksiv fikrlashining rivojlanishiga bog'liq. Kichik maktab yoshida mustaqil fikr paydo bo'ladi va shu bilan yutuqlar va shaxsiy fazilatlarining o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo'ladi. O'z-o'zini baholash odatida yanada adekvat va tabaqalashtirilgan bo'lib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'zlarining faoliyati va natijalarini o'zlarining imkoniyatlariga qaraganda to'liq, obektiv va oqilona baholaydilar. Shu bilan birga, bu yerda sezilarli individual farqlar kuzatiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'z-o'zini baholash darajasi past bolalarda kelajakda ham o'z-o'zini baholash darajasi past bo'ladi va uni o'zgartirish juda qiyin.

3.5-mavzu. O'smirlarning psixologik xususiyatlari

O'smirlilik davri bola tanasining qayta qurili va jinsiy yetuklik bilan bog'liq davr. Jinsiy yetilish tanadagi endokrin o'zgarishlarga bog'liq. Ushbu jarayonda gipofiz va qalqonsimon bezlar juda muhim rol o'ynaydi, ular boshqa ko'plab endokrin bezlarning ishini rag'batlantiruvchi gormonlarni ajratib chiqara boshlaydi. O'sish gormonlari va jinsiy gormonlarning faollashishi va murakkab o'zaro ta'siri intensiv jismoniy va fiziologik rivojlanishga olib keladi. O'sish va vazn ortadi, o'g'il bolalarda o'rtacha keskm o'sish (sakrash) cho'qqisi 13 yoshda bo'ladi va 15 yoshdan keyin, ba'zan 17 yoshgacha davom etadi. Qizlarda keskin o'sish (sakrash) odatda ikki yil oldin boshlanadi va tugaydi (keyin esa o'smirlilikning bir maromda o'sish davrida yana bir necha bor sakrash yuz berishi mumkin). Jinslardagi farqlarga qo'shimcha ravishda, bu yerda

individual farqlar ham katta: ba'zi bolalarda tez o'sish davri boshlanganda, boshqalarda u allaqachon tugagan bo'ladi.

Tez rivojlanish bilan bog'liq holda, yurak, o'pka va miya qon bilan ta'minlanishda qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Shuning uchun o'spirinlarda qon tomir va mushaklarning o'zaro munosibligidagi farqlar mavjud. Harakatlar farqlar jismoniy holatning tez o'zgarishiga olib keladi va shunga mos ravishda kayfiyat, hissiy fon notekis, beqaror bo'lib qoladi. *Hissiy bog'lanish* jinsiy balog'atga yetishgan jinsiy qo'zg'alish bilan kuchayadi. Ahamiyat o'g'il bolalar bu qo'zg'alishning kelib chiqishi haqida ko'proq tushunadi. Qizlar ko'proq individual farqlarga ega: ularning ba'zilar bir xil bo'lib jinsiy sezgilarni boshdan kechirishadi, ammo aksariyati noaniq bo'lib, boshqa ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq (do'stlashish, sevgi, qo'llab-quvvatlash, o'zini o'zi qadrlashda) aks etadi.

O'smirlilik davrida tananing tez o'sishi va qayta tashkil etilishi tufayli ularning o'z tashqi ko'rinishiga qiziqishi keskin ortadi. Jismoniy "Men"ning yangi qiyofasi shakllanadi. Gipertrofik ahamiyatga ega bo'lganligi sababli, bola tashqi ko'rinishdagi, haqiqiy va xayoliy nuqsonlarni aniq his qiladi.

An'anaga ko'ra, ushbu davrni aqliy rivojlanishning alohida bosqichi sifatida ajratish uchun fiziologik shart-sharoitlarni hisobga olgan holda, ijtimoiy davr haqida gapirish mumkin emas. O'smirlilik davri barcha janniyatlarda bir xil xususiyatlarni namoyon etadi, faqat yuqori sivilizatsiya sharoitida bu xususiyatlar tezlashadi va kuchayadi. Sanoat rivojlanishi bolalarni ommaviy va kasbiy o'qitish uchun muntazam va ko'proq vaqt talab qilinishini va shunga mos ravishda o'smirlilik davrida faoliyatini kengaytirishga olib keladi. Bundan tashqari, ba'zi etnografik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar bu yoshni inqiroz sifatida boshdan kechirmaydigan janniyatlar bor, bu ularning aqliy xususiyatlari kattalar dunyosi va bolalar dunyosi o'rtasidagi maxsus marginal, oralik o'smirlilik holati, zamonaviy sanoat janniyatiga xos xususiyatlar bilan bog'liq.

Psixik funksiyalar taraqqiyoti. O'smirlilik davrida *nazariy refleksiv tafakkur* rivojlanishi davom etadi. Kichik maktab yoshida shakllangan tafakkur operatsiyalari formal mantiqiy operatsiyalarga aylanadi. Bola konkret, ko'rgazmali materialdan mavhum bo'lgan, abstrakt, sof og'zaki ma'noda mulohaza yuritadigan o'spiringa aylanadi. Umumiy tushunchalarga asoslanib, u farazlarni quradi va ularni sinab ko'radi, ya'ni, induktiv-deduktiv ravishda bahslashadi. Tasniflash, inqisodlash, umumlashtirish va boshqalar kabi operatsiyalar rivojlanadi, fikrlarning refleksiv tabiati bargaror namoyon bo'ladi: bolalar o'zlari

olib keladi, bu tashqi tomondan g'azab, o'jarlik, tajovuzkorlik bilan namoyon bo'ladi. Agar ideal obrazga erishish mumkin bo'lsa, u o'z-o'zini tarbiyalashni rag'batlantiradi, bu o'spirin o'zini o'zi tartibga solishni rivojlantirishi tufayli yuz beradi.

Tengdoshlar bilan muloqot qilish o'smirlarning butun hayotiga ta'bir qiliadi, o'qish, ta'limdan tashqari faoliyada va ota-onalar bilan munosabatlarda iz qoldiradi. Ushbu davrdagi yetakchi faoliyat sanimiy va shaxsiy muloqotdir. Do'stlik bilan eng mazmunli va chiqur aloqa mumkin. O'smirlarning do'stligi murakkab, ko'pincha munozarali. O'smir bir-birining o'xshashligini izlaydi, o'z tajribasi va munosabatlarni tushunadi va qabul qiliadi. Amerikalik olimlar tadqiqotlarida ko'rsatilgandek, o'smirlar davrida yaqin do'stlar, odatda, bir xil jinsdagi tengdoshlardir, ular bir sinfda o'qishadi, bir xil muhitga mansub bo'ladilar.

Ammo ularning ijtimoiy munosabatlari doirasi nafaqat yaqin do'stlar bilan cheklanib qoladi, aksincha, oldingi davrlarga qaraganda ancha kengayib boradi. Bu davrda bolalar juda ko'p tanish-bilishlarga ega bo'lib, eng muhimi, norasmiy guruhlar yoki kompaniyalar shakllantiriladi. O'smirlar nafaqat o'zaro handardlik, balki umumiy manfaatlar, tadbirlar, o'yin-kulgi usullari, bo'sh vaqtni o'tkazish mazmuniga ko'ra birlashishlari mumkin.

Agar o'smir ijtimoiy rivojlanishning yetarlicha yuqori darajasiga ega bo'lgan guruhga kirs, bu uning shaxsiy shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Guruhlararo munosabatlardan norozi bo'lib, u o'zi uchun ehtiyojlariga ko'proq mos keladigan boshqa guruhni qidiradi.

Ushbu yosh davrida, bolalar bir-biriga shunchalik yaqin bo'lishadi, ularning muloqotlari shu qadar qizg'inki, bu odatda o'smirlarning "guruhlashuv reaksiyasi" deb ataladi. Biroq, turli guruhlardagi o'smirlarning psixologik holati turlicha bo'lishi mumkin. Uning uchun u xatti-harakatlar va baholash me'yorlariga yo'naltirilgan xususiyatlarga ega bo'lishi juda muhimdir.

Kattalar, ayniqsa ota-onalar bilan munosabalar o'smirlar o'rtasidagi munosabatlarning yana bir muhim sohasidir. Ota-onalarning ta'siri allaqachon cheklangan – ular kichik maktab yoshidagi kabi hayotning barcha sohalarini qamrab olmaydi, ammo uning ahamiyatini deyarli aniqlab bo'lmaydi. Tengdoshlarning fikri odatda o'g'il va qiz bolalar bilan do'stlik, o'yin-kulgi, yoshlar modasi, zamonaviy musiqa va boshqa masalalarda eng muhimdir. Ammo o'smirlarning qadriyatlarini, uning

ijtimoiy muammolarni qabul qilishi va voqealar va xatti-harakatlarning ajoyib bahosi, birinchi navbada, ota-onalarning holatiga bog'liq.

Shu bilan birga, o'smirlar yaqin qarindoshlari, ota-onalaridan mustaqil bo'lish istagi bilan ajralib turadi. Ota-onalarga, ularning mehribonligiga va g'amxo'rligiga, ularning fikriga ko'ra, ular mustaqil bo'lishga, ular bilan teng huquqli bo'lishga intilishadi.

O'smirlarning eng yorqin xususiyatlaridan biri bu shaxsiy beqarorlikdir. Bu, birinchi navbada, tez-tez kayfiyat o'zgariganda, afektiv "portlash", ya'ni jinsiy yetuklik, tanadagi fiziologik o'zgarishlar bilan bog'liq hissiy qobiliyat. O'smir ham axloqiy beqarorlik bilan ajralib boradi. L. Kolbergning so'zlariga ko'ra, kichik maktab yoshida va o'qirlikda odatiy axloq shakllanadi, unda bola hali haqiqiy ma'naviy va axloqiy me'yorlarga ega emas, u unga tashqi narsa bo'lib qolaveradi. Ba'zan, do'st yoki guruhning ta'siri ostida ("kompaniya uchun") bolalar o'zlarini qaror qilmagan va keyinchalik afsuslanishlari mumkin bo'lgan xatti-harakatlar qilishadi. Avtonom axloq va guruhdan axloqiy mustaqillik 16 yoshga kelib o'smirlarning atigi 10 foizida paydo bo'ladi.

O'z-o'zini anglashning beqarorligi o'smirlarga ham xosdir. Xuddi xatti-harakatlar singari, ularning o'zini anglashi ko'p jihatdan tashqi ta'sirlarga bog'liq. Uning "Men" ining individual tasvirlari (men qanchalik qadriman, qanchalik go'zal, kuchli, xushnuomala va hokazo) o'zgaruvchan bo'lib, yagona, uyg'un va barqaror tizimga qo'shilmaydi. Barqarorlashtirish faqat o'smirlar davrining oxirida, ba'zan kechroq bo'liblanadi. "Men-kontsepsiya" 15 yoshga to'lganda, yuqori sinf davrida shakllanishi kerak.

O'smirlarning nomuvofiqligi, ularning ijtimoiy normadan tashqari holatlarga o'tishga moyilligi, ko'pincha duch keladigan xatti-harakatlarning beqarorligi va tashqi ta'sirlarga bog'liqligi, ushbu yosh davrida ko'pincha o'smirlardagi jiddiy ijtimoiy muammolarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bu erta alkogolizm, narkomaniya va giyohvandlik, noqonuniy (asotial) xatti-harakatlar, o'z joniga qasd qilish (suitsid) bo'lishi mumkin. Bularga odatda quyidagi maxsus holatlar olib keladi: yakkalanish, oilada va maktabda tushunmaslik, tegishli hayotiy tajribaga ega bo'lgan antisosial guruh yoki tengdosh bilan munosabatga kirishish.

3.6-mavzu. O'spirinlik davri psixologiyasi

Chet el psixologiyasida o'smirlik va ilk o'spirinlik davrini (taxminan 12 yoshdan 18 yoshgacha) birlashtirib, balog'at davri deb atash odatiy holdir. Rus psixologiyasida bolalikdan balog'at yoshiga o'tishni tugatadigan yoshlik davri aqliy rivojlanishning mustaqil va o'ziga xos bosqichi sifatida o'rganiladi. O'z navbatida, bu o'smirlik (o'rta maktab o'quvchilari) va o'spirinlikka (17-23 yosh) bo'linadi. Bu davr, o'sib borayotgan bola haqiqiy kattalar hayotining ostonasida, jamiyat birlamchi bo'lishiga qaramay, professional o'zini o'zi belgilashni talab qiladi.

O'spirinlikda o'z qadriyatlarining ahamiyati kuchayadi, garchi bu yoshdagilar hali ham tashqi ta'sirga duchor bo'lishadi. O'z-o'zini anglashning rivojlanishi bilan, o'ziga bo'lgan munosabat yanada murakkablashadi. Agar ilgari o'spirinlar o'zlarini qat'iy, odilona deb hisoblasalar, endi bu hissiyot juda beqarorlashadi.

O'tish davrida o'spirinlarda tengdoshlari bilan munosabatlari xiralashadi. Endi ular ta'jribasi, bilimlari kelajakdagi hayot bilan bog'liq masalalarni hal qilishga yordam beradigan kattalar katta qiziqish uyg'otadi.

Yoshlik davrida rivojlanish jarayoni qanday kechadi? Ko'pincha bu yosh bo'ronli davr deb hisoblanadi. Hayotning mahosini, o'zining dunyodagi o'rini topish ayniqsa qizg'in palлага chiqadi. Kelajakda faqat qondirish mumkin bo'ladigan intellektual va ijtimoiy buyurtmaning yangi ehtiyojlari paydo bo'ladi; ba'zida ichki nizolar va boshqalar bilan munosabatlarda qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Umuman olganda, o'spirin uchun xarakterli izlanishlar va shubhalar shaxsning to'liq shakllanishiga olib keladi. Odatda, o'spirin shaxsining shakllanishi jarayoni – qiyin vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga imkon beradigan, ko'proq mustaqil, ijodiy, moslashuvchan tafakkur hosil bo'ladi.

Rivojlanishning yana ikkita varianti mavjud. Birinchidan, bu tezkor, keskin o'zgarishlar, bu o'z-o'zini tartibga solishning yuqori darajasi tufayli keskin hissiy buzilishlarsiz yaxshi boshqariladigan variant. O'rta maktab o'quvchilari o'zlarining hayotiy maqsadlarini etra belgilaydilar va ularga erishishga astoydil harakat qiladilar. Biroq, ixtiyoriy tarzda o'z-o'zini tarbiyalash bilan birga, ular refleksiya va emosional soha kam rivojlangan bo'ladi.

Ikkinchisi, o'z hayot yo'lini qiyinalib topish bilan bog'liq. Bunday o'spirinlar o'zlariga ishonmaydilar va o'zlarini yaxshi anglamaydilar. Refleksiyaning yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli, bu davrda o'z-

o'zini anglash mustaqillik bilan kompensatsiyalanmaydi. O'spirinlar impulsiv, o'zlarining xatti-harakatlarida va munosabatlarida noadekvat, yetarli darajada o'z hatti-harakatlariga javob bermaydigan vaziyatlar ham bo'ladi. Ko'pincha ular o'z-onalarining qadriyatlarini rad etishadi, ammo buning o'rniga ular o'zlariga tegishli biron bir narsani taklif qila olmaydilar. Voyaga yetganidan so'ng, ular shoshilishda davom etadilar va uzoq vaqt davomida mas'uliyatni to'la his etmaydilar.

Ilk o'spirinlik yoshidagi rivojlanish dinamikasi bir qator shartlarga bog'liq. Birinchidan, bu o'z-o'zini tasdiqlash jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan muhim odamlar bilan munosabat xususiyatlari. O'spirinlikdan yoshlik davriga o'tish davrida allaqachon kattalar bilan mulohaza alohida qiziqish paydo bo'ladi. O'rta maktabda bu an'ana kuchayadi.

O'smirlik davridan farqli tarzda, o'spirinlikda oliyiy munosabatlari qulay uslubga o'tadi. O'smirlikda amalga oshirishga harakat qilingan kattalardan mustaqil bo'lish xususiyati o'tib ketadi. O'z-onalar bilan emosional aloqalar odatda tiklanadi va undan yuqori ongli darajaga ega bo'ladi. O'spirinlar uchun hayotiy tajribaga ega kattalar va o'z-onalar uchun ishonchli joy bo'lib qoladi.

Kattalar bilan munosabatlar, ular ishonchli bo'lishiga qaramay, ma'lum masofani ushlab turishadi. Bunday mulohazaning mazmuni o'spirinlar uchun shaxsiy ahamiyatga ega, ammo bu bargaror sifatlar emas. Bundan tashqari, kattalar bilan mulohazada ular uchun chuqur o'zini oshkor etish, haqiqiy psixologik yaqinlikni his qilish shart emas. Kattalar tomonidan qabul qilinadigan fikrlar va qadriyatlarini ular tengdoshlari bilan mulohazada tanlashi va tekshirishi mumkin.

Tengdoshlar bilan munosabatlar ilk o'spirinlik davrida o'z kelajagini belgilashni shakllantirish uchun ham zarur, ammo u boshqa funksiyalarga ham ega. Bu munosabatlar samimiy, shaxsiy, referent bo'lib qoladi. Bu davrda yuz bershini mumkin bo'lgan eng katta umidsizlik bo'lib tengdoshlar, qarama-qarshi jins vakillari bilan munosabatlar eng yaqin do'st bilan muvokama qilinadi. Bunday aloqaning mazmuni hayot ishtibollari emas, balki reak vaqtidagi munosabat turiga kiradi. O'spirinlikning o'z do'stiga yetkazilgan ma'lumoti yetarlicha sir bo'lib qoladi. Mulohaza o'zaro tushunishni, ichki yaqinlikni, samimiylikni talab qiladi. O'ziga nisbatan boshqalarga bo'lgan munosabatlariga asoslanib, o'spirin o'zining haqiqiy "men" ni ochib beradi, o'z-o'zini idrok etishni, o'z-o'zini hurmat qilishni mustahkamlaydi.

O'spirinlik yoshida do'stligi noyob darajada bo'ladi, u boshqa mehri-muhabbat orasida alohida mavqega ega. Biroq, bu davrda yaqinlikka bo'lgan ehtiyoj deyarli to'yinmagan, uni qondirish juda qiyin bo'ladi. Do'stlikka bo'lgan talablari oshib boradi, uning mezonlari tobora murakkablashadi.

Do'stlik munosabatlardagi hissiy zo'riqish sevgi his-tuyg'usi yuz berishi bilan kamayadi. Yoshlik muhabbati mohiyati do'stlikdan iborat bo'ladi, shu bilan birga, do'stlikdan ko'ra ko'proq yaqinlikni o'z ichiga oladi. O'rta maktab o'quvchilari yaqin kelajakda nima bo'lishini tasavvur qilib, do'stlikdan chiqur va yorqin tuyg'ularni kutishadi.

O'spirinlikdagi sevgi orzulari, birinchi navbatda, hissiy iliqlik, tushunish, hissiy yaqinlikka bo'lgan ehtiyojni aks ettiradi. Hozirgi vaqtda o'z-o'zini oshkor qilish, odamning yaqinligi va jismoniy ehtiyojlar o'zida bilan bog'liq bo'lgan his-tuyg'ular yuqoridagiga sevgiga zarurat bilan ko'pincha mos kelmaydi. I.S. Kon yozganidek, o'spirin o'zi yoqutigan ayolni sevmaydi va o'zi sevadigan ayolni ham o'ziga jalb qilmaydi.

Bu yosh davrida yuzaga keladigan samimiy do'stlik va romantik sevgi qobiliyati kelajakdagi katalalar hayotiga ta'sir qiladi. Ushbu eng chuqur munosabatlari shaxsiyatni rivojlantirishning muhim tomonlarini, o'z-o'zini axloqiy tasdiqlashni va katta bo'lganida kimni sevishini va qanday inson bo'lishini belgilaydi.

Bitiruvchi sinflarda bolalar kasbiy o'z-o'zini tasdiqlashga e'tibor berishadi. Bu o'z-o'zini nazorat qilish tufayli har qanday, eng jozibali kasbning vakili bo'lishi mumkin bo'lgan o'smirlarning xayolotlarini rad etishni keltirib chiqaradi. O'rta maktab o'quvchisi har xil kasblar haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak. Bu juda oddiy emas, chunki kasbga bo'lgan munosabat o'z bilimiga emas, balki boshqa bironing tajribasiga – o'ta-onadan, do'stlaridan, tanishlaridan, televizion dasturlardan va hokazolardan olinadigan ma'lumotlarga asoslanadi. Ushbu soha odatda mavhum, tajribasizlik, emosional ahglanmaganlik bilan kirib keladi bu davrda. Bundan tashqari, o'spirin o'z ob'ektiv qobiliyatini – ta'lim darajasi, sog'lig'i, oilaning moddiy sharoitlari va eng muhimi, o'z qobiliyatini va moyilligini to'g'ri baholashi kerak.

Kasbiy va shaxsiy tomondan o'z taqdirini o'zi belgilashi ilk o'spirinlik davrining markaziy tarqiyot xususiyatiga aylanadi. Bu yangi ichki pozitsiya, shu jumladan o'zini jamiyat a'zosi sifatida tan olish, unda o'z o'rnini qabul qilish bilan belgilanadi.

O'z taqdirini o'zi belgilash vaqtini yangicha idrok etish bilan bog'liq. O'timish va kelajak o'rtasidagi munosabat, taqdirni kelajak nuqtai

nazaridan anglash shu davrdan boshlanadi. Bolalikda, vaqt ongli ravishda idrok etilmagan yoki tajriba yetarli emas edi, endi esa vaqt istiqbolli tan olinadi. O'spirin "Men" obrazi unga tegishli bo'lgan o'timishni qamrab oladi va kelajakka qaratiladi. Kelajakka intilish hozirgi zamondan qonqirish mavjud bo'lganda shaxsiyatni shakllantirishga foydali ta'sir ko'rsatadi. Rivojlanishning qulay sharoitlarida, o'rta maktab o'quvchisi kelajakka intiladi, chunki uning real ahvoli yomon emas, balki kelajak ham bundanda yaxshiroq bo'ladi, degan pozitsiyada turadi.

O'rta maktablarda o'z-o'zini boshqarishning rivojlanish tendentsiyalarini hisobga olgan holda, ma'lum bir o'quvchining o'zini o'zi hurmat qilishi nafaqat umumiy vaziyatga, balki "Men-kontseptsiya" ning baholovchi tarkibiy qismini belgilaydigan individual qiymat yo'nalishlariga ham bog'liqligini ta'kidlaymiz. O'z-o'zini anglash va beqarorlik darajasidagi ba'zi bir tebranishlarga va shaxsiy rivojlanishning har xil variantlariga qaramay, o'spirinlik va o'rta maktab chegarasida "men-kontseptsiya" ni shakllantirish bilan boshlangan ushbu davrda shaxsning umumiy barqarorligi haqida gapirish mumkin. O'spirinlar o'zlarini o'smirlarga qaraganda ko'proq idrok etishadi, ularning o'z-o'ziga hurmati odatda ancha yuqori. O'zini-o'zi boshqarish jadal rivojlanadi, katti-harakatlar va hissiyotlar ustidan nazorat kuchayadi. Ilk o'spirinlikda hayfiyat yanada barqaror bo'ladi va hissiyot bilan emas, ongli boshqariladi.

Bu vaqtda shaxsning axloqiy barqarorligi rivojlana boshlaydi. O'zining xatti-harakatlarida ilk o'spirin borgan sari ko'proq o'z hayoti tajribasiga ega bo'lsa-da, olgan bilimlari asosida shakllangan o'z qarashlari, e'tiqodlariga tayanadi.

O'z yo'nalishini (*orientatsiya*) belgilash, ilk o'spirinlarda shaxsni hurqarorlashtirish, dunyoqarashni rivojlantirish bilan bog'liq. Ma'lumki, o'spirinlik davrida o'spirin o'zining ichki dunyosini ochib beradi. Shu bilan birga, u rasmiy mantiqiy fikrlash darajasiga yetadi. Dunyo haqidagi bilimlarni to'plash va tizimlashtirish, shaxsiga qiziqish, aks ettirish bilan birga intellektual rivojlanish o'spirinlik yoshida shakllanadi.

Shuni yodda tutish kerakki, dunyoqarash bilan bog'liq muammolar umr bo'yi bir marta, unuman va mutlaq hal qilinmaydi. Keyingi inqirozlar, asoratlar, hayotning burilishlari yoshlik pozitsiyalarini qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Voyaga yetgan kishi ushbu "abadiy" muvollarga qaytib keladi, avvalgi qarorlardan voz kechadi yoki ushbu fikrlarga asoslanib, boshqa darajaga ko'tariladi.

O'z-o'zini anglash bilan bog'liq yana bir masala – bu ta'lim motivatsiyasining o'zgarishi. Yetakchi faoliyati odarda ta'lim va kasbiy/oliyat deb nomlanadigan o'spirinlar (o'rta maktab o'quvchilari) o'qishni kelajakdagi kasbiy faoliyatning zaruri sharti va talabi sifatida qabul qilib boshlaydilar. Ular asosan kelajakda kerak bo'lgan narsalarga qiziqishadi. Agar ular o'qishni davom ettirishga qaror qilsalar, yana akademik natijalar haqida xavotirlana boshlaydilar. Shunday qilib, "keraksiz" o'quv fanlariga, ko'pincha gumanitar fanlarga e'tibor bermaslik va o'spirinlar o'rta maktabda qabul qilingan an'anaga bo'yusinish holatlari bo'ladi. O'spirinlikda bilim olishga ongli munosabat paydo bo'ladi.

Maktabni bitirish davrida o'spirinlikning yangi bosqichi boshlanadi, maqsadlarni ro'yobga chiqarish, tanlangan mutaxassislik bo'yicha ishlash, universitetda o'qish va ba'zida oila qurish.

Bolalikda, yosh davrlarining chegaralari aniqdir. Bolalik o'rtmishda golganda, barcha aqliy funksiyalar asosan shakllanadi va shaxs barqarorlashuvi boshlandi, individual yosh chegaralari tobora ko'proq shartli holga kichadi, ya'ni o'ta keskin sezilmaydi. Ammo 17 yosh inqirozi maktabni bitirish va yangi mustaqil hayotning boshlanishi bilan real belgilanadi.

17 yosh inqirozini qiyin boshdan kechirayotganlar uchun turli xil qo'rg'uvlar xarakterlidir. O'zi va oilasi oldida tanlov, haqiqiy yutuqlar uchun javobgarlik bu vaqtda katta yukdir. Bunga yangi mustaqil hayot qo'rg'uvi, xato qilish ehtimoli, universitetga kirishda muvaffaqiyatsizlik, o'g'il bolalarda harbiy xizmat oldidan qo'rg'uv kiradi. Yuqori bezovtalik va shu kabi qo'rg'uv, nevroitik reaksiyalarga olib kelishi mumkin, masalan, yakuniy yoki kirish imtihonlaridan oldin isitma, bosh og'rig'i va boshqalar. Bunday paytda gastrit, neyrodermatit yoki boshqa surunkali kasallikning kuchayishi boshlanishi mumkin.

17 yosh inqirozini boshdan kechirishda individual farqlar juda katta. Ammo, agar maktab bitiruvchisi birmuncha tashvishlansa va u uchun ruhiy diskomfort bo'lsa, turmush tarzining keskin o'zgarishi, yangi faoliyat bilan shug'ullanish, yangi odamlar bilan mulqot sezilarli darajada zo'rliqishni keltirib chiqaradi. Yangi hayotiy vaziyat esa unga moslashishni talab qiladi. Ikkala omil asosan moslashishga yordam beradi: oilaning o'spirinini qo'llab-quvvatlashi va o'spirin o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi, barkamollik hissi.

O'spirinlikdagi (shuningdek, o'rta maktab yoshidagi) rivojlanishning ijtimoiy yo'nalishi – bu hayot yo'lini tanlash holatidir. 16-

17 yil ichida rejalashtirilgan, ba'zan muvaffaqiyatli, qoniqarli, ba'zida qilingan tanlovning xato bo'lib chiqishi, umidsizlik yangi maqsadlarga intilishni keltirib chiqaradigan rejalarni amalga oshirish boshlanishiga sabab bo'ladi. Ushbu davrda yo'l qo'yilgan xato qimmatga tushadi: bu maktabda olingan oddiy joriy baho emas, balki yo'qotilgan yillar bilan o'lanib, barchasini yana qaytadan boshlash kerak bo'ladi. 19–20 yoshli o'g'il bolalar hayotidagi asosiy qiyinchiliklarni ilgari bo'lmagan mu'volyatning paydo bo'lishi bilan bog'lashadi.

O'spirinlar uchun hayotiy faoliyatning uchta asosiy yo'li bor: universitetda o'qish, ish qidirish va yig'itlar uchun harbiy xizmat. Kamdan-kam hollarda boshqa yo'llar ham mavjud – jinoiyat olamiga kirib ketish, qaramlik, infantilizm (ishlash va o'qishni rad etish bilan otalar yoki turmush o'rtog'i hisobidan yashash) va boshqalar, bu holatlardan "qochish", asotsial xulq masalasiga kiradi.

Universitetda o'qish. Mamlakatimizda 2000–yillardan boshlab quyidagi tendensiya paydo bo'ldi: ta'lim shaxs qadriyatlarini tizimining bir qismi bo'lib qoldi. Ko'plab maktab bitiruvchilari o'qishni davom ettirishni ko'hlashadi. Kimdir bunda yetarli motivatsiyaga ega va u qiziqish va bilimga asoslandi, kimdir ota-onasining xohish-istaklariga amal qildi yoki do'sti bilan bir kompaniyaga kirish uchun universitetga kirishga urindi, kimdir diplomga muhojir, keyin martaba zinapoyasiga ko'tarilish yoki muvaffaqiyatli turmushga chiqish uchun, shaharda qolish va boshqalar sababi o'liy ta'limga kirdi. Zamonaviy talabalar ko'pincha uzluksiz ta'lim va ishga joylashishning quyidagi afzalliklari va kamchiliklarini ta'kidlaydilar: universitet zarur bilim va ko'nikmalarni beradi, ya'ni, "kamolotga erishish", "yuqoriga ko'tarilish" uchun ma'lum bir malakani tayyorlaydi, "eng sevimli ish bilan shug'ullanayotganda ko'proq yoki kamroq xavfsiz hayotga birinchi qadam bo'ladi"; "yakuniy tanlovni keyinga surish", "bu yo'lni to'g'ri tanladigizmi yoki yo'qmi" va "biroz ko'proq vaqt ishlamasdan yoshlik davrini surish" imkoniyatini beradi. Ammo, o'qishni davom ettirgan holda, o'spirin "amaliy tajriba"ga ega bo'lmaydi va eng muhimi, ota-onaga qaram bo'lib qoladi.

Agar o'spirin birinchi navbada moddiy jihatdan mustaqillikka, erkinlikka ega bo'lsa, o'liy o'quv yurtida o'qish unda "chinakam voyaga yetgan odam" kabi o'zini his qilish ehtiyojini qondiradi. Shuningdek, u hayotiy tajriba va amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi. Mehnat faoliyatiga e'ta kirishish, mehnatni yetakchi faoliyatga aylantirish kamchiliklari bu – yuqori mas'uliyatni bo'yung'a olish, malaka yo'qligi, ish haqining kamligi, ba'zida o'zi uchun qiziqarli ish topolmaslik deb hisoblanadi. So'nggi

paytlarda talabalar ko'pincha o'qishni ish bilan birlashtiradilar, yo'nalish ko'proq yoki kamroq jiddiy ravishda qo'shimcha pul ishlashga urinadilar. Bunday vaqtda vaqt resursi, jismoniy va aqliy kuch yetishmasligi sababli o'qish orqa planga suriladi va oliy ta'lim sifati sezilarli darajada pasayib ketadi. Kutubxonada mustaqil ishlash, sog'lom turmush tarzi yuritish imkoniyati yo'qoladi.

Universitetga kirish motivlari talabaning hayot tarzini belgilaydi. Agar talaba o'qish istagi bilan universitetga kelgan bo'lsa, u akademik bilim, amaliy malaka hosil qila oladi, "odamlarning fikri muhimligi uchun" maksimal bilim olishga intilsa, keyinchalik u ko'ngilochar mas'ulotlarga berilib ketadi va vaqt degan qimmatli resursni biy berib

Ish qidirish. Oliy ta'limda o'qishni davom ettirishni tanlaganlarga ya'ni, mehnat qilishni tanlagan maktab bitiruvchilari turli qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ulardan ba'zilari uchun ma'lum bir faoliyatni tanlash qiyin. Ular kelgusidagi mehnat faoliyatlariga qo'yiladigan o'z talablarini aniq ko'rsatib berolmaydilar, ish qidirish uchun aniq maqsadlari yo'q. Agar kelajakdagi ishlar haqida fikrlari noma'lum bo'lsa, bu yo'ldagi tanlovni amalga oshirish, hayotda, mehnat faoliyatida tegishli joyini topish juda qiyin kechadi.

qiyim. Ular kelgusidagi mehnat faoliyatlariga qo'yiladigan o'z talablarni aniq ko'rsatib berolmaydilar, ish qidirish uchun aniq maqsadlari yo'q. Agar kelajakdagi ishlar haqida fikrlari noma'lum bo'lsa, bu yo'ldagi tanlovni amalga oshirish, hayotda, mehnat faoliyatida tegishli joylarni topish juda qiyin kechadi.

Mehnat faoliyatini yuritish uchun ish joyi tanlash nimalarga bog'liq? O'zimin qiziqish va xohishlariga, ishning yengilligiga, mehnat

Itimoiyashmaslik, jamiyatan qochishning o'ta fojiali shakli — bu

o'z joniga qasd qilish, suitsid.

posninglarga, shuningdek, raqobat muhiti yuqori bo'lgan taqdirda kichik maoshga ham rozi bo'lish kabi nyuanslarga bog'liq. Eng katta qiyinchilik – bu pul toppish bo'lib, deyari har bir kishi yoshligidan ota-onadan moddiy mustaqillikka erishishga intiladi. Ota-ona oilasida daromad bo'lmasa yoki o'z oilasi yaratilgan bo'lsa, real daromad zaruratga aylanadi. Bu vaqtda tuzilgan nikohlar erta nikoh deb nomlanadi. Erta nikoh odatdagi o'spirinlarni ish qidirishga majbur qiladi, ba'zida hayotiy rejasini keskin o'zgartiradi va o'qishni tashlashga sabab bo'ladi.

Mahalliy va xorijiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nikoh yosh qancha erta bo'lsa, ajralish ehtimoli shuncha katta bo'ladi. Homiladorlikni tufayli yaratilgan oilalar, shuningdek erta turmushga chiqayotgan tengdoshlariga taqiid qilishda, ular bilan birga bo'lish, o'z imkoniyatlarini qo'ldan boy bermaslik, yolg'iz bo'lmastlik istagi ayniqsa nozikdir.

qo'ldan boy bermaslik, yolg'iz bo'lmalik istagi ayniqsa nozikdir.

Harbiy xizmat. Universitetlarning kunduzgi bo'limlarida o'qimaydigan sog'lom yigilar Qurolli Kuchlarda muddati harbiy xizmatni o'tashlari mumkin. Harbiy xizmat turmush tarzidagi yana bir keksin o'zgarishdir. Qattiq rejim, katta jismoniy faollik va yuqori

3.7—mavzu. Yetuklik davri psixologiyasi

Yetuklik — bu ontogenezning eng uzoq davri, uning doirasida aqlli rivojlanishning o'ziga xos bosqichi bor. Ananaga ko'ra, yetuklikning birinchi davri yoshlik deb ataladi. Yoshlik o'z spirinlik davrining oxiridan (20–23 yoshgacha) qariyb 30 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi, bunda odam "ozmi–ko'pmi balog'at yoshiga yetgan bo'ladi". Yoshlikning yuqori chegarasi sezilarli darajada yetuklik tomon siljishi mumkin. Bata'ni mualliflar uni 35 yosh deb belgilashadi. Yoshlik, birinchi navbatda, oila yaratish va oilaviy hayotni tartibga solish vaqti, tanlangan kasbi o'zlashtirish vaqti, jamoat hayotiga munosabat va undagi rolni aniqlash vaqtidir.

Yetuklik, kamolot, yoshlik deb yuritiluvchi bu davr optimizm bilan ajralib turadi. Inson o'zining hayot rejasini amalga oshirishni boshlaydi, u kuch va g'ayrat bilan, o'z maqsadlari va idealini amalga oshirish istagiga to'la. Yoshlikda kasbiy faoliyatning eng murakkab turlari mavjud, ijtimoiy munosabatlarga to'laqonli va intensiv xarakterda bo'lib, do'stlik va muhabbat munosabatlari eng oson yo'lga qo'yiladigan va eng to'liq rivojlangan davr bo'ladi.

Sevgi va oila. Yoshlik ko'pincha muhabbat davri deb ataladi. U psixologik, fiziologik, ijtimoiy va boshqa omillarning bir–biriga mutanosib (adekvat) kombinatsiyasi bilan ajralib turadi, bu davrda shaxs turmush o'trog'i va oila yaratishni afzal ko'radi. Ushbu davrda, odamlarning katta qismi birinchi marta turmushga chiqadilar, bu odatda eng katta jinsiy hayot yoshi, ayolning tanasi birinchi farzand tug'ilishi uchun eng moslashtirilgan vaqt. Yoshlikda odamlar bir–birlarini osonlikcha taniydilar va tanlaydilar, birgalikda hayot sharoitlariga moslashish osonroq bo'ladi. 30 yoshdan keyin, birinchi nikoh juda kam uchraydi. Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 28–30 yoshgacha bo'lgan davrda oila qurmagan odamlar, odatda, kelajakda buni qila olmaydilar. Ular yolg'iz yashashga odatlanib qolishadi, boshqa odamlarga nisbatan talabchan bo'lib qolishadi, ular qat'iy odatlanib qolgan hayot tarzini, ko'pincha birgalikda yashashni qiyinlashtiradi.

Oila qurish shaxs taraqqiyoti uchun juda muhimdir. Inson o'zi va boshqalar oldidagi o'z vazifasining muhim tomonini anglaydi, nashl davom ettirish va kelajak avlodni tarbiyalash uchun javobgarlik bilan bog'liq bo'lgan yangi ijtimoiy mavqega ega bo'ladi va o'z hayotining yangi bosqichiga qadam qo'yadi. Shu bilan birga, u boshqa odamlar bilan munosabatlarga sohasidagi asosiy ehtiyojlaridan birini (ko'pchilik uchun — asosiy) qondiradi. Shaxsning umumiy taraqqiyoti ko'p jihatdan oilaviy

hayotning rivojlanishi — uning mahaviy o'sishi, qobiliyatlarining rivojlanishi va boshqalar bilan bog'liq.

Bu davrda farzandlar tug'ilishi alohida ahamiyatga ega. Farzandning paydo bo'lishi bilan ota-onalar endi nafaqat ayol va erkak, balki ona va ota meqomiga ega bo'lishadi. Oilaviy hayotning butun tizimi va usuli o'zgaradi, er-xotinlar yangi majburiyatlar, bir–birlari uchun javobgarlikning yangi qirralari va ular hayot bergan odamning taqdiri uchun yangi umumiy javobgarlikka ega bo'ladi.

Umr yo'ldoshini tanlash va oila qurish yoshlikdagi ijtimoiy rivojlanish holati qirralaridan biridir. Ushbu vaziyatga mos keladigan faoliyat hayotning asosiy jihatlaridan biridir.

Yoshlikda oila qurishga senzitivlik va bu yosh bilan bog'liq barcha qiliy omillarga qaramay, turmush o'trog'ini tanlash vazifasi har doim ham muvaffaqiyatli hal qilinmaydi. Yoshlarda ajralishlar statistikasi juda aniq — 40% dan ko'proq. Shuni qo'shimcha qilish kerakki, erta yoshda yaratilgan ko'plab oilalar balog'at yoshiga yetishganlarida ajralishadi, ko'pchilik esa oilaviy munosabatlardan o'zaro noroziligiga qaramay, umrlarining oxirigacha chidab yashashadi.

"Sevgidan" boshlangan muvaffaqiyatsiz oilaviy munosabatlardan — bu hayotni asl muhabbatga adashirish, yagona bo'lib qola olmagan sevgi natijasidir. Agar oilaviy munosabatlar er-xotinning yakdilligiga asoslanmagan bo'lsa, bu munosabatlardagi qiyinchiliklar to'liq namoyon bo'ladi: sherikning barcha salbiy belgilari juda sezgirlilik, unuman olganda, o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lmagan har qanday narsa salbiy ta'sir etadi, o'zaro begonalashish paydo bo'ladi, kundalik hayotdagi muammolar o'z-o'zidan bo'rtirilib, munosabatlar tobora murakkablashadi.

Bunday sharoitda, ertami–kechmi, oilaviy garmoniya (uyg'unlik), yo'qolganligi aniqlanadi. Sevgi yo'qoladi va birga yashash o'z ma'nosini yo'qotadi. Odatda, bolalar taqdiri uchun har ikkala er va xotinning yuqori ommaviyati oila buzilishining oldini olish uchun sabab bo'ladi.

Ushbu keng tarqalgan hodisaning sababi nima, nega ko'pincha oilalar haqiqiy muhabbat emas, balki muhabbatga taqlid qilish asosida barpo etiladi? Oxir-oqibat, butunlay begona, ko'pincha bir–biriga dushman bo'lgan odamlar daslab kuchli o'zaro qiziqishni, ishtiyogni va nafaqat hissiyotini — odatda o'zaro sevgi deb ataladigan narsani ham boshdan kechirishadi.

Erix Fromm bu o'zaro his–tuyg'ularning sabablaridan biriga — odamning yolg'izlikni, o'zidan va dunyodan uzilib qolish istagini yengishga intilishini anglatadi, deb tushuntiradi. Ko'rinishidan, yolg'izlik

bilan bog'liq bo'lmagan ko'proq umumiy sabab – bu muhabbatga bo'lgan ehtiyojni qondirish istagi, ayniqsa yoshlik davrida o'zini namoyon qilish. Ko'pincha bu yoshda dominant bo'lib, bu ehtiyoj tanlagan kishi ob'ektni qanchalik yaxshi ko'rmasligidan qat'i nazar amalga oshiriladi va shunday keyingina, bir-birini tanib bo'lgach, tanlovning tasodifiyligi va o'xotining asosiy xususiyatlariga mos kelmasligi biliniq qoladi.

Har bir insonning sevgisi uning o'ziga xos xususiyatlariga qaratilgan noyobdir. Har bir inson shaxs sifatidagi mohiyati xususiyatlari va rivojlanish darajasiga qarab sevardi. Muayyan odamning sevgisi ko'proq yoki kamroq kuchli yoki chuqur bo'lishi mumkin emas, u har doim uning o'zicha his etadi, u bilan bo'lgan munosabatlarning barcha imkoniyatlarini va uning o'z hayotidagi rolini tushunadi.

Ushbu "muhabbat g'unchalari"ning xilma-xilligi, favqulodda holatlardan biri sifatida, inson umuman boshqarishga qodir bo'lmagan holatlari mavjud, shu jumladan, erotik munosabatlardagi ruhiy yaqinlik. Bu, xususan, shaxsning gdonistik yo'nalishi bilan bog'liq bo'lgan ma'naviy sohaning umuman rivojlanmaganligi tufayli ro'y beradi. Ammo, shuningdek, erotik muhabbatni to'liq qabul qila olmaslik hissiy motivation sohaning umumiy rivojlanishi bilan birlashtirilgan. Masalan, ayol mehribon ona bo'lishi, yaqin do'stlari bo'lishi, turli guruhlardagi jamoatchilikni anglash qobiliyati, ko'plab sevimli mashg'ulotlari bo'lishi mumkin va shunga qaramay, erkak bilan munosabatlarda chuqur ma'naviy munosabatga kirisha olmaydi. Qarama-qarshi jins vakili uni, asosan, ishlab chiqaruvchi va hayotning moddiy tomonlarini ta'minlovchi, ma'lum funksiyalar tashuvchisi sifatida qiziqiradi.

Shunga o'xshab, ba'zi bir erkaklar, hayotning turli xil qiziqishlari, shu jumladan muhim niyatlari, ayolni asosan nasl berish vositasi, qulay hayot tarzi bilan ta'minlaydigan (agar u o'zini asosan oilaga bag'ishlasa) yoki hissiy zavq beradigan manba sifatida qarashadi.

Kasbiy faoliyat. Yoshlik davrining o'ziga xos xususiyati faqatgina turmush o'rtoq tanlash va oila qurish bilan cheklanib qolmaydi. Ushbu davrdagi ijtimoiy rivojlanish holatining ikkinchi tomoni – tanlangan kasbni egallashdir. Eslatib o'tamiz, yoshlik davri shaxsiy va professional taqdimni hal qilish, hayot yo'lini tanlash davridir. Yoshligida inson tanlagan biznesida o'zini himoya qiladi, professional mahoratga ega bo'ladi. Yoshlar kasb-hunar ta'limi tugallaydi, endi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot bilan bog'liq faoliyat ancha kengayadi. A.V. Tolstix yoshlik davrida inson maksimal darajada samarali, jismoniy va aqliy zo'rliqlarga dosh bera oladigan, intellektual faoliyatning murakkab usullarini o'zlashtirishga

qodir ekanligini ta'kidlaydi. Yoshlikda tanlangan kasbda zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, talab qilinadigan maxsus shaxsiy va funksional fazilatlarni (bir qator kasblarda zarur bo'lgan ixtislos qobiliyat, tashabbuskorlik, jasorat va topqirlik) rivojlantirish kerak, aniqlik va ravshanlik, reaksiya tezligi va boshqalar ham shular jumlasidan.

Hayot yo'lini muvaffaqiyatli tanlash bilan, yoshligida, inson yetarli darajada yuqori mahoratga va o'z kasbida ob'ektiv tan olinishga erishadi. Iltimos, faoliyatni tanlaganlar, qoida tariqasida, yoshliklarida kelajakda muvaffaqiyatli rivojlanib boradigan eng qiziqarli yangi g'oyalar bilan tanlanadilar. San'atning barcha turlarida tan olingan yangi iste'dodlar asosan yoshlardan iborat. Muhandislik va texnik faoliyatni tanlagan odamlar, shuningdek, yoshligida o'zlarini qobiliyati ishlab chiqarish imkoniyatlari, yuqori malakali texnologlar, dizaynerlar va boshqalar shartida namoyon etadilar. Yoshlik yillarida ulardan eng iste'dodli ishlab chiqarish jamoalari rahbarlari yoki tegishli sohalardagi korxonalarning bosh mutaxassislari yetishib chiqadi.

Ishchi kasblarni tanlaganlar bundan mustasno emas. Agar tanlov imkonidan qilmagan bo'lsa, allaqachon yoshligida, ishchi o'z sohasining mutasaddi bo'lib va ishlab chiqarish jamoasida munosib tan olinadi. Muvaffaqiyatli professional o'z-o'zini anglashning boshqa variantlari shuqar, mahorat bilan bir qatorda, yoshlarda shaxs taraqqiyoti uchun juda muhim bo'lgan kasbiy kompetensiya hissi shakllanadi. Ushbu yo'nalish bo'ylab rivojlanish ayniqsa foydalidir, albatta, tanlangan kasb mutaxassislik bilan mos bo'lsa, ijtimoiy hayotda muhim aloqa vositasiga aylanadi.

Oilaviy munosabatlar va kasbiy kompetensiya tuyg'usi ushbu davrning markaziy taraqqiyot belgisi deb hisoblanishi mumkin.

Do'stlik. Yoshlik davridagi hayotning muhim jihati, bu do'stlikni o'rnatish va rivojlantirishdir. Ko'p psixologlarning fikriga ko'ra, ushbu davrdagi do'stlik, sevgi kabi yangi sifat bosqichiga o'tadi. Do'stlik, oddiy do'stlikdan farqli o'laroq, ma'lum ma'naviy yaqinlikni o'z ichiga oladi. Do'stlik muhim munosabatlarning shakli sifatida belgilanishi mumkin, bunda mohiyatiga ko'ra ularning ishtirokchilari uchun umumiy bo'lgan hayotning muhim jihatlari bo'yicha yakdillik mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, erkak va ayol o'rtasidagi sevgi ular orasidagi do'stlikni o'z ichiga oladi. Sevgi odatda dunyo bilan yanada to'liq bog'liqlik sifatida namoyon bo'ladi, u shaxs yaxlitligini ta'minlaydi, inson to'laqonli shaxsga aylanadi. Ba'zi holatlarda, do'stlik mohiyat hayotning bir qator jihatlari bilan birlashtirilgan

bo'lsa, do'stlik bu jihatdan sevgiga yaqin bo'lishi mumkin. Umumiy holda, do'stlik mohiyati, inson uchun muhim bo'lgan bir yoki bir nechta ko'rsatkichlar doirasida ochiladi va o'zini namoyon qiladi.

S. Kon do'stlikning paydo bo'lishi haqida gapirib, uning uchun do'stona muhit bu birgalikdagi faoliyatda paydo bo'ladigan do'stlik ekanligini takidlaydi. Do'stlik paydo bo'lishida birgalikdagi faoliyatning o'zini ko'plab ijtimoiy-psixologik eksperimental tadqiqotlar tomonidan o'rganildi. Boshqa tomondan, do'stlik uchun umumiy o'xshashlik ham muhimdir. Ko'pincha do'stlarning yoshi, ijtimoiy mavqei, madaniy darajasi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarida yaqinlik mavjud bo'ladi. Bundan tashqari, do'stlik odatda bir jinsdagi odamlar o'rtasida ro'y beradi.

Do'stlik dunyo bilan muhim aloqalar turi sifatida ta'riflanishi, o'z-o'zidan paydo bo'lishi, uning paydo bo'lishining tabiiyiyi haqida gapirishga imkon beradi. Do'stlik, muhabbat singari, iroda bilan yuzaga kelmaydi, bu uning subektlari uchun muhim bo'lgan u yoki bu muvofiqlik natijasidir.

Taxminan 30 yoshda, ba'zilarida inqiroz yuzaga keladi. Bu hayot haqidagi g'oyalarning o'zgarishi bilan namoyon bo'ladi, ba'zida avvalgi narsaga qiziqish butunlay yo'qolganda, ba'zi hollarda eski turmush tarzidan voz kechishga to'g'ri kelganda ham yuzaga keladi. Hayotdan norozilikning sababi nimada?

I.S. Kon fikriga ko'ra, "hech kim o'zini to'liq angalay olmaydi" va shaxs introspeksiya bilan ham buni amalga oshira olmaydi. I.S. Kon takidlashicha, "hayotining uchinchi o'n yilligi chegarasida bo'lgan har bir kishi uchun o'zini o'zi tahlil qilish juda muhimdir ... o'tmish yo'lliga, yutuqlar va kamchiliklarga nazar tashlasa, u o'zining shaxsiyati qanday qilib shakllangani va ushbu darajaga etib kelganligini biladi, deydi. Qanchalik oz ish qilingan, hayotning anchagina qismi bosib o'tilgan, qancha vaqt va kuch "behuda" sarf qilingan bo'lsa-da, u o'z qobiliyatini va imkoniyatlarini kam anglab yetganini tushunadi ... O'z-o'zini tahlil qilish va shaxsiy xususiyatlarini tanqidiy tahlil etish qadriyatlarini qayta baholashga sabab bo'ladi".

Shunday qilib, 30 yosh inqirozi hayotiy rejalarning amalga oshirilmaganligidan kelib chiqadi. Agar bir vaqtning o'zida "qadriyatlarini qayta baholash" va "o'z shaxsini qayta ko'rib chiqish" yuz bersa, demak, hayotiy reja unumdan noto'g'ri bo'lib chiqadi. Bu holda rivojlanishni olib, kasb, odatiy turmush tarzi "jalb qilishi" mumkin, ammo "zarurat" ning haqiqiy sohasini toraytirish mumkin. Agar hayot yo'li to'g'ri tanlangan bo'lsa, unda "ma'lum bir faoliyatga, ma'yan hayot tarziga, ma'lum

qadriyatlarga va yo'nalishlarga" bog'lanish cheklanmaydi, aksincha, uning shaxsini rivojlantiradi. Oxir oqibat, hayot yo'lini to'g'ri tanlash bilan, boshqa imkoniyatlar kishining xususiyatlariga va uning shaxsiy rivojlanishiga mos keladi.

30 yosh inqirozi ko'pincha hayotning ma'nosidagi inqiroz deb ataladi. Natijqat, 30 yillik inqiroz davri (chegaralari ba'zan biron bir yo'nalishga yoki boshqa tomonga o'zgartirishi mumkin) odatda mavjudlikning ma'nosini izlash bilan bog'liq. Ushbu izlanishlar boshqa inqirozlar singari bir davrdan boshqasiga – yoshlikdan yetuklikka o'tishni anglatadi.

Psixologik kategoriya sifatida hayot ma'nosi nima? Viktor Frankling so'zlariga ko'ra, "hayot ma'nosi nimani anglatadi: savol berayotgan odam tomonidan yoki vaziyatga qarab javob berish kerak bo'lgan savol." Ushbu shakllantirish faoliyatining psixologik nazariyasidan kelib chiqadigan ma'no fenomenologiyasiga mos keladi. Faoliyat tarkibida motivga to'g'ri kelmaydigan operatsiyalar va mos keladigan maqsadlar paydo bo'lganda, psixologik hodisa sifatida hissiyot paydo bo'ladi. Eslatib o'tamiz, operatsiya – bu shartlarga (vaziyatga) qarab ma'lum bir tarzda bajariladigan harakat. Faoliyatdan farqli o'laroq, uning harakatlarning ixtiyoriy qismlari odatda ehtiyoj (sabab) ob'ektiga emas, balki unga erishish vositachiligi maqsadlariga yo'naltirilgan. Maqsadga erishish vositachilik qiladi yoki Frankling fikriga ko'ra, maqsadga erishish degani. Biz takidlangan narsaning o'zi emas, aksincha uning yutug'i ekanligini takidlaymiz, chunki bu holda "vositalar" maqsadning bavoitaligini anglatadi. Demak, maqsad va uning sababini bog'laydigan narsa, bu maqsadning motiv bilan aloqasidir (agar maqsad va niyat, odatdagidek, mos kelmasa).

Bundan kelib chiqadiki, uning barcha variantlarida, xususan globaldan – hayotning ma'nosiga qadar bo'lgan ma'no muammosi, maqsad maqsadga mos kelmasa, uning maqsadi ehtiyoj ob'ektiga erishishga olib kelmasa, ya'ni, maqsad noto'g'ri qo'yilganida ma'no yo'qoladi.

Hayotiy reja – bu ichki dunyoning murakkabligini va (agar u bo'lsa) tashqi qiyinchiliklarni engib, hayotning eng maqbul (mavzu nuqtai nazaridan) variantiga yo'naltirilgan maqsadlar to'plami, ya'ni, hayotni maksimal darajada uyg'unlashtirishga chaqiruvchi. Aslida, biz dunyo bilan uyg'unlik va o'zimizga ega bo'lish qobiliyatiga yo'naltirilgan maqsadlar haqida gapiramiz, garchi ularning subektiv tushunchasida bu har doim inson mohiyatini rivojlantirish uchun yetarli emas.

Dunyodan va o'z-o'zidan rozi bo'lish qobiliyati (bu hayotning asosiy shaklidagi tashqi va ichki birlikni ifoda etuvchi bita va yaxlit hodisadir) –

bu mahrum bo'lish, hayotning ma'nosini yo'qotishga olib keladigan sababdir. Hayotda jiddiy muhim sabablar bo'lmagan taqdirda hayotning ma'nosini butunlay yo'qotish mumkin ("eksistensial vakuum"). Insonning dunyo bilan rozi bo'lishiga faqat asosiy niyatlar kifoya qiladi, faqat hayotning muhim tomonlarida u o'zi bo'ladi. Uning hayotida bunday jihatlari qanchalik ko'p bo'lsa, uning mavjudligi muammolari shunchalik kam bo'ladi.

Shunday qilib, yoshligida, inson hayotda o'zini tasdiqlashni, o'z maqsadlarini amalga oshirishni boshlaydi. O'z taqdirini o'zi hal qilish masalalari hal qilinganida, inson tomonidan ko'p narsa oldindan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Yoshlik chog'ida ko'pchilik turmush o'trog'i bilan uchrashib, oila quradi, kelajak avlodni voyaga yetkazadi. Yoshlik davrida hayot amaliyotining o'zi ilgari qilingan hayot yo'lini tanlash to'g'ri ekanligini tasdiqlaydi; kasb mahoratiga ega bo'linadi. Yoshlik – bu sevgi va do'stlik rishtalari hosil bo'ladigan davr.

Yoshlik davri tugashi bilan, yetuklik davri chegarasida, inson eksistensial muammolari hal qiladi, hayotning ma'nosini tushunadi va o'zining dastlabki hayotiy yutuqlarini sarhisob qiladi. Kamolot – bu ko'pchilik uchun hayotning eng uzoq davri.

Turi xil mualliflar uning yuqori chegarasini turlicha belgilaydilar: 50–55 dan 65–70 yoshgacha. Odatda bu haqiqiy pensiyaga chiqish vaqti, faol kasbiy faoliyatni to'xtatish bilan bog'liq. Ammo agar siz buni minimal darajaga keltirsangiz ham, yetuklik muddati chorak asrga teng. Eriksonning fikriga ko'ra, yetuklik 25–65 yilni o'z ichiga oladi, ya'ni umrning 40 yili. Agar biz kamolotning yuqori chegarasi insonning o'ziga xos xususiyatiga bog'liqligini va undan kattaroq yoshga o'tishini hisobga olsak, yetuklik davomiyligini keng doirada – 25–30 dan 40 gacha, ba'zan hatto 50 va undan ortiq yillargacha hisoblashimiz mumkin.

Kamolot ba'zan shaxs o'zining to'liq imkoniyatlarini anglab yetish, hayotning barcha sohalarida eng katta muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin bo'lgan shaxsning to'liq gullashi davri deb hisoblanadi. Bu kasbiy yoki ijtimoiy faoliyatda ham, avlodlar davomiyligi nuqtai nazaridan ham insonning taqdirini hal qiladigan vaqt.

Kamolot davrida, yoshlikdagi kabi, hayotning asosiy jihatlari odatda kasbiy faoliyat va oilaviy munosabatlardir. Biroq, ularni belgilab beradigan ijtimoiy rivojlanish holati keskin o'zgaradi: agar yoshlik davrida tanlangan kasbni o'rganish va turmush o'trog'ini tanlash (oila qurish) bo'lsa, yoshlik tashkiliy davr, hayotning tegishli tomonlarini yaratish bo'lgan bo'lsa,

keyin kamolot yoshida bu o'zini o'zi anglash, kasbiy faoliyat va oilaviy munosabatlardagi o'z salohiyatini to'liq ochib berish davri bo'ladi.

Erik Erikson, mos ravishda, progressiv va regressiv rivojlanish jihatlari tavsiflaydigan *samaradorlik* va *inersiyani* kamolotning asosiy muammosi deb biladi. Samaradorlik tushunchasi uning ijodiy va ehtiyoj chiqarish (kasbiy) umundorligini, shuningdek, keyingi avlod hayotida tarbiyalash va tasdiqlashga qo'shgan hissasini o'z ichiga oladi. Eriksonning so'zlariga ko'ra, samaradorlik, shu jumladan kasbiy samaradorlik, "odamlarga g'amxo'rlik qilish, yuqori natijalar va insoniyatni qo'llab-quvvatlash" bilan bog'liq. Samaradorlikning yetishmasligi, inersiya, o'z-o'zidan, shaxsiy ehtiyojlar qondirilmayligiga olib keladi.

Kamolotning eng muhim xususiyati bu hayotning mazmunini anglash, o'zi va boshqa odamlar uchun javobgarlik, mas'uliyat hissidir. E. Erikson, balog'at yoshiga yetgan har bir kishi "madaniyatimizni saqlab qolish va yaxshilashga yordam beradigan har bir narsani yangilash va takomillashtirish uchun javobgarlik g'oyasini qabul qilishi yoki rad qilishi kerak" deb ta'kidlaydi. Eriksonning so'zlariga ko'ra, inson "o'qigan va o'rganadigan jonzo"ga aylanganligi sababi o'z rivojlanish darajasiga erishadi. Voyaga yetgan odam idrok etilgan insoniyat madaniyatini ko'paytirishga va uni kelajak avlodlarga yetkazishga hissa qo'shishi kerak.

Voyaga etgan kishi shaxsini rivojlantirish o'spirinlikka va qisman ba'zi yoshlik davriga ham xos bo'lgan asossiz maksimalizmdan xalos bo'lishni, hayot muammolariga, shu jumladan ularning kasbiy faoliyati masalalariga munosib va har tomonlama yondoshishni talab qiladi. Ikkinchisi, bu to'plangan tajriba, bilim va ko'nikmalar inson uchun katta shaxsiyatga ega ekanligi bilan bog'liq, ammo ular unga yangi progressiv g'oyalarni idrok etishda qiyinchiliklar tug'dirishi va ijodiy qobiliyatlarining o'sishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Yoshlik davrida ba'zi odamlar yana ikkita "rejadan tashqari" inqirozga duch kelishadi, ular ikki bargaror davr chegaralari bilan chegaralangan, ammo ma'lum bir davr ichida paydo bo'lgan. Bu 40 yosh inqirozi deb ataladi. U o'zini biroz oldinroq namoyon qilishi yoki kechroq namoyon bo'lishi mumkin. Bu 30 yosh inqirozini takrorlash, hayot mazmunining inqiroziga o'xshaydi. Bu 30 yosh inqirozi eksistensial muammolarni to'g'ri hal qilishga olib kelmagan paytlarda yuz beradi.

30 yosh inqirozi davrida bo'lgani kabi, odam o'z hayotidan noroziligini, hayotiy rejalar va ularni amalga oshirish o'rnatidagi tifoyni hisdan kechiradi. A. V. Tolstoyning ta'kidlashicha, bu ishdagi hamkasblar tomonidan bo'lgan munosabat o'zgarishi bilan to'ldiriladi: "samarali",

"istiqboli" deb hisoblash mumkin bo'lgan vaqt o'tmoqda va odam "allagachon ko'p nafsaga erishish" kerakligini his qiladi. Kasbiy faoliyat bilan bog'liq muammolarga qo'shimcha ravishda, 40 yosh inqirozi ko'pincha oilaviy munosabatlarning yomonlashuvidan kelib chiqadi. Bu vaqtda bolalar odadda mustaqil hayot kechirishni boshlaydilar, ba'zi yaqin qarindoshlar va katta yoshdagi boshqa yaqin odamlar vafot etadilar. Ba'zi bir yaqinlarning yo'qolishi, er-xotin hayotining juda muhim umumiy tomonini yo'qotish, bolalar hayotida bevosita ishtirok etish, ularga har kuni g'amxo'rlik qilish – bu nikoh munosabatlarining mohiyatini to'liq anglashga yordam beradi. Agar er-xotinlarning farzandlardan tasbiqlari, ularning har ikkalasi uchun muhim bog'liqlik bo'lmasa, oila ajralib ketishi mumkin.

40 yosh inqirozi yuz berganida, inson yana bir bor o'z hayotiy rejasini tuzishi, ko'p jihatdan yangi hayotiy istiqbollarni ishlab chiqishi kerak.

"Men-tushuncha." Kasbiy o'zgarishi va yangi oilaning paydo bo'lishigacha hayotdagi jiddiy o'zgarishlar ushbu inqiroz bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Yetuklik davrining markaziy taraqqiyot xususiyatini E. Erikson aytganidek, kasbiy va shaxsiy samaradorlik deb hisoblash mumkin. Shunday qilib, agar yoshlik davrida yoshga bog'liq markaziy taraqqiyot xususiyatlari – bir tomondan, oilaviy munosabatlar, shu jumladan onalik yoki otalik; boshqa tomondan esa kasbiy kompetentliya bo'lsa, unda ular asosida yetuklikda oldingi davrning ikkala taraqqiyot xususiyatlarining natijalarini o'zida mujassam etgan qo'shma shakllanish yuz bergan deb hisoblash mumkin.

40 yosh inqirozi namoyon bo'lishi bilan biz yetuklikning yana bir muhim taraqqiyoti xususiyati haqida gapirishimiz mumkin, bu – hayotiy rejaga kiritilgan o'zgarishlar va "Men kontseptsiya"ga tegishli o'zgarishlardir.

Ko'pgina psixologlar kasbiy samaradorlik muammolarini "akme" yuqori cho'qqilar, gullab-yashnash belgilari tushunchasi bilan bog'laydilar. Bu qadimgi davrlarda paydo bo'lgan tushunchadir. Qadimgi yunonlarda yetuklik tushunchasi "akme" so'zidan kelib chiqib, rivojlanish psixologiyasining yetuklikni o'rganadigan qismi, "akmeologiya" deb shakllangan.

Ba'zi tadqiqotchilar, masalan, tanqili shveysariyalik psixolog H. Claparedning fikricha, yetuklikka erishishda va shunga mos ravishda kasbiy mahsuldorlik cho'qqisiga chiqqanda, inson o'zining rivojlanishini to'xtatadi, kasbiy mahoratini, ijodiy salohiyatini va boshqalarni yaxshilashdan to'xtaydi. Keyin tanazzul, kasbiy unumdorlikning asta-

sekin pasayishi boshlanadi: inson hayotida qila oladigan eng yaxshi narsalar, hayotining allagachon yopiq qismida qoldiriladi.

"Akme" ning yetilish davri – eng baland gullab-yashnash cho'qqisidir. Bu barcha yoki hech bo'lmaganda ko'pchilik odamlarning hayotidagi eng yuqori cho'qqi va undan keyin keladigan barqarorlik davridir, degan fikr yetuklik to'g'risidagi keng tarqalgan qarashni aks ettiradi. G. Kreygning ta'kidlashicha, "yetuklik insonning oilaviy hayotiga, uning erishgan martabasi yoki ijodiy qobiliyatiga bog'liq bo'lishi mumkin. Ammo shu bilan birga, bu yosh davridagi odamlar o'z umrlarini tamom bo'lgan va vaqtlari o'tib ketgan deb hisoblashadi. Hayotning o'rtasida ba'zi odamlar o'zlarining ijodiy potentsiali va kelajak avlodga ba'zi etkazish kerakligi, turg'unlik va o'kazib yuborilgan imkoniyatlardan qo'rqish, oila va do'stlar bilan yaqin munosabatlarni qanday saqlab qolish haqida tashvishlanishni boshlaydilar".

"Aytish", taraqqiyotdan regressiyaga o'tish, turli mualliflarda turli so'zlar ko'rsatilgan bo'lib, ko'pincha bu 40 dan 50 yoshgacha. Albatta, shuni yodda tutish kerakki, yetuklik davrida ma'lum bir yoshdagi odamlarning aksariyati aqliy funktsiyalarni rivojlantirishda inqilobiy jarayonlarni boshlaydilar. Buning sababi biologik qarishdir. Shu bilan birga, B.G. Ananyev va uning shogirdlari (Sankt-Peterburg psixologiya maktabi) ilmiy tadqiqotlarida yetuklikda aqliy funktsiyalarni rivojlantirish jarayoni murakkab va noaniq ekanligini ko'rsatdi.

Kamolotning ilk va o'rta davrlarida birinchi bosqich davom etadi – aqliy funktsiyalar umumiy xususiyatlarining progressiv rivojlanish bosqichi. Biroq, kasbiy faoliyat jarayonida aqliy funktsiyalarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan progressiv rivojlanishning ikkinchi bosqichi mavjud. U qisman birinchisiga qarshi qo'yiladi, lekin kamolotning ushbu davrlarida o'zining eng yuqori rivojlanish darajasiga erishadi, natijada aqliy funktsiyalar umumiy xususiyatlarining ixtiyoriy ravishda uning ixtisoslashuvining progressiv rivojlanishi bilan qo'shilishi qayd etiladi. Masalan, texnik va boshqa turdagi maxsus fikrlash, ijodiy tasavvur, professional xotira va boshqalar asta-sekin rivojlanib borishi mumkin.

Bir qator kasblar uchun maqbul vaqt, samaradorlikning yosh cho'qqisi ularning tabiatiga bog'liq. Bularning barchasi kasbiy faoliyat natijasi bo'lib, unda mahorat, bilim va tajriba yuqori jismoniy va funksional mahoratlikka ega bo'lishi kerak. Sinovchi uchuvchilar, professional sportchilar, balet raqqoslari va boshqalar, balog'atga yetilish davri natijada "akme" ga erishadilar, shundan so'ng resessiya birdaniga

tezlashadi. Boshqa kasblarda, masalan, jarroh, aviadisetcher va boshqalar, akme kamolotining o'rtasiga, ba'zan ikkinchi yarmiga o'tishi mumkin.

Shu bilan birga, ko'plab kasblar vakillari uchun samaradorlikning eng yuqori cho'qqisi yuz beradi va undan keyin pasayish boshlanadi. Kasbiy faoliyati bo'yicha aktyor yoki o'qituvchi, tibbiyotning bir qator sohalarini mutaxassislari va umuman, kasbiy mahorat jismiy va funksional tayyorgarlik darajasiga qat'iy bog'liq bo'lmagan kasb egalari (shu jumladan ishchilarning) kasbiy faoliyatidagi mavjuriy "akt" haqida gapirish deyarli mumkin emas. Bunday holda, u odatda nafaqaga chiqqunga qadar yoki sog'lig'ining kekin yomonlashishi sababli nogiron bo'lgunga qadar hech qanday pasaymaydi. Bu yerda kasbiy samaradorlik cho'qqisi haqida emas, balki inqiroz bilan tugaydigan barqaror ravon ko'tarilish haqida aytilmoqda.

Ijodiy kasb egalari – olimlar, yozuvchilar, shoirlar, bastakorlar, rassomlar va boshqalar uchun "akme" muammosi alohida qiziqish uyg'otadi. Bu yerda tom ma'noda eng yuqori ijodiy unumdorlik cho'qqilariga portlab chiqishning yorqin misollari mavjud. A.N. Vertovskiy 36 yoshida o'z faoliyatining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi (Askoldning qabri). Keyingi 27 yil davomida umrining oxirigacha u shunga o'xshash va mukammallashtirilgan asarlar yaratolmadi. M.A. Sholoxovning ijodiy mahsuldorligi ham shunga o'xshash edi. U o'z kamolot yo'lining boshida jahon adabiyotining eng yaxshi asarlaridan biri, "Tinch Don" romanini yaratdi. Eslatib o'tamiz, u 1984 yilda 79 yoshida vafot etgan va oxirgi ahamiyatga molik ishi 1960 yilda bajaragan.

Shu bilan birga, tarixda hayotning oxirigacha davom etadigan eng yuqori ijodiy mahsuldorlikning uzoq davrga cho'zilganligidan dalolat beradigan boshqa ko'plab misollar mavjud.

Ko'rib turganingizdek, ko'pchilik kasblar uchun professional, shu jumladan ijodiy samaradorlik cho'qqisining mavjudligi zarur emas va insonning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Ba'zan ijodiy mahsuldorlik darajasining vaqinchka yoki yakuniy pasayishi qiyin hayot sharoitlari tufayli ro'y beradi. Biroq, kasbiy mahsuldorlikdagi "akme" davri bor yoki yo'qligida hal qiluvchi rol, ressessiya, odatda shaxsning yo'nalishiga, dominantga bog'liqdir.

Kamolot – bu hayotning barcha sohalarida samaradorlik vaqti. Voyaga yetgan kishining eng muhim vazifalaridan biri bolalarini tarbiyalashdir. Voyaga yetgan bolalar bilan munosabatlar ota-onalar uchun har xil sharoitlarga bog'liq. Har bir ota-onaning bola bilan munosabatlarining emosional asosi nima bo'lishidan qat'i nazar, eng

muhim, ko'pincha hal qiluvchi nimagadir bog'liq bo'ladi. Psixologiyada odatda uchta variant ko'rib chiqiladi: emosional asos shartsiz sevgi, shartli sevgi va bolani rad etish bo'lishi mumkin.

Erix Fromm onaning hech narsa bilan teng bo'la olmaydigan, shartsiz sevgisini (olim ota sevgisini bir oz boshqacha tushuntirgan) shunday ta'riflagan: "Onalik muhabbati ... bu bolaning hayoti va uning ehtiyojlari uchun so'zsiz taslim bo'lish ... Altruistik, o'miga hech narsa talab qilmaydigan onalik muhabbati sevgining eng yuqori turi hisoblanadi". Onasi yaxshi ko'radigan bolaning kechimalari "Kristallanadi" va bitta insonchani hosil qiladi: meni yaxshi ko'rishadi. Ona-onalar bolani kushbichim yoki xunuk, qobiliyati yoki qobiliyatsiz bo'lishidan qat'i nazar, u hozirgi paytda qancha qayg'urishga sabab bo'lgani va kelajakda undan nima kutish mumkinligidan qat'iy nazar sevadilar. Bolaga aylan shunday muhabbat kerak, garchi bu bola shaxsi taraqqiyoti uchun yetarli bo'lmasa-da, lekin bu shaxs taraqqiyotida muhim ijobiy omildir.

Shartli sevgi. Bu noto'g'ri sevgi. Ota-onalar bolani o'z talablariga javob bergandagina yaxshi ko'radilar. Bola itoatkor bo'lganida, qiyinchiliklar va munimolar tug'dirmaganda, yaxshi o'qiganda, muvaffaqiyatlari bilan faxrlantirganda, oiladagi kattalar fikriga mos keladigan hayot yo'lini tanlagandagina uni sevadilar. Ota-onalarga quvonch keltiradigan bunday diqqatlar qancha kam bo'lsa, bolaga sevgi shunchalik kam beriladi.

Shartli muhabbat bolalarda noaniqlik, xavotir, hatto o'z-o'zini past hisoblashiga sababchi bo'ladi va o'z-o'zini hurmat qilish darajasini pasaytiradi.

Turli oilalarda bolani tan olmaslik yoki rad etish boshqacha ifodalanganadi, ya'ni ona-onalar buni o'zlari anglashi yoki anglamasligi ham mumkin. Bola uchun eng noqulay bo'lgan bu holat nafaqat disfunktsional oilalarda paydo bo'ladi, bunday oilalarda hamma oila a'zolari bir-birlari uchun befarq bo'lishadi (masalan, bola tashlab ketiladi, u o'z holiga tashlab qo'yiladi, nazorat qilinmaydi va unga umuman qiziqmaydi yoki unga yomon munosabatda bo'lishadi). Ba'zan, muvaffaqiyatli oilalarda ham bolaga g'amxo'rlik kam bo'lishi va biron sababga ko'ra uni qabul qilmasliklarini uchratish mumkin. Buning sabablari turlicha. Masalan, ota yoki ona o'g'li kutayotgan edi, qiz tug'ildi. Ona go'zal va mafunkor, qizi esa yovvoyi, olamovi, xunuk, unga bu fazilatlarini doimo eslatib turishadi. Yoki o'g'lini o'z kasbining davomchisi, vorisi, ikkinchi "men" deb ko'rgan matematik olim ota o'g'ida na matematik qobiliyatni, na uning qiziqishlari bo'yicha yashashga moyilikni topa oladi. Bolalar shartli muhabbatni ham, ota-onaning rad etishini ham qalban his qilishadi va bu ertami-kechmi

oiladagi ikki avlod o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qiladi. Bolani begonalashtirish, uni izolyatsiya qilish yoki "ko'chaga" ketish, nizolar, aslida, o'smirlikdan boshlanadi. Agar o'smirtlikda yoki o'spirinlikda ota-onaning uyidan chiqib ketish imkoniyati tug'lsa, tan olinmagan katta farzandlar bundan foydalanib, o'zlarining oilalarini yaratish uchun, boshqa shaharga ishlash yoki o'qish uchun ketib, "baxt izlashadi".

Biroq, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari nafaqat ularning hissiy asoslariga (ota-onaning sevgisi yoki uning yo'qligiga), balki talim-tarbiya tarzi bilan ham belgilanadi. Bundan tashqari, ota-onalar va bolalarning o'zaro munosabati bolaga, uning shaxsiy xususiyatlariga bog'liq. Ma'lumki, talim va tarbiya jarayonida bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish kerak. Ota-onalar tarbiyasi bolani allaqachon mavjud bo'lgan belgilar xususiyatlarini yumshatishi, silliqlashi yoki aksincha, keskinlashtirishi, kuchaytirishi mumkin. Agar ota-onalar uning individual xususiyatlarini hisobga olmasalar, unda tarbiya yetarli samara bermaydi. Boshqa noqulay holatlar bilan bir qatorda, individuallikni hisobga olmaslik aniq akcenttsiya paydo bo'lishiga olib keladi: bolada garmoniya bo'lmaydi.

Talimning har qanday uslub bilan, bolaning shaxsiy xususiyatlari o'zaro munosabatlarda iz qoldiradi. Muammosiz bola bo'lish, ota-onadan psixologik "masofa saqlash" o'smirtlik davridan boshlanadi. Agar bola aniq gipertimik, epileptoid, isteroid yoki o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lsa, emansipatsiya og'ir kechadi. Bola tomonidan mojarolar, shantajlar, uydan qochish holatlari sodir etilishi mumkin. Astenonevrotik, psixastenik, sezgir tipga ega bo'lgan bolalarda, munosabatlarning eski tizimi asosan saqlanib qolgan, bunday o'spirinlar "isyonkorlik qilmaydilar".

Bolalar o'spirinlik yoshiga yetganda, ota-onalari bilan bo'lgan munosabatlarda odatda tinchroq holatga keladi. Voyaga yetgan bolalar ota-onasida kattalar kabi, avvalgidan mustaqil bo'lib, o'zlarini o'zlariga yoki uyni tark etishda davom etishadi. G'arbda aniq muammolarni keltirib chiqaradigan ikkinchi variant qabul qilingan.

Amerikalik psixologlar "tashlab ketilgan in" fenomenini tasvirlashadi. Eng kichkina bola ota-onaning uyidan chiqib ketganda, ota-onalar yo'l-g'iz qoladilar, odatiy munosabatlar va mas'uliyatdan mahrum bo'ladilar, ular o'z munosabatlari va turmush tarzini boshqa shaklda davom ettirishga majbur bo'ladilar. Ayniqsa, chuqur his-tuyg'ular bilan bog'lanmagan, begonalashgan er-xotinlar uchun bu davrga o'tish juda qiyin. Ammo bunday oilalarning buzilib ketishi shart emas. Ko'pincha oilaning saqlanib qolishi er va xotinning bir-biriga moddiy bog'liqligi — uy,

umumiy mulk, mebel, jihozlar va boshqalar ushlab turadi. Bundan tashqari, ko'plab amerikaliklarning ta'kidlashicha, bolalar ketgandan so'ng, ularning erkinligi, shaxsiy hayot imkoniyatlari va kundalik ota-onalik majburiyatlaridan ozod bo'lib, o'zlarini uchun yashaydigan yozimli vaqt keladi. Uzoq masofada yashaydigan farzandlar bilan munosabatlar yanada iliqlashib, tenglasha boshlaydi (G. Kreyg).

O'zbekistonda ko'pchilik oilalar 2–3 avlodni o'z ichiga oladi, ular ko'pincha alohida yashashni xohlaydilar, lekin tark etish imkoniyatiga ega bo'lishmaydi.

Bir tom ostida yashaydigan ota-onalar va katta yoshli farzandlar o'rtasidagi munosabatlar odatda alohida yashaydiganlikdagi qaraganda murakkabroq. Yoshlar o'zlarining turmush tarzini, odatlarini rivojlantiradilar, ota-onalar endi bu jarayonga tubdan ta'sir qila olmaydilar, ular zamonaga qarab rivojlanishda davom eta olmaydilar. Ikkala tomon ham mutlaqo teng fikrlash tarziga ega bo'lganida va bir-biriga, hayotining o'zgaruvchan sharoitlariga moslashishda olganida psixologik muammo yuzaga kelmaydi. Katta yoshli farzand ota-onasining uyiga turmush o'trog'ini (xotinini yoki erini) olib kelganida, oilada katta avlod bobo va huvisi bo'lganida munosabatlar ayniqsa qiyinlashadi.

Voyaga yetgan bolalarning o'z ota-onalaridan psixologik uzoqlashishlari qonuniyat, tabiiy hodisa bo'lib, busiz yosh avlod mustaqillikka erishishi, o'z hayotini qurishi mumkin emas. Ota-onalar bilan farzandlarning eski munosabatlari tizimi o'z vaqtida qayta qurilayotganida hech qanday jiddiy mojarolar, xafagartliklar va tushunmovchiliklar bo'lmaydi, o'zaro iliq his-tuyg'ularni yo'qotmagan holda yoshlarga mustaqillik berish shaxs jittimoiylashuvi uchun ideal holat.

3.8—mavzu. Qarilik (keksalar va qariyalar) davri

Odatda, inson hayotining so'nggi davri qarilik deb ataladi. D.B. Brownley, qarilik davrida 55–70 yosh, shuningdek 70 yoshdan keyingi kuzislarini anqlaydi. E. Eriksonda bu muddat kech yetuklik deb ham nomlanadi. Bu atama inson hayotining so'nggi bosqichi mazmuniga ko'proq mos keladi. Bundan tashqari, ko'p odamlar uchun bu davr odatda yetuklik tushunchasiga unchalik mos kelmaydi va qisqacha: "qarilik — qabrston qish" degan ibora bilan ifodalanadi. Biroq, M.M. Prishvin shunday deb yozgan edi: "Mening bolaligim, o'smirtligim, o'spirinligim va harcha yoshligim bema'ni narsa. Ammo keksa yoshning boshlanishi (65 yosh) meni xursand qiladi ..."

Hayotning so'nggi davrini har xil talqin qilish ontogeneza turli davrlarning keskin farqini, shaxsning individual xususiyatlariga ko'ra ajralmas belgilarini aks ettiradi.

Ehtimol, hayotning ushbu davriga eng keng tarqalgan munosabat tanqidi rus faylasufi V.V. Rozanovning qayg'uli lirik so'zlari bilan shunday ta'riflangan: "Kechqurungi sukut, tabiiyki, 70 yoshdan keyin har bir odamning boshiga tushadi." A.V. Tolstoy ma'lum bir yoshga nisbatan qarama-qarshi fikrlarni ifoda etgan ikkita aforizmini keltiradi. Ulardan biri protestantizm asoschisi Martin Lyuterga tegishli: "Qarilik – bu tiriklayin ko'milish". Boshqa bir shunday fikr mashhur fransuz yozuvchisi Andre Mornaga tegishli: "Qarilik – bu yomon bir odat, unga faol odamlarning vaqti yo'q". E'tibor bering, ikkala fikr ham psixologikdir: ikkalasi ham oxirgi yosh bosqichi tarkibining shaxs hayot tarziga, uning motivatsiyasiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Ko'pincha, chegaralarni ajratuvchi yetuklik va kech yetuklik odatda pensiya, faol kasbiy faoliyatning tugashi hisoblanadi. Ushbu voqea ko'pincha inqiroz davrini – pensiya inqirozini keltirib chiqaradi.

Birinchiidan, odatdagi rejim va turmush tarzining buzilishi, aksariyat hollarda davom etayotgan mehnat qobiliyati, foyda olish qobiliyati va endi bu odamga ehtiyoj yo'qligi o'rtasidagi keskin qarama-qarshilik hissi bilan birga keladi. Odam ijtimoiy faol hayot oqimidan o'zini chetga uloqtirilgan kabi sezadi. Ijtimoiy mavqeiining pasayishi va o'nlab yillar davomida saqlanib qolgan hayotiy ritmning yo'qolishi ba'zan umumiy jismoniy va ruhiy holatning keskin yomonlashishiga, ba'zi hollarda hatto nisbatan tez o'limga olib keladi.

Qarilik mafqasiga chiqish inqirozi. Ko'pincha bu davrda ikkinchi avlod – nabiralar o'sib ulg'aygan va mustaqil hayot kechirishni boshlaganligi bilan yanada kuchayadi, bu o'zlarini asosan oilaga bag'ishlagan ayollar uchun juda og'ir qili. Bir versiyaga ko'ra, ikkinchi avlodning voyaga yetib kelishi yoshi katta avlodning umrini nihoyalab borishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, deyiladi.

Umnning so'nggi davri boshlanishi, odatda, tezlashgan biologik qarish bilan bog'liq. Jismoniy kuch pasaya boshlaydi, umumiy salomatlik yomonlashadi, ma'lum aqiliy funktsiyalar darajasi, ayniqsa xotira pasayadi va sezgi jarayonlari faoliyati yomonlashadi. Bu barcha regressiv jarayonlar xronologik va biologik yoshga bog'liq ravishda odamlarda turli xil namoyon bo'ladi. Ba'zi odamlar uchun pasport yoshi juda kuchli psixologik ta'sirga ega, ikkinchisi esa, o'z navbatida, biologik yoshga sezilarli darajada

ta'sir qiladi. Shu bilan birga, pasport yoshi qaysidir darajada jamiyatdagi o'rtacha umr ko'rish bilan bog'liq.

Pensiya ko'pincha biologik qarishning tezlashishi bilan bir vaqtga to'g'ri keladi, ko'pincha moliyaviy ahvolding yomonlashishi, ba'zan esa ilmo turmush tarzi bilan bog'liq. Bundan tashqari, inqiroz turmush o'rlogining o'limi, ba'zi yaqin do'stlarning yo'qolishi bilan murakkablashishi mumkin. E. Eriksonning so'zlariga ko'ra, kech yetuklik davrida "odam diqqatining fokusi" kelajak tashvishlaridan o'tirish tajribasiga ko'chiriladi. E'tibor bering, shu bilan psixologik o'tirish nisbati keskin oshadi va kelajak vaqt istiqboli, aksincha, qisqaradi. Shunday qilib, odam psixologik qarishni taxmin qiladi, unda qarilik tuyg'usi paydo bo'ladi. Shunga qaramay, E. Erikson bu yerda, oldingi yosh bosqichlarida bo'lgani kabi, rivojlanishning ikkita asosiy yo'nalishlarini aniqlaydi.

Agar odam hayotining oldingi yosh bosqichlarida "odamlarga munfaati teggan bo'lsa ... o'z hayotida zafarlar va mag'lubiyatlarni boshidan kechirgan ... boshqalarga ilhom bergan va katta g'oyalarni ilgari surgan" bo'lsa, bu "uning qarilik bosqichiga integratsiyalanadi, ya'ni, mevalari asta-sekin bu davrda hosil beradi". Shaxs rivojlanishining barcha oldingi bosqichlarini yig'ish va baholash bilan bog'liq bo'lgan "ego integratsiyasi" mavjud. E. Erikson, kech yetuklik yoshidagi ego integratsiyasi inson uchun tug'ma psixososyal inqirozdan ko'ra muhimroq omil ekanligini ta'kidlaydi. Oldingi bosqichlardagi progressiv rivojlanish bosqichida, inson o'zining oldingi hayotini ijobiy baholay oladi, munimiyat bilan buni kasbiy faoliyatda ham, ijtimoiy munosabatlarda ham, nikohda ham, oilada ham hisobga oladi. Uning davomini bolalarda va nevaralarida, professional sifatida nimalarga qodirligini ko'rib, odam o'lim muqarrarligidan qo'rqmaydi. Faqat hozir, hayotning so'nggi bosqichida, u Eriksonning so'zlariga ko'ra, haqiqiy yetuklik va "keksalik donishmandligiga" erishadi: "Keksalik donishmandligi tufayli inson butun tarix davomida (filogeneza), butun hayoti davomida (ontogeneza) olgan barcha bilimlarining nisbiyligini biladi. "Donishmandlik – bu o'lim oldida hayotning so'zsiz ahamiyatga ega ekanligini anglab yetishdir." Agar inson o'zining o'tirishdagi hayotini "amalga oshirilmagan imkoniyatlar va katolar" zanjiri sifatida qabul qilsa, uning yakuniy bosqichida u ego integratsiyasiga ega bo'lolmaydi. Ego integratsiyaning yo'qligi o'limdan yashirin qo'rquvga olib keladi va odam boshqadan yashay olmasligidan afsuslanadi yoki "o'z kamchiliklarini ... ularni tashqi dunyoga namoyish etish orqali" rad etish kompleksiga aylantiradi. E. Erikson odamning bunday holatini "pushaymonlik" kabi tushuncha bilan tavsiflaydi: "Ta'dir

hayotning asosi, o'lim esa uning so'nggi chegarasi sifatida qabul qilinmaydi. Keksalar bemusson va boshqacha hayot kechirish uchun o'ta kam vaqt qolganligini anglashadi, shuning uchun ular o'z o'timishlarini o'ta bo'rtirib, ideallashtirib xotirlaydilar".

Yuqorida aytib o'tganimizdek, majburiy psixologik qarishni kech yetuklik belgilaridan biri sifatida e'tirof etgan holda, E. Erikson, keksa odamlar uchun o'timishlarini baholashdan tashqari, ego integratsiyasiga erishish uchun "nima bilandir shug'ullanish" zarurligini ta'kidlaydi. Keksalar uchun nevaralarni tarbiyalashda, siyosiy tadbirlarda, dam olish, jismoniy tarbiya dasturlarida va boshqalarda ishtirok etishi muhimligini ta'kidlaydi.

G. Kreyg ta'kidlashicha, aksariyat keksa odamlar o'zlarini zaif his etishadi, ammo ularning ba'zilar o'zlarini butunlay boshqacha tarzda qabul qilishadi. Keksalar amerikaliklarning katta guruh o'rtasida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik keksalar "65 yoshdan oshgan odamlar uchun yashash oson emas" degan fikrga qo'shilishadi va ular o'zlarini yaqin do'stlari uchun ushbu qoidani istisno qilishadi.

E. Erikson tomonidan tasvirlangan hodisalar bu – qarilik hissi ushbu yoshga kirganlar uchun odatiy hol bo'lib, yoshga bog'liq salbiy o'zgarishlardan xabardorlik, ularning aqliy holati yoki jismoniy salomatlik darajasining keskin yomonlashishi, ijtimoiy munosabatlar doirasining torayishi, moddiy ahvolidan sezilarli darajada yomonlashishi va ularning o'z o'timishiga salbiy baho berishi, hayotiy va boshqa bir qator qiyin holatlardir.

Hozirgi vaqtda gerontologlarning asosiy e'tibori qarish va erit o'limning biotibbiy sabablarini aniqlash va umrini uzaytirish uchun mos vositalarni izlashga qaratilgan. Ushbu muammolarni hal qilish, odamning odatdagi umr ko'rish muddatini 100–150 va undan ortiq yilga yetkazish imkoniyatini beradi. Ammo, asosiysi, gerontopsixologiya hech bo'lmaganda yaqin kelajak uchun, birinchi navbada psixologik yosh muammolarini hal qilishi kerak. Agar odamning psixologik kelajagi bo'lmasa, hech qanday biotibbiy vosita odamning uzoq va mazmunli umr ko'rishiga yordam bermaydi. To'liq charchagan va hayot bilan xayrlashayotgan odam to'satdan dunyo bilan muhim yoki boshqa bir aloqani topib, hayotga qayta oladi.

Psixologik yoshni hisobga olish – shaxs rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini tushunishga va ba'zan bashorat qilishga yordam beradi. Odamning o'z psixologik yoshiga mosligi, keksalik davrida ham yoshlik tuyg'usini saqlab qolish odatda shaxsiy o'sish bilan birlashadi. O'z shaxsini

rivojlantirish, o'zini takomillashtirish va o'zini o'zi anglash istagi har qanday yoshga, jumladan, keksalikka ham xos xususiyat hisoblanadi. Shuning uchun psixologik yosh xronologik yoshga emas, balki kechayotgan hayotning sifatiga bog'liq. Inson qachon va qanday tug'ilganligi, qaysi yosh davriga kirganligi emas, qanday v animasi uchun yashayotganligini tushunish va anglashi juda muhimdir.

Keksalik – bu inson hayotining so'nggi bosqichidir, shu sababli bu vaqtda o'lim bilan, hayot nihoyasiga yetishi bilan bog'liq bir qator savollar tug'iladi. Men umrimning tugashiga tayyorgarlik ko'rishim kerakmi? Odam o'limni qanday boshdan kechiradi? O'lim har doim fojiali va qo'rqinchili bo'ladimi yoki bu hayot tugatishning tabiiy jarayonimi? Umrning nihoyasi aslida psixologik muammodir, garchi falsafiy va diniy muammolar ham u bilan chambarchas bog'liq.

Ruhning va oxirat hayotining abadiyligiga ishonish o'lim qo'rquvini oldini olishga yoki yumshatishga yordam beradi. Boqiy dunyoda yaqin insonlari diydoriga erishish, bu dunyoda to'g'ri hayot kechirganligi, ko'rgan zahmatlari, yaxshi amallari va boshqalar uchun mukofotlanish, ibonchi odamni qo'llab-quvvatlaydi. Tafakkuri yuksak insonlarda bu tushuncha murakkab, ular yanada yuksak imon bilan o'z abadiy hayotlari haqida fikrga yuritadilar.

Odamning o'limga bo'lgan munosabati turli xil omillarga, shu jumladan tashqi sharoitlarga bog'liq bo'lishi mumkin. Ammo, asosiysi, bu hayotga bo'lgan munosabat kabi, uning shaxsiy o'nalishi va oxir-oqibat, hayot taqozosi bilan belgilanadi. Hayot mazmuni va motivatsiyasi umumiy dunyog'arash bilan belgilanmaydi, odam materialistini yoki idealistini, dindorni yoki yo'qni, buning ahmiyati yo'q.

Insonning hayotiy motivatsiyasi ko'pincha murakkab va qarama-qarshi. Ko'pincha uning real hayoti, real haqiqiy axloqiy tamoyillari uning dunyog'arashi va axloqiy qarashlariga to'g'ri kelmaydi. Ammo bu narsalar insonning o'z hayotiga va o'limiga bo'lgan munosabatini, shuningdek, boshqa odamlarning uning hayotiga bo'lgan munosabatini belgilaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, keksa odamlarning hammasi ham o'limdan qo'rqmaydi. Bunday holda, qo'rquv, o'limning o'zidan emas, balki o'lim oldidagi jismoniy azob–uqubatlaridan, yaqin insonlariga yetkazilgan tashvishdan qo'rqish bilan bog'liq.

Agar odam jiddiy va bedavo kasalga uchrasa, o'lim uzoq va og'ir davom etadigan jarayonga aylanadi. E. Klubler–Ross buni 5 ta ketma–ket bosqich deb ta'rifladi:

1) Rad etish (o'lim ehtimoli tan olinmagan, noto'g'ri tashxis qo'yilganligi umidi).

2) Jahl (yaqin o'limni anglash umidsizlikka, orzular va rejalarning barbod bo'lishiga olib keladi).

3) Munozara (hayotni davom ettirish imkoniyatlarini izlash, xudo yoki shifokor bilan mulohaza qilish).

4) Depressiya (umidsizlik hissi).

5) Qabul qilish (itovat va muqarrar yakuni kutish).

Faqatgina mahaviy-axloqiy va aqliy yo'nalganlik bilan inson "o'lim oldida hayotning so'zsiz mahosini anglash" darajasiga yetadi (E. Erikson). Inson qanday hayot kechirgani, uning hayotidagi boshqa hamma narsalar u bilan oxirigacha bo'lishi, rad etilmasligi eng oliy haqiqat ekanligini, hech narsa, hech qanday azob bu narsalarni yo'q qila olmasligini anglatadi.

Shunday qilib, keksalik – bu inson hayotining so'nggi qismidir. Agar kech yetuklik ontogenezing turli davrlari mazmunini ochib bersa, keksalik butun umr natijalarini o'zida aks ettiradi. Geronistik xususiyatga ega bo'lgan, jismoniy qobiliyatini tez yo'qotgan odamlar o'z hayotlarini tez yakunlab qo'ya qolishadi. Egoistik xususiyat hayot sifatining keskin pasayishi yoki uning to'liq yo'qolishi bilan bog'liq bo'lgan kuchli psixologik qarish bilan tavsiflanadi. Bu holda, keksalik yashash emas, faqat kun sanashga aylanadi. Mahaviy-axloqiy va hayotiy yo'nalishga ega bo'lgan odamlarda ko'pincha hayotning asosiy mazmuni, oldingi psixologik yosh davri ham saqlanib qoladi. Bunda yetakchi faoliyatlarda o'zgarishlar bo'lsa ham, yashash tarzidagi tub o'zgarishlarga olib kelmaydi.

Tayanch tushunchalar: akmeologiya, geronologiya, yoshlik, balog'atga yetish, yetuklik davri.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Go'daklik davrida psixik taraqqiyot.
2. Ilk yosh davrida psixik rivojlanish.
3. Maktabgacha yosh davrida psixik taraqqiyot.
4. Kichik maktab yoshi davri.
5. Osmning psixologik xususiyatlari.
6. O'spirinlik davri psixologiyasi.
7. Yetuklik davri psixologiyasi.
8. Qarilik (keksalar va qariyalar) davri.

GLOSSARIY

Additivlik – (lat. *Additivus* – qo'shib qo'yish). J. Piaje atamasi, mantiqiy-matematik ishlashga xos xususiyat. A. – qismlarning butun qismini tashkil etadigan elementlarning ma'lum bir tartiblanishi.

Akkomodatsiya – (lat. *Accommodatio* – moslashish, moslashish) J.

Piaje atamasi. A. – assimilyatsiyaning teskarisi; A. – ob'ektni yangi xususiyatlari ta'sirida yuzaga keladigan harakatlar sxemasi yoki tuzilishining har qanday o'zgarishi.

Akseleratsiya – (lat. *Acceleratio* – tezlashuv) – bolalar va o'smirlarning nomatik rivojlanishi va fiziologik kamolotining tezlashishi, ularning vazni va tana hajmining oshishi, shuningdek balog'atga yetishishning oldingi bosqichlarida namoyon bo'ladi. Bolalar aqliy rivojlanishining jadallashishi to'g'risida ma'lumotlar mavjud, ammo bu haqda hozircha ishonchli statistik xulosalar yo'q.

Ambivalentsiya – (lat. *Ambio* – ikkala va *valentia* – kuch) Z. Freyd atamasi. A. – psixoanaliz yaratuvchi va barbod etuvchi tendentsiyalarni aniqlaydigan mayllarning o'ziga xos xususiyati – hayotga va o'limga olib boruvchi harakat (*Eros* va *Tanatos*).

Animizm – J. Piaje atamasi. A. – bolalar tafakkurining o'ziga xos xususiyati, axloqiy tuyg'ular, his-tuyg'ular, ongning jonsiz narsalarga bog'lanishi.

Antinomiya – (yunoncha. *Antinomia* – qonuniy zid fikrlar) – bu ikkita mantiqan teng asosli bir-biriga zid fikr, paradoks.

Antitipatsiya – (lat. *Anticipatio* dan) oldindan lazzatlanish. A. – mavzuni yoki harakat natijasini taqdim etish va boshqalar. Ular idrok etilishidan yoki amalga oshirilishidan oldin inson ongida yuz beradi.

Antropogenez – bu insonning evolutsion kelib chiqishi va rivojlanishi.

Antropologiya – bu insonning kelib chiqishi va evolyutsiyasi, inson irqining shakllanishi va insonning jismoniy tuzilishidagi normal o'zgarishlar haqidagi fan.

Artikulyarizm – J. Piaje atamasi. A. – bolalar tafakkurining o'ziga xos xususiyati; tabiat hodisalarini inson faoliyati bilan taqqoslash orqali tushunish.

Assimilyatsiya – (lat. *Assimilatio* – assimilyatsiya, birlashish, assimilyatsiya) J. Piaje atamasi. A. – yangi ma'lumotni shaxsning mavjud harakatlar sxemalarining ajralmas qismi sifatida kiritish. A. ikkita

qarama-qarshi yo'naltirilgan jarayon sifatida turar joy bilan uzviy bog'liqdir.

Asotsial xulq – (lat. A – salbiy prefiks va Socialis – jamoat) ijtimoiy normalar va printsiplarga zid bo'lgan, axloqsiz yoki noqonuniy xatti-harakatlar shakli.

Assotsiatsiya – (Lat. Associatio – bog'liqlik) shaxsning tajribasida vujudga kelgan ongning ikkita mazmuni (sezgi, idrok, fikrlar, his-tuyg'ular va boshqalar) o'rtasidagi tabiiy bog'liqlik, biri tufayli boshqasi yuzaga kelishi.

Atavizm – (lotincha atavus – uzok ajdod) organizmida uzok ajdodlarga xos bo'lgan belgilar paydo bo'lishi.

Autizm – (yunoncha. Autos – o'zi) – bu yopiq ichki dunyoning ustunligi va tashqi dunyodan keskin ajralib turadigan ruhiy kasallik.

Biogenetik qonun – (yunoncha biosdan – hayot va genesis – kelib chiqishi) E. Gekkel tomonidan ishlab chiqilgan qonun: ontogenez filogenezing kondensatsiyalangan va kamaytirilgan takrorlanishidir. B.q. u organizmning individual rivojlanishining barcha qonunlarini qamrab olmaydi va u filogenezing barcha o'zaro bog'liqliklarini aks ettirmaydi.

Bexiveorizm – (inglizchadan. Xulq – xulq-atvor) – XX asr Amerika psixologiyasidagi yo'nalish. Uning boshlanishini J. Uolson (1913)

asoslagan. B. – hayvonlar va odamlarning xulq-atvori to'g'risidagi ta'limot. Xulq-atvorni tahlil qilish birligi sifatida stimull, rag'batlantirish (S) va reaksiya, javob (R) munosabatlari postulatl qilinadi. Keyinchalik S–R–da "oralik o'zgaruvchilar" paydo bo'ldi (obraz, maqsad, ehtiyoj).

Klassik bixiveorizmi qayta ko'rib chiqishning yana bir yo'nalishi XX asr 30–yillarda ishlab chiqilgan B. Skinner tomonidan operant bixiveorizm kontsepsiyasi edi. Bu yerda reaksiya tushunchasi o'zgartirilgan. Umuman olganda, xulq-atvor psixoterapiya va dasturlashtirilgan o'qitish usullarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Egizaklar usuli – bir xil genlar to'plamiga ega bo'lgan monozigotik egizaklar va genotiplari turlicha bo'lgan dizigotik egizaklarning psixologik xususiyatlarini taqqoslashdan iborat. E.U. Inrsiyat va atrof-muhitning o'rganilayotgan ruhiy hodisaga ta'sirini aniqlash uchun mo'ljallangan.

Validlik – testing yaroqliligi, tajribaning haqiqiyliygiga qarang

Testing validligi – (inglizchadan. Valid – yaroqli, yaroqli, samarali) test natijalarini baholashning asosiy mezonlaridan biri, shuningdek, ishonchlilik, reprezentativlik, obektivlik, ishonchlilik va samaradorlikdir. T.v. – testing adekvatligi va samaradorligi mezoni, testing sinov maqsadiga muvofiqligi ko'rsatkichi.

Ekspirimentning validligi – (inglizchadan. Valide – foydalilik), uni tashkil etishning "to'g'rligi" nuqtai nazaridan, empirik tadqiqomi baholash. E.V. tushunchasi. tadqiqotning asosiy maqsadlarini ularga erishish uchun ideal standartlar va eksperimentning haqiqiy jarayonlari bilan birlashtiradi.

Yetakchi faoliyat – bu bola rivojlanishining tegishli yosh bosqichida asosiy psixologik rivojlanish xususiyatlarining paydo bo'lishi va shakllanishini aniqlaydigan faoliyat. Y.f. ichida tayyorgarlik, hosil bo'lish va differentsiatsiya bosqichlari mavjud.

Verbal – (lotincha verbalis – og'zaki) psixologiyada imo-ishora shakllari, shuningdek ushbu material bilan ishlash jarayonlariga murojaat qilish uchun ishlatiladigan atama. Ajratish: verbal (og'zaki) va noverbal (masalan, imo-ishora) mulqot; verbal (matn muammolarini hal qilish asosida aniqlanadi) va noverbal (majoziy, konstruktiv muammolarini hal qilish bilan tavsiflanadi) intellekt tushunchasi bor.

Yosh – bu tashqi olamning jonli va jonsiz narsalari mavjudligi davomiyligini o'lchash birligi (yillar, oylar, kunlar va boshqalar). Bolaning rivojlanishi bilan bog'liq holda, xronologik va psixologik yosh farqlanadi.

Ta'lim – yangi avlodga tarixiy va ijtimoiy tajribani uzatish faoliyati; uning rivojlanishi, ijtimoiy hayotga va samarali faoliyatga tayyorlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan muayyan nuqtai nazar, tushunchalar, printsiplar, qiymat yo'nalishlarini shakllantirish maqsadida inson ongi va xatti-harakatlariga tizimli va maqsadli ta'sir ko'rsatish.

Oliy psixik funktsiyalar – L.S. Vigotskiy atamasi. OPFlar butun hayot davomida shakllanuvchi, ijtimoiy kelib chiquvchi, tuzilishi bo'yicha vositali, amalga oshishi bo'yicha ixtiyoriy murakkab psixik jarayonlar. OPF rivojlanish qonuni – "bolaning madaniy rivojlanishidagi har bir funktsiya hayot sahmasida ikki marotaba, ikki jihatdan paydo bo'ladi, birinchi ijtimoiy, keyin psixologik, birinchi navbatda odamlar o'rtasida, intrapsixik kategoriya, so'ngra bola ichida, interpsixik kategoriya sifatida" (L.S. Vigotskiy).

Gallusinasiya – (lat. Hallucinatio – delirium, vahiy) aldamechlik, tegishli tashqi bezovtalannasdan paydo bo'ladigan yo'l'ga on idrok.

Genezis – (yunon. Ibido – kelib chiqishi) kelib chiqishi, sodir bo'lishi, keng ma'noda, ma'lum bir holat, shakl, hodisaga olib kelgan kelib chiqish momenti va keyingi rivojlanish jarayoni.

Genetika – (yunoncha Ibido – kelib chiqishi) – bu organizmlarning ishiyat va o'zgaruvchanlik qonunlari va ularni bosqarish usullari haqidagi fan.

Genetika epistemologiyasi – J. Pjaie atamasi – bu ilmiy bilimlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganishni o'z ichiga olgan epistemologiya bo'limi. Insoniyat jamiyatining asosidagi ilmiy bilimlarning genezisini aniqlab bo'lmaydiganligi sababli, bolalar bilan o'lkazilgan tajribalarda ilmiy g'oyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishini tahlil qilish bilan amalga oshiriladi.

Gerontologiya – qarilik va keksalik haqidagi fan.

Geteroseksualizm – (yunon tilidan. Heteros – boshqa, har xil va lat. Sexualis – jinsiy) qarana-qarshi jinsdagi shaxslarga jinsiy moyillik.

Gestalt psixologiya – (nemischa gestalt – shakl, obraz, tarkib) – XX asrning I-yarmida ilmiy psixologiyaning asosiy maktablardan biri; aqliy hodisalarning yaxlit, tarkibiy mohiyatini ta'kidlaydi. Dastlab vizual idrokni o'rganish asosida rivojlanib, fikrlash, xotira, shaxs va jtimoiy guruhni o'rganishda strukturaviylik tamoyilini kengaytirdi. Asosiy vakillar: M. Vertxaymer, V. Koxler, K. Koffka.

Gospitalizm – bu bola hayotining dastlabki yillarida yaqin kattalar bilan aloqa yetishmasligi, bu uning aqliy va jismoniy rivojlanishidagi buzilishlarga olib keladi.

Deviant xulq – jamiyatda hukmron bo'lgan normalar, qoidalar va kutishlarga mos kelmaydigan xatti-harakatlar.

Deprivatsiya – tananing ehtiyojlarini qondirish uchun sharoit yo'qligi. Sensory Deprivation-ga qarang.

Bolalar psixologiyasi – har bir psixologik yoshdagi bolaning rivojlanishi tarkibini, bir psixologik yoshdan ikkinchisiga o'tishni tartibga soluvchi qonunlarni va bu jarayonga bog'liq bo'lgan sabablarni o'rganadigan psixologiya sohasi. B.p. XIX asr oxirida mustaqil bilim sohasida ajralib chiqdi. Bolalar psixologiyasi asosida hozirgi kunda psixologiyaning yangi sohalari vujudga kelmoqda – bolalar differentsial psixologiyasi,

bolalikning jtimoiy psixologiyasi, bola normal rivojlanishi neyropsixologiyasi.

holalik – bu shaxsning tug'ilishdan to'liq jtimoiy va psixologik yetuklikka qadar ontogenetik rivojlanish bosqichidir. B. ning chegaralari va tarkibi tarixan o'zgaruvchan bo'lib, jamiyatning jtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liq.

Bolalar subkulturas – (lat.sub – ostida, kultura – yetishtirish, o'qitish, rivojlanish) – "subkultura" atamasi kichik jtimoiy jamoalar madaniyatini, masalan, alohida moslashtirilgan jtimoiy va kasbiy guruhning madaniyatini anglatadi. B.S. – o'ziga xos turmush tarzi, tili, xususiyatlari, microtoplari, munosabatlari, tushunchalari, afsonalari bo'lgan subkulturasiya rivojlanishining muayyan aniq tarixiy jtimoiy holati.

Desentratsiya – (lat.de – o'chirish, bekor qilish, sentratsiya – prefiks) – odanning egosentrikligini yengish mexanizmi bo'lib, u nuqtai nazar, pozitsiyani o'zgarib, uni o'zidan farq qiladigan pozitsiyalar bilan birlashtirishdan iborat.

Discursiv – (kech lat. Discursus – mulohaza, dalil) hissiy, intuitivga qarshi o'laroq mantiqiy, sezgir, mulohaza yurituvchi.

Identifikatsiya diffuziyasi – (lot. Diffusio so'zidan – tarqalish, tarqalish, tarqalish) – bu Eriksonga ko'ra, shaxsning o'zi va kasbi haqidagi noaniq, chalkash, tasavvuri. I.D. o'smirlik davrida juda ko'p uchraydi.

Dominant – (lat. Dominans – dominant) (fiziol.) markaziy asab tizimidagi qo'zg'alishning vaqtincha dominantligi; tananing ma'lum harakatlarga yashirin tayyorligini keltirib chiqaradi, boshqa refleks harakatlarni tormozlaydi. A.A. Uxtomskiy tomonidan 1923 yilda kiritilgan tushuncha. Insonga xos bo'lgan D. turi bu "birovning yuziga nisbatan dominanta".

Dominant o'smirlik – (lat. Dominans – dominant) (psixol.) O'smirlik davrida qiziqishlarning asosiy yo'nalishi. To'rt D.u.: "egosentrik D." – o'ziga qiziqish; "Uzoq D. – uzoq muddatli istiqbollar hozirgi istiqbolga qaraganda subyektiv jihatdan muhimligi; "D. harakatlar" – qarshilikni, ixtiyoriy stressni yengishga qiziqish; "D. romantika" – nomal'um, xavfli, sarguzasht, qahramonlikka qiziqish.

Layogat – asab tizimining, miyaning tug'ma anatomik va fiziologik xususiyatlari bo'lib, qobiliyatlarni rivojlantirish uchun tabiiy asosni tashkil etadi.

Voyaga yetish vazifalari – o'smiring o'zini davriga bog'liq o'ziga xos vazifalar bo'lib, uning rivojlanishi bilan bog'liq: o'smir tashqi qiyofasini qabul qilish va tanasining imkoniyatlarini kengaytirish (sport, bo'sh vaqt, xususiyatlarini va erak yoki ayol rolini o'zlashtirish; ikkala jinsdagi tengdoshlar bilan yangi, yetuk munosabatlarni o'rnatish; ota-onalar va boshqa kattalar tomonidan hissiy mustaqillikni shakllantirish; professional kar'era uchun tayyorgarlik; ijtimoiy mas'uliyati xulq-fuqaroning siyosiy va ijtimoiy mas'uliyatini o'zlashtirish); qadriyatlar va axloqiy ong tizimini o'zlarining xatti-harakatlari uchun ko'rsatma sifatida qurish, bunda o'qituvchilar, tengdoshlar, ota-onalar, ijtimoiy muhit, "shaxsiy makon"ning kengayishi, stress tajribasi; o'limga, hayotga, abadiyatga, Xudoga munosabat.

Gezeli oynasi – bu bolaning xatti-harakatlarini kuzatishda psixologik laboratoriyalarda ishlatiladigan shaffof oynadir; u bolani ko'rishga imkon beradi, lekin bola uni kuzatayotganini payqamaydi.

Proksimal (yaqin) taraqqiyot zonasi – L.S. Vygotskiy tushunchasi. – bu haqiqiy rivojlanish darajasi (bolaning mustaqil ravishda hal qiladigan vazifalarning qiyinchilik darajasi bilan belgilanadi) va potentsial rivojlanish darajasi (bola kattalar rahbarligi ostida erishishi mumkin bo'lgan) o'rtasidagi tafovut.

Yetuklik (voyaga yetish) – bu ontogeneznining eng uzoq davom etadigan davri bo'lib, insonning ma'naviy, intellektual va jismoniy qobiliyatlarining yuqori darajada rivojlanish tendentsiyasi bilan tavsiflanadi.

O'yin, o'yin faoliyati – bolada ilk yosh va maktabgacha yosh chegarasida ro'y beradigan faoliyatning obrazli–modellashitirish faoliyati. O'yin, o'yin belgilaridan foydalanish; rollarni o'z zimmasiga olish va o'yin harakatlarini bajarish. O'yin turlari: mazmunli–syujetli, syujet–rolli o'yin, dramalashtirilgan o'yin, rejissyorlik o'yini, didaktik o'yin, an'anaviy (xalq) o'yinlar.

Identifikatsiya – hissiy bog'liqlik asosida model sifatida o'zini boshqa muhim shaxsga o'xshatib, boshqa odamning rolini olish.

Identik – bu shaxsning yaxlitligi. E. Erikson nazariyasida I. – shaxsiy o'ziga xoslik hissi (o'sish va rivojlanish jarayonida yuz beradigan

o'zgarishlarga qaramay, men bir xilman) va ijtimoiy o'ziga xoslik (men ijtimoiy guruhning a'zosi)man) va o'z-o'zini rivojlantirish idealidir.

Intellektual faoliyatning individual uslub – bu ma'lumot olish, to'plash, qayta ishlash va undan foydalanishning turli yo'llari orida turadigan individual o'zgaruvchanlik, idrok etish, eslab qolish va fikrlash usullarining bargavor to'plamidir.

Illuziya – (Lotin illusio – massxara qilish, aldash) hissiyotning aldashiga, zo'hiriy, xayoliy haqiqiy deb qabul qilishga asoslangan buzilgan haqiqat. Soxta idrok har qanday narsadan kelib chiqadigan qo'zg'atishni talqin qilish bilan bog'liq.

Imprinting – (ing. Imprinting – bosma) etologiyada – krizisli davrda hayvon fe'l-atvori uchun ahamiyati bo'lgan, ajralib turadigan xususiyatlarini ushbu ob'ektga ergashish reaktivitasini keltirib chiqaradigan obraz.

Initiatsiya – (lat. initio dan – boshlash, siri deb tushunish; bag'ishlash) – muqaddas marosimni bajarish – bu shaxsning ijtimoiy holatini o'zgartirish amalga oshiriladigan va rasmiy ravishda belgilanadigan, ba'zi bir yopiq birlashmalar tarkibiga kiradigan, maxsus bilimlarni egallash, shuningdek funksiyalar yoki vakolatlarga ega bo'lgan harakatlar majmuidi (asosan marosim). Tor mahoda I. o'smirlarning jamiyathining kattalar bilan teng huquqli a'zoliqiga kirishidir, bu asosan ibtidoiy madaniyat uchun xarakterlidir, bu shaxsni sotsializatsiya qilishning eng muhim bosqichidir.

Intellekt – (Lotincha – anglash, tushunish, aqli yetish) amaliy va kognitiv muammolarni hal qilishning eng yuqori usuli. I. xulq-atvorning boshqa shakllaridan (instinkt va mahorat) farq qiladi, bunda muammo insayt (anglash) asosida hal qilinadi. Psixologiya I.ning hayvonlarda va odamlarda paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganadi, inson I.ning o'ziga xos xususiyatlarini, uning shakli va tuzilishini ochib beradi.

Interiorizatsiya – (lotincha ichki – ichki), faollikning tashqi plandan ichki planiga o'tishi, tashqi, ob'ektiv harakatlarning ichki, aqliy holatga aylanishi.

Infantilizm – (lat. Infantis – go'dak, bolalik) kattalarda bolalik davriga xos bo'lgan xususiyatlarni ruhiyatida va xatti-harakatlarida saqlash. Normal yoki hatto jadallashgan jismoniy va aqliy rivojlanish bo'lganda ham infanil odam hissiy–irodaviy sohaning yetilmaganligi bilan ajralib turadigan yetukligi bilan ajralib turadi. Bu mustaqil qarorlar va harakatlarning bo'lmashligi, ishonchsizlik hissi, o'ziga nisbatan

tanqidiylikning pasayishi, boshqalarga nisbatan talablarning ko'payishi, turli xil kompensatsion reaksiyalarda (xayolparastlik, haqiqiy harakatlarni almashtirish, egotsentrizm va h.k.) aks etadi.

Kognitiv psixologiya zamonaviy psixologiyaning yetakchi yo'nalishlaridan biridir. Kognitiv psixologiya XX asr 50-yillarning oxiri va 60-yillarning boshlarida paydo bo'lgan. xulq-atvorni qurish va amalga oshirishda aqliy jarayonlarning (axborotni qayta ishlash) rolini rad etishga reaksiya sifatida. K.p. fanining vazifasi – sub'ektning xatti-harakatlarida bilimning hal qiluvchi rolini isbotlash.

Jonlanish kompleksi – kattalarga hissiy jihatdan jiboy reaksiya bo'lib, quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: vizual va eshitish konsentratsiyasi; tabassum, g'odakning ovoz chiqarishi (g'u-g'ulash) ko'rinishidagi vokal reaksiyalar; katta yoshli odamga qo'l va oyoqlarni tortish va boshqalar. J.R. – bolaning birinchi xulq-atvor reaksiyasi, insonga xos bo'lgan ehtiyojning namoyon bo'lishi, boshqa odamga bo'lgan ehtiyoj, neonatal inqirozni tugatish mezon. Odada, J.K. bolal hayotining uchinchi oyi o'rtalarida paydo bo'ladi.

Elektra kompleks – bu K. Yung tomonidan qizning otasiga libido bog'liqligini anglatuvchi atama. Edip kompleksining ayollardagi shakli. Afsonada Mienalik malika Elektra otasini onasi o'ldirganligi uchun onasini otasi uchun qasos sifatida o'ldirgan.

Konflikt – (lat. Conflictus – to'qnashuv) tomonlar, fikrlar, kuchlarning to'qnashuvi. Tashqi K. tashqi dunyoning individual va individual jihatlar o'rtasida rivojlanadi, ichki K. – psixikadagi nomuvofiq kuchlar yoki tuzilmalar o'rtasidagi kurash.

Konformizm – (kech lat. Conformis – o'xshash, mos keladigan) opportunizm, mavjud tartibni passiv qabul qilish, ustun bo'lgan fikrlar, o'z pozitsiyasining yo'qligi, har qanday modelga printsiptal va tanqidiy rioya qilish.

Konformlik – (kech lat. Conformis dan – o'xshash, izchil) muayyan guruh normalari, odatlari, qadriyatlarining individual assimilyatsiyasi; shaxsni sotsializatsiya qilishning zaruriy yo'nalishi va har qanday jifimoiy tizimning normal ishlashi uchun zarur shart.

Rekapitulatsiya qonuni – (lat. Recapitulatio – takrorlash) insoniyat va hayvonot dunyosi rivojlanish bosqichlarining individual rivojlanishi davomida takrorlanuvchanlikni aniqlashdan iborat (Sent Xoll, C. Butler, V. Stern va boshqalar). Biogenetik qonunga qarang.

Intellektual koefitsient – (Eng. Intelligence quotient, IQ) – bu bola intellektual jihatdan sinovlar bilan o'lganadigan, pasport (yoki psixologik yoshning sinovlar bilan o'lganadigan, pasport (yoki psixologik) yoshga nisbati. (IQ = Psixol. Y. / Xron. Y. 100 x.)

Kreativlik – (lat. Ijodiy – ijodiy, lat. Creatio – yaratish) J. Gildford atamasi, g'ayrioddiy g'oyalarni vujudga keltirish, an'anaviy fikrlash odadlaridan og'ish va muammoli vaziyatlarni tezda hal qilish qobiliyatidir. P. Torrens tomonidan ishlab chiqilgan ijodiy fikrlash sinovlari qarorining mahsuldorlik, harakatchanlik, o'ziga xoslik ko'rsatkichlari bilan o'lganadi.

Krizis – bolaning aqliy rivojlanishidagi o'tish davri, bu davrda bolaning shaxsiyatida yaxlit o'zgarishlar yuz beradi; barcha yosh o'zgariganda paydo bo'ladi; boshqalar bilan o'zaro munosabatlarning avvalgi shakllarining yo'q bo'lib ketishi va yangi jifimoiy rivojlanish holatining shakllanishi bilan tavsiflanadi. To. – rivojlanish normasi.

Madaniy-tarixiy nazariya – ongni rivojlantirish nazariyasi, L.S. Vigotskiy. Madaniy-tarixiy nazariya doirasida faoliyat nazariyasi (A.N. Leontev), bolaning aqliy rivojlanishini davrlashtirish (D. B. Elkonin) va rivojlanish ta'limi nazariyasi (D. B. Elkonin, V.V. Davydov va boshqalar) paydo bo'ladi.

Labilitik – (lot. Labilis dan – toymasin, noturg'un) – asab tizimining paydo bo'lishi va tugashi tezligi bilan ajralib turadigan asab tizimi. L. yangi ko'nikmalarni shakllantirish uchun asabiy asosdir.

Latent davr – psixanalizda – bolalar jinsiy hayotining pasayishidan (hayotning beshinchi yoki oltinchi yillarida) balogatga yetishgungacha bo'lgan davr; jinsiy rivojlanish evolyutsiyasida vaqtni to'xtatish; o'qitishning maqbul davri.

Libido – (lat. Libido – jalb qilish, xohish, istak) psixanalizda – zavqlanishga jalb qilish; hayotga (Eros) va halokatga, o'limga jalb qilish (Thanatos). Psixanalizga qarang.

Lokomotiv – (lot. Locus – joy va motio – harakat) hayvonlar va insonlarning harakati, kosmosda faol harakatlanishni ta'minlovchi; turli xil atrof-muhit sharoitlarida (yurish, suzish va boshqalar) yashashga eng muhim moslashish.

Longitud – (inglizcha uzunlik – uzunlik) – bir xil sinalluvchilarni urzoq va muntazam ravishda o'rganish, bu bolaning aqliy rivojlanishidagi yosh va individual o'zgaruvchanlikni aniqlashga imkon beradi. "Uzunasiga kesim" bo'limlari usuliga qarang.

Masculyatsiya – (lat. *Masculinus* – erkak) har ikki jins vakillarida erkak xususiyatlarining namoyonidir.

Ko'ndalang kesim metodi – bu bir yoshdagi sub'ektlarning namunalari kuzatuv yoki tajriba yordamida boshqa yosh guruhlarining bir yoki bir nechta namunalari bilan taqqoslanadigan tadqiqot.

Uzunasiga kesim metodi – bu yillar davomida kuzatuv yoki tajriba yordamida bir xil yoshdagi bir guruh sinuvtchilarni o'rganish. Longitudga qarang.

Dunyogarash – bu insonning dunyo haqidagi fikri, atrofdagi voqealikka va o'ziga bo'lgan munosabati, shuningdek, ushbu qarashlardan kelib chiqadigan e'tiqodlar, ideallar, bilim va faoliyat tamoyillari. Axloqiy D. – shaxsning sabablarini aniqlaydigan axloqiy e'tiqodlar tizimi.

Modellashirish – bu asl ob'ektning xususiyatlarini bolaga yaxshiroq yo'naltirishga imkon beradigan boshqa material yordamida ob'ektning namoyishi. Maktabgacha yoshda M. o'yin faoliyati, dizayn, rasm chizish va h.k.larda amalga oshiriladi; maktabgacha yoshdagi bola atrof-muhitga yo'naltirish uchun grafik jadvallar, rejalar va xaritalardan foydalanishi mumkin.

Monozigotik egizaklar – bir xil genlar to'plamiga ega bo'lgan yagona odamlardir. Egizak usuliga qarang.

Morfologiya – (yunoncha. *Morphê* – shakl) biologiyada – organizmlarning shakli va tuzilishi haqidagi fan; tilshunoslikda – so'z tuzilishi to'g'risidagi ta'limot.

Motorika – bu tananing motor funksiyalari sohasi va ular bilan bog'liq fiziologik va psixologik hodisalar. Kichik M. (qo'l va barmoqlarning harakati) va katta M. (tanani siljitish, yurish) mavjud.

Kuzatish – bu aqliy jarayonlarning rivojlanishi va xatti-harakatlarida faktlarni maqsadli va tizimli idrok etish va aniqlashga qaratilgan tadqiqot strategiyasi.

Ko'nikma – a) takroriy mashqlar tufayli jonli ravishda shakllanadigan xatti-harakatlar shakli; – b) ko'p marta takrorlash orqali avtomatizmga olib keladigan harakat.

Narsissizm – psixologiyada (yunoncha *Narcissus* afsonasiga asoslangan) – bu o'z tanasiga jalb qilishdir. Birlamchi N. – bolaning o'ziga to'liq yo'naltirilgan libidosi. Ikkilamchi N. – ob'ektdan libidoni olib, uni o'ziga ya'ni o'z "Men" ga qaratadi.

Nativizm – irsiy omillar tufayli rivojlanish haqidagi ta'limot.

Uquv – xulq-atvor – bu stimuli va reaksiya o'rtasidagi aloqani rivojlantirish. N-ning uchta shakli: klassik shartlashilganlik (I.P. Pavlov), operant N. (B. Skinner), N. taqlidga asoslangan (A. Bandura). N qonunlari.

Noverbal – so'z vositasida emas. Masalan, og'zaki bo'lmagan sinov – Koos kublari, og'zaki bo'lmagan aql – nutqgacha bo'lgan, somatomotor.

Negativizm – (lat. *Negatio* – inkor) tanqid davriming o'ziga xos xususiyatlaridan biridir; N. – talablarni bajarishdan bosh tortish yoki qarshi harakatlarni amalga oshirish.

Ta'lim – o'quv jarayonini tashkil etishda boshqa odamlarning ishtiroki. O'quvchining u yoki bu materialni o'z kuchi bilan o'zlashtirishi.

Iqtidor, iqtidorli bolalar – O. – 1) faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan qobiliyatlarning sifatli o'ziga xos birligini; 2) umumiy qobiliyatlar yoki qobiliyatlarning umumiy lahzalari, bu inson qobiliyatlarining kengligini, uning faoliyat darajasi va o'ziga xosligini belgilaydi; 3) aqliy salohiyat yoki aql; 4) moyilliklar to'plami, tabiiy ma'lumotlar, qobiliyatlarning tabiiy shartlarining jiddiyligi va o'ziga xosligini tavsiflovchi; 5) iste'dod, iste'dodli bolalar – umumiy yoki maxsus iste'dodlari namoyon bo'luvchi bolalar (musiqqa, rasm, texnika va boshqalar uchun).

Ontogenez – (yunoncha *ontos* – mavjudlik va *genesis* – tug'ilgan, kelib chiqish) atamani nemis biolog E. Xaykel joriy etgan. O. biologiyasida – organizmning tug'ilish paytidan to'limigacha individual rivojlanishi. Psixologiyada: a) tug'ilishdan keyin boshlanib, hayotning oxirigacha davom etadigan davr; b) shaxsiyatning shakllanishi va shakllanish davri, faqat bolalar va yoshlarning rivojlanish davrlarini o'z ichiga oladi.

Operant shartlilik – atama B. Skinner tomonidan kiritilgan. O.sh. – hayvonning o'z-o'zidan yoki eksperimental ravishda harakatlanishini kuchaytiradigan o'rganish shakli. Operant – bu "mustahkamlash" atamasining sinonimi. O.sh. dasturlashtirilgan ko'rsatmalar ostida.

Operatsiyalar – 1) J. Piye atamasi – qaytarilish xususiyatiga ega bo'lgan o'zaro integratsiyalashgan tizimda o'zaro kelishilgan holda aqliy tekislikka o'tkazilgan harakatlar; 2) A.N. Leoniev atamasi, maqsadga erishish shartlari bilan bog'liq bo'lgan faoliyatning tarkibiy qismlardan biridir.

Paralingvistik – nutq aloqasiga kiritilgan tilga oid bo'lmagan vositalar: fononika (hajm, pauzalarni taqsimlash va boshqalar), kinetik (aloqa paytida yuz ifodalari va imo-ishoralarning xususiyatlari) va grafika.

Patogenez – (yunoncha Pathos – azoblanish, kasallik) kasalliklar va patologik jarayonlarning rivojlanish mexanizmlari.

Persepsiya – (lat. Perceptio dan – ifodalash, idrok qilish) hislar tomonidan ob'ektiv voqelikni to'g'ridan-to'g'ri aks ettirish jarayoni.

Imitatsiya – kuzatishga asoslangan o'rganish shakli. P. – namunaviy xatti-harakatlarning takrorlanishi.

Tushuncha – umumlashtirishning rivojlangan shakli. Empirik P. – taqqoslash asosida sinfning har bir alohida mavzusida bir xil narsani o'rnatadi. Nazariy P. – hodisa yoki ob'ektning kelib chiqishi (genezisi) tahliliga asoslangan.

Postnatal rivojlanish – tug'ilishdan keyingi rivojlanish davri.

Prepubertat – jinsiy balog'at yoshigacha, balog'at yoshidan oldingi davr.

Proyektsiya – (Lot. Projectio dan – oldinga otish) Z. Freyd termini – bu shaxsning himoya mexanizmi, sub'ekt tomonidan o'z fikrlari, tajribalari, siqib chiqarilgan qilingan motivlari va boshqa odamlarga xos xususiyatlarining o'ngsiz ravishda berilishi.

Ixtiyoriylik – bu imidi, qoidalar, axloqiy me'yorlar vositachilik qiladigan xatti-harakatlarning o'ziga xos xususiyati.

Psixoseksual moratoriy – (kech Lat. Moratorius dan – sekinlashuv, kechikish) Z. Freyd atamasi, muddati kechikkan davr (latent), shahvoniy istaklarning "uyquga ketishi".

Psixosotsial moratoriy – (Lat. Moratorius dan – kechki, sekinlashish, kechikish) – E. Erikson termini, bu shaxsiy identifikatsiya boshlanganidan to uni yakunigacha bo'lgan davr. Zamonaviy jamiyatda – talabalik davri.

Psixanaliz – fan – tub, chuqur psixologiya. Asoschisi – Z. Freyd. P. – o'ngsiz ruhiy jarayonlar va jinsiy harakatlarni diqqat markaziga qo'yadigan shaxs nazariyasi. P. – boshqa usullardan foydalanib bo'lmaydigan ruhiy jarayonlarni o'rganish usuli. P. – shaxsni psixanalitik o'rganishga asoslangan nevroitik kasalliklarni davolash usuli.

Maktabda o'qishga psixologik tayyorgarlik – bu faning psixologik xususiyatlari birligi, maktabni muvaffaqiyatli boshlashni ta'minlaydi. Ikki xil M.o'p.t. – maxsus tayyorlik (sensimotor, intellektual) va umumiy

shaxsiy tayyorgarlik (tasodifiylik, maktabga ijobiy munosabat, kattalar va tengdoshlar bilan aloqani shakllantirish).

Psixologiya – (yunoncha psixikadan – jon va logo – ta'limot, fan) – bu hayotning alohida shakli sifatida ruhiyatning rivojlanishi va faoliyati qonuniyatlari haqidagi fan.

Psixomotor rivojlanish – bu his qilish va harakatning birligi bilan tavsiflanadigan jarayon (masalan, tug'ilishdan 2 yoshgacha bo'lgan bolada sensomotor aql tuzilishini shakllantirish).

Pubertat – jinsiy balog'atga yetishish.

Pubertat davri – (lat. Pubertas – yetuklik, balog'at yoshi), qizlar uchun 12 yoshdan 16 yoshgacha va o'g'il bolalar uchun 13 yoshdan 17–18 yoshgacha balog'at yoshiga to'g'ri keladi.

Rivojlanish – bu yangi sifatning paydo bo'lishiga olib keladigan hodisa yoki jarayonning yo'naltirilgan, doimiy o'zgarishi.

O'z taqdirini o'zi belgilash – bu o'zini anglash, qobiliyat va intilishlar, insoniyat jamiyatidagi o'rnini va hayotdagi maqsadini anglash. Professional O'. – kasb tanlash; shaxsiy O'. – hayotga, dunyog'arashga qarashlarning shakllanishi.

O'z-o'zini anglash – insonning o'zini shaxs sifatida anglashi, shu jumladan uning dunyodagi mavqei va turli hodisalar va narsalarga munosabati.

Sekretsia – (lat. Secretio – ajratish) maxsus mahsulotlarning bezli hujayralari tomonidan hosil bo'lishi va sekretsiasiyasi – bu organizm hayoti uchun zarur bo'lgan sirlar.

Senzitiv davr – (lat. Sensus – tuyg'u, sezish) – bu sub'ektning atrofdagi voqelikning muayyan ta'sirlariga nisbatan alohida sezgirligi davri.

Sensor deprivatsiya – (lat. Sensus – his qilish, sezish va deprivatio – mahrum qilish) insonning hissiy taassurotlardan uzoq yoki ko'proq mahrum bo'lishi.

Faol lug'at – bola jumalarni tuzishda ishlatadigan so'zlar to'plami.

Passiv lug'at – bola tushunadigan, ammo nutqda ishlatmaydigan so'zlar to'plami.

Relativizm – (lat. Relativus – nisbiy) J. Piaje atamasi, ikki ma'noga ega. R. ob'ekt – bolaning ob'ektlar undan mustaqil ravishda fazoda va vaqt ichida mavjudligini anglashi. R. ob'ekt – natijaga erishishning orientirovka usuli. R. ob'ekt xususiyatlari – bolaning moddaning fizik xususiyatlari (hajmi, massasi, miqdori) shakli yoki tashqi ko'rinishining

o'zgarishlarga qaramay doimiy bo'lib qolishini anglatishi. R. ob'ektlar xususiyatlari – muayyan operatsiyalarning tuzilishiga erishish uchun psixologik mezon.

Ijtimoiylashtirish – (lat. Socialis – ijtimoiy) – bu turli xil ilmiy konsepsiyalarda turlicha talqin etiladigan tushuncha. Psixoxanalizda I. jamiyatta mavjud bo'lgan qonunlarga rioya qilib, buzurlanish printsiplidan voqelik printsipliga o'tish, shaxsning himoya mexanizmlarini shakllantirish, shaxsning ego-apparatini shakllantirish, super o'zini o'zga shakllantirish. J. Pijae nazariyasida I. – egotsentrik munosabatlarni shakllantirish. I. gumanoid (insonga xos) mavjudlikdan yengish, o'z nuqtai nazarini boshqalarning nuqtai nazari bilan taqqoslash, Ijtimoiy ta'lim nazariyasida I. gumanoid (insonga xos) mavjudlikdan jamiyatning to'liq a'zosi sifatida hayotga o'tishdir.

Sotsiogenez – bu insoniyat jamiyatining rivojlanish jarayoni.

Qiyosiy psixologiya – bu hayvonlar va insonlar psixikasining kelib chiqishi va rivojlanishida umumiylik va farqlarni o'rganadigan psixologiyaning bir sohasi. Q.p. termini ba'zan zoopsixologiya sifatida ishlatiladi. Zoopsixologiya hayvonlarning xatti-harakatlari haqidagi fan. **Keksalik** – bu inson hayotining so'nggi davri, uning shartli boshlanishi insonni jamiyatning ishlab chiqarish hayotida bevosita ishtirok etishdan voz kechishi bilan bog'liq.

Shakllanish strategiyasi – L. Vigotskiy nazariyasi bo'yicha – yuqori aqliy funksiyalarning paydo bo'lish jarayonini yaratishga imkon beradigan ekstrimal sharoitlarning rivojlanishi. Qarang: Eksperimental genetik usul; nazariy jihatdan P.Ya. Galperin – aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich shakllanishi nazariyasi tamoyillariga muvofiq olingan belgilangan xususiyatlarga ega bo'lgan aqliy jarayon.

Sublimatsiya – (Lot. Sublimo dan – men taklif qilaman) Z. Freyd atamasi – shaxsni himoya qilish mexanizmi, jinsiy bo'lmagan maqsadga ko'proq yoki kamroq yo'naltirilgan va ijtimoiy ahamiyatli narsalarga qaratilgan diqqatga sazovor ob'ekt.

Konvergeniya nazariyasi – V. Shtern nazariyasi, aqliy rivojlanishni ikki omil – irsiyat va atrof-muhitning bir-biriga uyg'unligiga bog'liq bo'lgan jarayon sifatida tushuntiradi.

Rekapitulatsiya nazariyasi – biogeneitik qonunga asoslangan rivojlanish nazariyasidir. Biogeneitik qonunga qarang.

Shartli refleks – I.P. Pavlov tomonidan kiritilgan tushuncha. Sh.R. – shartli qo'zg'ovchi va hayvonning reaksiyasi o'rtasidagi dinamik munosabat, dastlab shartsiz qo'zg'ovchiga asoslangan.

Ta'lim faoliyati – ta'limni rivojlantirish nazariyasida – maktab o'quvchilarining fan, san'at, axloq, qonun va din kabi ijtimoiy ong sohalarida dialoglar va munozaralar, nazariy bilimlar va tegishli ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilgan faoliyatlaridan biri. Boshqa pedagogik tizimlarda – aqliy va ob'ektiv harakatlarning madaniy usullarini bilish va bilishning ijtimoiy tajribasini o'zlashtirishga qaratilgan shaxs faoliyatining maxsus shakli.

Feminizatsiya – (lat. Femina – ayol) har ikki jins vakillarida ayol fazilatlarining namoyon bo'lishi.

Fenomen – (yunoncha. Phainomenon – tajriba orqali berilgan hodisa; bolalar psixologiyasida – bolani rivojlantirish sohasida kashfiyot qilgan olimning ismini o'z ichiga olgan ishonchli dalil. Masalan, Pijae fenomen. **Filogenez** – (yunoncha filon tilidan – nasl, qabila) bu butun titik organizmlar dunyosining, shuningdek alohida guruhlarning – turlar, avlodlar, oilalar, xalqlar (elalar), sinflar, turlar (bo'limlar), qiroliklarning tarixiy rivojlanish jarayoni.

Frustratsiya – (lat. Frustratio – aldamchilik, bema'ni kutish) maqsadga erishishning haqiqiy yoki xayol qilingan imkonsizligidan kelib chiqadigan ruhiy holat. F. holati turli xil salbiy voqea-hodisalar (umidsizlik, asabiylashish, bezovtalik, omadsizlik va boshqalar) bilan birga keladi.

Voyaga yetganlik hissi – o'zini anglashning bir shakli, o'smirlarning markaziy neoplazmasi. Ob'ektiv voyaga etmaganlik – o'spirlarning kattalar huquqlari va majburiyatlarini amalga oshirishga tayyorligi. Subyektiv voyaga yetish – o'zini katta yoshdagidek boshdan kechirish. Voyaga yetishning turlari: intellektual (o'z-o'zini tarbiyalash), ijtimoiy-axloqiy (kattalar jamiyatida amalga oshiriladigan standartlarning taqdimoti), tashqi balog'at (tashqi ko'rinishida, o'yin-kulgi tabiatida). **Egotsentrizm** – bu J. Pijae atamasi. E. – subekt mutlaqo to'g'ri deb hisoblaydigan, uni boshqa nuqtai nazarlar bilan qanday muvofiqlashtirishni bilmaydigan, unga asoslangan asoslarni tushunmaydigan, to'g'ridan-to'g'ri nuqtai nazar tufayli kelib chiqadigan tizimli xatolar.

Edir kompleksi – Z. Freyd atamasi – ota-onalarga qaratilgan bo'lgan muhabbat va dushmanlik istaklarining yig'indisi. E.K. – o'z-o'ziga bo'lgan onasiga nisbatan meh-muhabbat va otasiga dushman munosabati. Shoh Edir obrazi bog'liq; bolada falik fazasining cho'qqisida (uch yoshdan besh yoshgacha) o'zini namoyon qiladi.

Eklektizm – (yunoncha Eklektikos – tanlash) turli tabiiy narsalarning mexanik ulanishi, masalan qarama-qarshi printsiplar, qarashlar, nazariyalar va boshqalar.

Eksperiment – keyinchalik sifati va miqdoriy tahlil qilish maqsadida tubiy hodisani takrorlovchi tizimni yaratish.

O'spirinlik – inson taraqqiyotidagi o'spirinlik davridan mustaqil, kattalar hayotiga o'tish davri.

Men – o'z-o'zini atrof-muhitdan ajratib idrok etadigan odam, o'z-o'zini jismoniy va aqliy holatlar, harakatlari va jarayonlarning subyekti sifatida his qilishiga, o'tmishiga, hoziri va kelajagiga nisbatan o'z yaxlitligini va o'ziga xosligini his qilish imkoniyati. "Men" odamlar bilan faoliyatda va mulqotda shakllanadi.

"Men kontseptsiya" – nisbatan bargator, u yoki bu darajada ongli, shaxsning o'zi haqidagi g'oyalarning o'ziga xos tizimi sifatida tajribaga ega bo'lib, uning asosida boshqa odamlarga va o'z-o'ziga munosabatshakllanadi.

Quyidagilarga adabiyotlar

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах. – М.: Педагогика, 1984.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М., 1986.
4. Давлетшин М.Т. ва б. Ёш ва педагогик психология. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2007. 144 б.
5. Журнал «Вопросы психологии» (специальный выпуск к 100-летию Л.С. Выготского) – 1996, № 5-6.
6. Крайт Г. Психология развития. – СПб: Издательство «Питер», 2000. (и более поздние)
7. Крейн У. Теории развития. – 5-е международное издание. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.
8. Кулагина И.Ю., Колоский В.Н. Возрастная психология. – М.: Творческий центр Сфера, 2002.
9. Леонтьев А.Н. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1983.
10. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М., 1986.
11. Маршиковская Т.Д. История детской психологии. – М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 272 с.
12. Мухамедова Д., Расулов А., Муллабоева Н. Умумий психология. Дарслик. Тошкент, 2018. – 287 б.
13. Мухина В.С. Возрастная психология. – М.: Академия, 2000. (и более поздние издания)
14. Обухова Л.Ф. Две парадигмы в исследовании детского развития/ Вопр. психол. №5. 1996 г.
15. Обухова Л.Ф. Детская возрастная психология. – М., 2000. (и более поздние)
16. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001.
17. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Учебное пособие для вузов. – М.: Школьная пресса, 2000. – 416 с.
18. Шумаров Ф.Б., Расулова З.А. Оила энциклопедияси. "Шарк", 2016. – 416 б.
19. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Под ред. И.В. Давыдова, В.П. Зинченко. – М., 1989.
20. Гозиев Э.Г. Онтогенез психологияси. Тошкент, "Ношир", 2010. – 160 б.

RIVOJLANISH VA YOSH PSIXOLOGIVASI FANI BO'YICHA TESTLAR

Ilov'a

1. Psixik taraqqiyotning eng muhim sharti nima?

- a) insonning bolalik davrida kechadigan nerv sistemasining yetilishi bo'lib, u ko'pincha bola bajaradigan faoliyat xarakteri bilan belgilanadi;
- b) bolaga beriladigan ta'lim-tarbiya sifati;
- v) insonning irsiy imkoniyatlari;
- g) nerv sistemasining tipi, ijtimoiy va irsiy omillar;
- d) bosh miya yarim shartlari po'stlog'ida tafakkur operatsiyalari hosil bo'lishi va rivojlanishi.

2. I.P.Pavlov bo'yicha ta'lim-tarbiya bu —

- a) yangi, murakkab shartli bog'lanishlar va ularning tizimini hosil qilish;
- b) nerv sistemasi tug'ma xususiyatlarini koreksiyalash;
- v) o'qitish va o'rgatish orqali shartli reflekslar hosil qilish;
- g) shartsiz va shartli reflekslar tizimi;
- d) hayot faoliyati va ma'lum ijtimoiy sharoitda hosil bo'ladigan nerv hosilalari.

3. Yetakchi faoliyat nima?

- a) har bir yosh davri uchun yetakchi faoliyat bu — bolaning eng ko'p shug'ullanadigan faoliyati bo'lib, shu yosh davrida u psixikada asosiy, muhim o'zgarishlar hosil qiladi.
- b) ta'lim olish;
- v) mehnat, o'qish, o'yin;
- g) mehnat, o'yin, o'qish natijasida bolaning psixikasida o'zgarish hosil bo'lishi;
- d) qiziqish va ehtiyojlar natijasida biror faoliyat turining ustunlik qilishi, faoliyat samarasidan hissiy qoniqishining hosil bo'lishi.

4. Bola psixik taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi —

- a) A, B, V javoblar to'g'ri;
- b) bolaning o'sib borayotgan jismoniy va psixik imkoniyatlari haqidagi eski tarkib topgan faoliyat shakllari, atrofdagilar bilan munosabalar o'rtasidagi qarama-qarshilik;
- v) maktab, jamiyat, guruh, kattalar tomonidan bolaga nisbatan o'sib borayotgan talablar va bolaning odatiy xulq-atvor shakllari orasidagi qarama-qarshilik;
- g) tafakkur, nufuz va faoliyat o'rtasidagi tafovut;

- d) bolada yangi endi paydo bo'lgan bilish ehtiyojlari va bu ehtiyojlarni to'liq qondirish imkonini bera olmaydigan mavjud psixik taraqqiyot darajasi.

5. «Yosh davri»ga psixologik ta'rif:

- a) «Yosh davri» biologik kategoriyaga qaraganda ko'proq sosial kategoriya bo'lib, har bir yosh davrida katta individual farqlar uchraydi, demak u yoki bu yosh davridagi bolalarga xos tipik xususiyatlar tushuniladi;
- b) chaqaloglik, ilk bolalik, maktabgacha, kichik maktab yoshi, o'smirlilik, ilk o'spirlilik yoki katta maktab yoshini o'z ichiga olgan davr «Yosh davri» deb ataladi;
- v) har bir «Yosh davri»da bolalarning bilish faoliyati, emosional hayoti, irodasi, xarakteri, xulq-atvori o'zgarib, rivojlanib boradi;
- g) B, V javoblar to'g'ri;
- d) «Yosh davri» 3–4 yilni uz ichiga olib inson psixik rivojlanishida keskin uzgarishlar xosil buladi.

6. Senzitiv davr nima?

- a) u yoki bu psixik xususiyat va sifatlar rivoji uchun bir muncha qulay (ya'ni ma'lum tashqi ta'sirga ayniqsa sezgir) yosh davri senzitiv davr deyiladi;
- b) 1–5 yosh oralig'ida nutq yaxshi rivojlanadi, bu davr senzitiv davr deyiladi;
- v) ko'pincha harakat malakalari kichik maktab yoshida shakllanadi, shuning uchun senzitiv davr hisoblanadi;
- g) senzitiv davrda ma'lum sifatlar qiyinchilik bilan rivojlanadi va mukammallikka erishmaydi;
- d) senzitiv davrda barcha psixik jarayonlar tez rivojlanib, mukammal taraqqiyotga erishadi;

7. Jismoniy va psixik rivojlanish akseleratsiyasi nima?

- a) akseleratsiya (lotincha «tezlashish») bolalar va o'smirlarning jismoniy va psixik jihatdan ancha tez rivojlanishi hodisasi;
- b) akseleratsiya o'spirlilik davriga xos bo'lib, jinsiy rivojlanishdan orqada qolishdir;
- v) akseleratsiya lotinchadan «tezlashish» degan ma'noni bildiradi, ta'lim-tarbiya jarayonining tezligini bildiradi;
- g) akseleratsiya (lotincha «tezlashish») keyingi, taxminan 30 yillardan buyon bolalar va o'smirlarning jinsiy va aqliy jihatdan tez yetilishi;
- d) akseleratsiya barcha yosh davrlariga xos bo'lib, noto'g'ri rivojlanish degani.

8. Akseleratsiyaning sabablari –

a) biologik (radiotolqinlar, ionli nurlanishlarning kuchsiz dozasi, qishloq xo'jaligi va tibbiyotda bioaktiv moddalar qo'llanishining keskin o'sishi, inson rasionida hayvon oqsil oziqlarining o'ta oshishi va hokazolar) va sosial (onalik va bolalik uho'fazasining yaxshilanishi, hayot oqimining tezlashishi, ulkan informatsiya oqimi va xokazolar) ta'sir;

b) me'yordan ortiq cho'milish, ko'p ovqatlanish, ko'p kitob o'qish; v) jittimoiy va irsiy omillar;

g) Ta'lim-tarbiya tizimining murakkabligi, kino, radio, televideniye orqali olinadigan axborot, iqtisodiy-jittimoiy shart-sharoitlarning qulayligi, oila funksiyasi va oila a'zolari funksiyasi o'zgarishi;

d) quyosh nurlarining sharq mamlakatlari'ga tik tushishi, tarixiy sharoit, milliy xususiyat;

9. Yosh davrlari psixologiyasi fani –

a) inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari hamda shu rivojlanishning bosqichlari to'g'risidagi fan;

b) inson tug'ilganidan to umirining oxirigacha individual-psixologik xususiyatlarini tahlil qiluvchi fan;

v) inson hayotini davrlarga bo'lib o'rganuvchi fan;

g) inson shaxsining tarkib topishi va bilish jarayonlarining rivojlanishi muammosini, psixikaning rivojlanish qonunlarini o'rganadigan fan;

d) turli yoshdagi insonlarning (jinslarning) psixik rivojlanishi, psixik xususiyatlari va o'ziga xos omillari, mezonlari hamda mexanizmlari haqidagi fan;

10. Yosh davrlari psixologiyasining asosiy vazifasi –

a) shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, holat va shart-sharoitlarning o'zaro ta'siri xususiyatlarini aniqlash;

b) inson psixikasini turli yosh davrlarida o'rganish;

v) turli yosh davrlarida tafakkur taraqqiyotini aniqlash;

g) turli davrlardagi insonning yosh va jinsiy xususiyatlarini aniqlash;

d) jamoaning psixologik iqlimini, uzoq umr ko'rish sirilarini, oilaviy munosabatlarni, insonning jinsiy va psixik xususiyatlarini aniqlash.

11. Chagaloqda qanday ehtiyojlar bo'ladi?

a) organik ehtiyojlar, nafas olish, ovqatlanish, issiq joy, uyqu;

b) psixik taraqqiyotga ehtiyoj;

v) yurishga, o'qishga, ovqatlanishga;

g) o'yiniga va harakatga ehtiyoj;

d) atrofi bilishga va mulqotga ehtiyoj.

12. 1-3 yoshli bolalarda qanday ehtiyoj shakllanadi?

a) atrof, olam bilan chuqur va faol tanishish, kattalar bilan asosli va mazmunli mulqot yuritish;

b) o'yiniga va ta'lim olishga ehtiyoj shakllanib, natijada yangi ehtiyoj va qiziqishlar hosil bo'ladi;

v) mehnatga ehtiyoj shakllanadi;

g) shartli reflekslar sistemasining hosil bo'lishiga ehtiyoj paydo bo'ladi;

d) sport va dam olishga ehtiyoj shakllanadi.

13. Iki yoshli bola taraqqiyotidagi asosiy yo'nalish –

a) harakatlanish (yurish) imkoniyatini egallash va nutqni egallash;

b) tarbiya olish;

v) tafakkurni rivojlantirish;

g) ta'lim olish;

d) atrof olamni idrok qilish;

14. O'yin faoliyatining turlari to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

a) predmetli, harakati, syujeti-rolli, didaktik o'yinlar;

b) didaktik o'yinlar, syujeti-rolli, intellektual, sport o'yinlari;

v) predmetli, syujeti-rolli, didaktik o'yinlar;

g) predmetli, sport, didaktik o'yinlar;

d) sport o'yinlari, intellektual o'yinlar.

15. 3-5 yoshli bola bir kunda necha marta savol beradi?

a) 427 marta;

b) 350 marta;

v) 327 marta;

g) 250 marta;

d) 227 marta.

16. 3-5 yoshli bola eng ko'p qaysi savolni beradi?

a) nimaga?

b) qanaga?

v) qachon?

g) qayerda?

d) kim?

17. 3-5 yoshli bolalarning olamni bilishi, estetik hislari va qobiliyati rivojlanishi uchun qanday mashg'ulotlar katta ahamiyatga ega?

a) barcha javoblar to'g'ri;

b) rasm chizish, loy-plastilindan yasash, elementar konstruktorlik;

v) nutq o'stirish, elementar matematika;

g) raqs, qo'shiq, rasm chizish, qurish yasash;

d) rasm chizish, ashula, elementar matematika.

18. 1-3 yoshli bolaning yetakchi faoliyati nima?

- a) o'yin;
- b) o'qish;
- v) mehnat;
- g) chizish;
- d) harakat;

19. 7 yoshli bola miyasining o'rtacha og'irligi qancha?

- a) 1350 g;
- b) 1550 g;
- v) 1500 g;
- g) 1300 g;
- d) 1450 g;

20. Maktabgacha yosh davridagi bolaning ilg'at boyligi nechta so'zdan iborat?

- a) 4000;
- b) 6000;
- v) 8000;
- g) 2000;
- d) 1000;

21. Yosh va pedagogik psixologiya fanining ilmiy tadqiqot metodlari –

- a) kuzatish, eksperiment, suhbat, anketa, test, ijodiy faoliyat jarayoni va mahsulini psixologik tahlil qilish, o'z-o'zini kuzatish, psixologik-pedagogik eksperiment;
- b) suhbat, anketa, faoliyat jarayoni va mahsulini tahlil qilish, test;
- v) kuzatish, psixobiografiya, psixoanaliz;
- g) kuzatish va eksperiment;
- d) biografiik metod, suhbat metodi, test diagnostika metodi.

22. Ko'nikmaning fiziologik asosi –

- a) dinamik stereotip;
- b) shartli refleks bog'lanishlari;
- v) o'zaro induksiya;
- g) vaqtili nerv bog'lanishlari;
- d) analitik-sintetik faoliyat.

23. Bola nutqini rivojlantirish uchun necha yosh sezitiv davr hisoblanadi?

- a) 1-5 yosh;
- b) 1-3 yosh;
- v) 1-4 yosh;

g) 2-6 yosh;

d) 3-6 yosh;

24. 6 yoshli bolada xotiraning qaysi turi ustun?

- a) mexanik xotira;
- b) obrazli xotira;
- v) mantiqiy xotira;
- g) emosional xotira;
- d) harakat xotirasi.

25. 6 yoshli bolada tafakkurning qaysi turi ustun?

- a) ko'rgazmali-obrazli;
- b) mantiqiy;
- v) abstrakt;
- g) ko'rgazmali-harakat («harakatlarda fikrlash»);
- d) ko'rgazmali-obrazli, mantiqiy;

26. Kichik maktab yoshi qaysi yoshlarni o'z ichiga oladi?

- a) 6-7 dan 10-11 gacha;
- b) 6-7 dan 10-12 gacha;
- v) 5-6 dan 10-11 gacha;
- g) 7-8 dan 12-13 gacha;
- d) 6-8 dan 10-13 gacha;

27. Tug'ilgandan yetuklikkacha bo'lgan davr ichida necha yoshda kasalga chalinish ko'rsatkichi eng past?

- a) 10-8 yosh;
- b) 10-14 yosh;
- v) 12-8 yosh;
- g) 14-7 yosh;
- d) 14-18 yosh.

28. Ilk bolalik, maktabgacha, kichik maktab davrida yetakchi bilish jarayoni qaysi?

- a) ilk bolalikdagi idrok, maktabgacha yoshdagi xotira, maktab davridagi tafakkur;
- b) ilk bolalikdagi sezgi, maktabgacha yoshdagi idrok, maktab davridagi xotira;
- v) ilk bolalikdagi xotira, maktabgacha yoshdagi idrok, maktab davridagi tafakkur;
- g) ilk bolalikdagi hissiyot, maktabgacha yoshdagi tafakkur, maktab davridagi xotira;
- d) ilk bolalikdagi idrok, maktabgacha yoshdagi diqqat, maktab davridagi xayol.

29. «Donlanish» kompleksi qachon paydo bo'ladi?

- a) 1 oylikda;
 - b) 2 yoshda;
 - v) 6 yoshda;
 - g) 1 yoshda;
 - d) 10–15 kunlikda.
- 30. «Jonlanish» nima?**
- a) his-tuyg'uning o'sishi;
 - b) tafakkurning o'sishi;
 - v) idrokning o'sishi;
 - g) hatti-harakatning paydo bo'lishi;
 - d) nutqning paydo bo'lishi.
- 31. Go'dakning qo'l bilan paypaslash harakati qachon paydo bo'ladi?**
- a) to'rt oyda;
 - b) ikki oyda;
 - v) besh oyda;
 - g) uch oyda;
 - d) 40 kunda.
- 32. Bolada jismlarni ushlash harakati qachon boshlanadi?**
- a) besh oyda;
 - b) ikki oyda;
 - v) bir oyda;
 - g) olti oyda;
 - d) yetti oyda.
- 33. Ilk idrok xususiyatlari qachon paydo bo'ladi?**
- a) 7 oyda;
 - b) 6 oyda;
 - v) 9 oyda;
 - g) 1 yoshda;
 - d) 1,5 yoshda.
- 34. Motivlarning birlamchi tobeligi va dastlabki irodaviy harakatlari necha yoshda paydo bo'ladi?**
- a) 3–4 yoshda;
 - b) 4–5 yoshda;
 - v) 6–7 yoshda;
 - g) 7 yoshda;
 - d) 7–8 yoshda.
- 35. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi xotirasining eng muhim xususiyati –**
- a) so'z–mantiq xotirasi;

- b) emosional xotira;
 - v) obrazli xotira;
 - g) mexanik xotira;
 - d) ixtiyorsiz esda olib kolish.
- 36. Chaqaloq nimaga yig'laydi?**
- a) chaqaloq yig'lash orqali jismoniy og'riqni, ruhiy qayg'uni, iztiribni tabiiy aks ettiradi, his-tuyqlarini bildiradi, ehtiyojlarini qondirishda foydalanadi;
 - b) yig'lash – chaqaloqning tashqi dunyo bilan mulqot o'rnatish shakli;
 - v) chaqaloq uchun yig'lash odatiy hol bo'lib, uning fiziologik va psixologik ahamiyati yo'q;
 - g) yig'lash – shartsiz refleks natijasida ro'y berib, u ong bilan nazorat qilmaydi va o'z-o'zidan yuzaga keladi;
 - d) chaqaloq qorni ochganda, biror joyi og'riganda, zerikkanda, azob chekkanda beixtiyor yig'laydi.
- 37. 3–4 yoshli bolaning o'yin faoliyati qancha vaqt davom etishi mumkin?**
- a) 10–15 minut;
 - b) 20–40 minut;
 - v) 30–minut – 1 soat;
 - g) 5–10 minut;
 - d) 1–2 soat.
- 38. 4–5 yoshli bolaning o'yin faoliyati:**
- a) 40–50 minut;
 - b) 1–2 soat;
 - v) 2 soat;
 - g) 10–20 minut;
 - d) 30–60 minut.
- 39. 6 yoshli bolaning o'yin faoliyati qancha vaqt davom etishi mumkin?**
- a) bir necha soat;
 - b) 10–20 minut;
 - v) 1 soat;
 - g) 30 minut;
 - d) 4 soat.
- 40. O'smiring psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch nima?**

- a) uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishi;
b) jismoniy va aqliy taraqqiyot o'rtasidagi qarama-qarshilik;
v) aqliy va jismoniy rivojlanish beqarorligi va tashqi olamni aks ettirish stereotiplari;

g) A, B, V javoblar to'g'ri;

d) shaxsiy nuqtai nazarining vujudga kelishi.

41. 10 oylik bolaning nutq boyligi-

a) 5 ta so'z;

b) 200 ta so'z;

v) 50 ta so'z;

g) 10 ta so'z;

d) 100 ta so'z.

42. Psixologik inqiroz nima?

a) shaxslararo munosabatlarda ziddiyatlar, ichki nizolar, bolaning kattalarga qarshilik ko'rsatishi;

b) aqliy, jismoniy taraqqiyotdan orqada qolish, emosional portlashlarning yuz berishi;

v) aqliy va psixik taraqqiyotning keskin to'xtab qolishi, salbiy emosional reaksiyalar;

g) aqliy va jismoniy rivojlanishning tezlashishi, doimiy eyforiya holati;

d) aqliy zaiflik.

43. O'smirlik davriga necha yosh kiradi?

a) 11-15 yoshli qiz va o'g'il bolalar;

b) 7-12 yoshli qiz va o'g'il bolalar;

v) 7-14 yoshli qiz va o'g'il bolalar;

g) 11-13 yoshli qiz va o'g'il bolalar;

d) 12-14 yoshli qiz va o'g'il bolalar.

44. O'smirlik yoshining xarakterli xususiyatlaridan biri bu -

a) jinsiy yetilish prosessi;

b) shaxsining shakllanishi;

v) o'pka tiriklik sig'imining oshishi;

g) bo'y o'sishi;

d) tana og'irligining ortishi.

45. O'spirinlik davriga necha yoshlar kiradi?

a) 15-18;

b) 17-18;

v) 16-17;

g) 14-15;
d) 15-16.

46. O'spirinda tafakkurning qaysi turi yaqqol ko'rinadi?

a) logik;

b) abstrakt;

v) konkret;

g) analitik;

d) obrazli.

47. L.S.Vigotskiy fikriga ko'ra, egosentrik nutq bu -

a) na'fatat og'zaki nutqli reaksiya, balki o'ziga xos fikrlash vositasi;

b) o'z-o'ziga qaratilgan og'zaki nutq;

v) ichki monologik nutq;

g) foydasiz nutqli reaksiya;

d) o'z-o'ziga va o'z hatti-harakatlariga buyruq berish va nazorat qilish.

48. Birinchi bo'lib yosh psixologik kategoriyasini sistemali tahlil qilgan olim -

a) L.S. Vigotskiy;

b) A.V. Zaporozets;

v) E. G'oziyev;

g) G'. Shoumarov;

d) I.P. Pavlov.

49. Yosh krizisi nima?

a) nisbatan uzoq cho'zilmaydigan (bir yilgacha), o'ziga xos antogenez davri bo'lib, keskin psixologik o'zgarishlar bilan xarakterlanadi;

b) nevroitik yoki travmatik krizis oqibatida yuzaga keladigan holat;

v) 3 yosh, 6-7 yosh, 10-11 yoshda vujudga keladigan holat;

g) janjalkashlik va tartibyasi og'irlik bilan xarakterlanadigan muayyan yosh davri;

d) yangi hayotga moslashish jarayonida psixik xususiyat va shaxsiy sifatning o'zgarishi.

50. Ko'nikmaning asosiy turlari -

a) perseptiv, intellektual, harakat;

b) aqliy, jismoniy, emosional;

v) yozish, chizish, o'qish;

g) avtomatlashgan, ongsiz, ongli;

d) tez, sekin, o'rta.

51. Ta'lim nima?

a) o'quvchining bilish faolligini boshqarish bo'lib, natijada o'quvchi bilimlarini o'zlashtiradi, ko'nikma va malakalar hosil qiladi;

- b) o'rgatish va o'rganish jarayoni;
- v) o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida olib boriladigan o'rgatish jarayoni;
- g) yozish va o'qish jarayoni;
- d) o'quvchilarda bilimlarni shakllantirish, ilmiy tushunchalar hosil qilish, tafakkurni mukammallashtirishdir.

52. Ta'limning asosiy, tarkibiy komponentlari –

- a) motivasion, operasion, nazorat, baholash;
- b) nazorat, boshqaruv, baholash;
- v) so'rash, yo'naltirish, rag'batlantirish;
- g) nazorat, motivasion, rag'batlantiruvchi;
- d) odat, ko'nikma, malaka hosil qilish.

53. Ta'limning motivlari bu –

- a) barcha javoblar to'g'ri;
- b) yangi materialning o'qituvchi tomonidan emosional bayon etilishi va o'quvchilarning qiziqish bilan qabul qilishi;
- v) o'quvchilarning izlanuvchilik faoliyatini tashkil qilish va ularga mustaqil kashfiyot qilish imkonini berish;
- g) o'quvchilarni o'quv ishining rasionaal usullari bilan qurullantrish, ortiqcha vaqt sarflash va kam samarali mehnatdan ozod qilish;
- d) o'quv materialining ilmiy-g'oyaviy mazmuni, o'quvchilarning olinayotgan bilimlarning amaliy ahamiyatini tushunishlari, amaliy faoliyat uchun foydaliligini anglashlari;

54. Bilimlarni o'zlashtirishning mohiyati –

- a) o'zlashtirish o'quvchining tashkil etilgan bilish faoliyati bo'lib, u idrok, tasavvur, xotira, tafakkur faoliyatini o'z ichiga oladi;
- b) axborot qabul qilish, qayta ishlash va uzatish jarayonida yangi bilimlar tizimini hosil qilishdir;
- v) o'quv materialini esda saqlash va esga tushirish jarayoni;
- g) olingan bilimlarni amaliyotda qullash;
- d) bilimlarni idrok qilish va ular haqida to'g'ri tafakkur yuritish.

55. Ko'rgazmalilikning turlari:

- a) predmetli, tasviriy, so'z;
- b) obrazli, mantiqiy, modeldashirilgan;
- v) kattalashtirilgan, kichiklashtirilgan;
- g) yozma, og'zaki, rasm-tasvir;
- d) assosiasiyali, taqqoslash.

56. Ko'nikma va malakalar qanday hosil qilinadi?

- a) mashq va trenirovka yo'li bilan;
- b) o'qish va yozish orqali;
- v) bilimlar tizimini yordamida;

- g) amaliyotda ishlash orqali;
- d) maktab ta'limi jarayonida.

57. Ta'limga qobiliyatlik nima?

- a) fan asoslarini o'zlashtirishga umumiy aqliy qobiliyat yoki ta'limga nisbatan sezuvchanlik;
- b) bilimlarni tez va oson qabul qilish, amaliyotda qullay olish;
- v) normal psixik taraqqiyot;
- g) mustaqil tafakkur, keng dunyoqarash, qiziqish;
- d) so'z-mantiq xotirasi, aqliy faoliyat kuchi, shaxs individual-psixologik xususiyatlari sifati.

58. Ilmiy tushuncha nima?

- a) o'quv predmetlari ilmiy tushunchalar tizimini hosil qiladi;
- b) hayot davomida hosil qilinadigan tushunchalar;
- v) shaxsiy tajriba va kundalik muloqot orqali olinadigan tushunchalar;
- g) o'quv materialini o'zlashtirish, ilmiy tushuncha hosil qiladi;
- d) ilmiy tushuncha mashq orqali hosil qilinadi.

59. L.S. Vigotskiy tomonidan aniqlangan bola aqliy taraqqiyotining ikkita darajasi –

- a) aktual taraqqiyot darajasi, yaqin taraqqiyot zonasi;
- b) keng taraqqiyot va tor taraqqiyot darajalari;
- v) yaqin va uzoq taraqqiyot zonalar;
- g) keraksiz axborotlar zonasi, muhim taraqqiyot zonasi;
- d) past taraqqiyot va yuqori taraqqiyot darajalari.

60. Muammoli ta'limning mohiyati –

- a) o'quvchilar oldida tez-tez, murakkab bo'lmagan muammolarni qo'yish va ularni mustaqil yechishga o'rgatish;
- b) mantiqiy tafakkur yuritishga o'rgatish;
- v) didaktik o'yinlar orqali bilimlarni hosil qilish;
- g) matematik qobiliyatni o'stirishga qaratilgan ta'lim;
- d) ilmiy fikrlashni o'rgatish.

61. Tarbiya nima?

- a) erkin fikrlaydigan, har tomonlama komil shaxsni shakllantirish jarayonini boshqarishdir;
- b) turmush etikasiga o'rgatish;
- v) axloqiy va ma'naviy bilimlar berish;
- g) komil shaxsni shakllantirish uchun xalqimizning madaniy va ma'rifiy merosidan foydalanish;
- d) individual yondashuv bilan salbiy shaxsiy sifatlarga barham berish jarayoni;

62. O'z-o'zini tarbiyalash bu –

- a) o'quvchining o'z shaxsida ijtimoiy qadriyati sifatlarini shakllantirish, xulq-atvordagi kamchilik, salbiy sifat va xususiyatlarni yengish yo'li, ongli va sistemali ishi;
- b) o'z hatti-harakatlarini nazorat qilish va o'z-o'zini jazolash;
- v) ijobiy shaxsiy sifatlarini ko'paytirish, o'z-o'ziga tanqidiy nazar bilan qarash;

- g) ongsiz ravishda xulq-atvordagi salbiy xislatlarning o'spirinlik davriga kelib yo'qolishi;
- d) ta'lim vositasida tarbiyalanishi;

63. Gerontologiya nimani o'rganadi?

- a) keksalik davrini;
- b) inson tug'ilgandan umrining oxirigacha davrini;
- v) inson umrining 2-yarmini;
- g) yosh davrlarini;
- d) o'limning sabablarini.

64. D.Bromley insonning qarish siklini nechta bosqichga bo'lgan?

- a) 1. Iste'fo (66-70 yosh). 2. Keksalik (70 dan yukori). 3. Munkillagan keksalik (xasta keksalik va o'lim) - maksimum 110 yosh;
- b) 1. Yoshlik. 2. O'rta yoshlik. 3. Keksalik. 4. Qarilik;
- v) 1. Keksalik (70-100). 2. Xasta keksalik (100-110);
- g) 1. Kuchli keksalik (60-70), 2. Kuchsiz keksalik (70-90);
- d) 1. Qarilik (70). 2. Keksalik (80). 3. Donishmandlik (100).

65. Idrok funksiyasidagi yosh davriga bog'liq pasayishning asosiy sabablaridan biri -

- a) miya po'stining gnostik zonasidagi neyronlar miqdorining kamayishi;
- b) bosh miya yarim sharlari po'stlog'i umumiy faoliyatining pasayishi;
- v) miya po'stida vaqtli nerv bog'lanishlari yuzaga kelishining sekinlashishi;
- g) organizmda nerv hujayralarining kamayishi;
- d) sezgilarning o'tmaslashishi.

66. Eshitish qobiliyatining eng yuqori darajasi -

- a) 14-15 yoshda;
- b) 7-9 yoshda;
- v) 10-12 yoshda;
- g) 5-6 yoshda;
- d) 16-18 yoshda;

67. Mikroskopiya ma'lumotlariga ko'ra, keksalik davrida miyaning og'irligi necha foizga yengillashadi?

- a) 20-30%;
- b) 50%;
- v) 10-20%;
- g) 45%;
- d) 40%;

68. Yosh guruhlari nima?

- a) A, G javoblar to'g'ri;
- b) maktabgacha ta'lim muassalaridagi bolalar guruhi;
- v) maktab o'quvchilari guruhi;
- g) yosh davri, jins, professional, etnik, sinfiy va hokazo sosial belgilariga ko'ra tasniflanadigan murakkab guruhlar;
- d) katta shartli guruhlardan biri bo'lib, yosh belgisiga qarab birlashadi.

69. Yosh xususiyatlari nima?

- a) individ, shaxsning spesifik xususiyati bo'lib, yosh davrlari almashinishi jarayonida psixikaning qonuniyati o'zgarib boshishi;
- b) ta'lim-tarbiya natijasida jismoniy, aqliy va axloqiy o'sish;
- v) temperament va xarakterning o'zgarishi;
- g) yosh davrlarida emosional reaksiyalar turli-tumanligi;
- d) yosh davrlarida psixikaning taraqqiyotdan orqada qolishi.

70. Pedagogik kuzatuvchanlik nima?

- a) o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kirish, bola shaxsi va uning turli vaziyatlardagi psixik holatlarini nozik his qilish qobiliyati;
- b) shartsiz guruhni tadqiq etish;
- v) shartli guruhni kuzatish;
- g) o'qish jarayonida o'quvchining psixologiyasini kuzatish, diagnostika qilish, korreksiyalash;
- d) boshqa pedagoglarning faoliyatini kuzatish, soha bo'yicha yangi axborotlar to'plash.

71. Pedagogik takt nima?

- a) aniq vaziyatga bog'liq sohada o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini e'tiborga olib ta'sir ko'rsatishning eng ma'qul yo'llarini qo'llash qobiliyati;
- b) o'quvchilarga ustunovka bera olish;
- v) mehnat, ziyarat, talabchan bo'lish qobiliyati;
- g) chiroyli tushuntirish, yuqori professional madaniyat;
- d) og'ir va ziddiyatli vaziyatdan chiqib keta olish.

72. Suggestiv kobiliyat:

- a) lotincha «ishonitirishga asoslangan» ma'nosini bildiradi, o'quvchilarga emosional-irodaviy ta'sir ko'rsatish qobiliyati, talablar qo'ya olish va uning so'zsiz bajarilishiga erishish qobiliyati;
- b) grekcha «sezgi chegaralari»ni anglatadi, idrok taraqqiyotini belgilaydi;
- v) o'quvchilarda so'z orqali obraz tasavvurini hosil qila olish;
- g) lotinchadan «tabiiy bilimlar» ma'nosini bildiradi, o'qituvchining intellektual darajasini belgilaydi;
- d) o'qituvchining har bir fikriga o'quvchilarning so'zsiz qo'shilishi, o'quvchi bilan mulqotda o'qituvchining ustun turishi, o'qituvchi gegemonligi.
- 73. Psixik jarayonni subyektning muammoli vaziyatlardagi oriyehtirovka faoliyati sifatida qaragan olim:**
- a) P.Ya. Galperin;
- b) A.R. Luriya;
- v) S.L. Rubinteyn;
- g) A.N. Leontyev.
- 74. Psixika taraqqiyotining ontogenetik xususiyatlarini psixologiyaning qaysi sohasi o'rganadi?**
- a) yosh davrlari;
- b) sosial;
- v) medisina;
- g) umumiy.
- 75. Shaxsning sosial psixologik xususiyatlarini, uning odamlar bilan munosabatlarini psixologiyaning qaysi sohasi o'rganadi?**
- a) sosial;
- b) differensial;
- v) pedagogik;
- g) umumiy.
- 76. XIX-XX asrlar chegarasida paydo bo'lgan, pedagogika, psixologiya va psixologiyaning amaliy sohalari, eksperimental pedagogika kirib borishi bilan bog'liq ilmiy oqim –**
- a) pedagogiya;
- b) pedagogika;
- v) didaktika;
- g) psixopedagogika.
- 77. Psixodrama muallifi:**
- a) Ya. Moreno;
- b) V. Franke;
- v) K. Xorni;

- g) F. Perlz;
- 78. «O'z-o'zini kuzatish» tushunchasi qaysi atamaga sinonim bo'ladi?**
- a) introspeksiya;
- b) introveksiya;
- v) introversiya;
- g) Introskopiya;
- 79. O'quv materialida qurilgan, olingan o'quv bilimlari va malakalarni baholashga mo'ljallangan testlar:**
- a) muvaffaqiyat;
- b) intellekt;
- v) shaxs;
- g) proyektiv.
- 80. Aynan bir sinalluvchilarda qayta test o'tkazish testning qaysi xususiyatiga aniqlik kiritadi?**
- a) ishonchiligi;
- b) anikligi;
- v) validligi;
- g) reprezentativligi.
- 81. Shaxs psixik faoliyatining tashqi ko'rinishlari:**
- a) poza, mimika, intonasiya;
- b) ustanovkalar;
- v) sezgilar;
- g) kutish.
- 82. Faoliyatning asosiy xarakteristikasiga kirmaydi:**
- a) uzluksizlik;
- b) subyektivlik;
- v) sosiallik;
- g) predmetlilik.
- 83. O'z-o'zini kuzatish metodi qanday?**
- a) har bir kishining o'z ruhiy holatini kuzatishi;
- b) o'zidagi psixik xususiyatlar sifatini to'g'risida o'zgaralar fikrini o'rganib borishi;
- v) ta'lim jarayonida o'z hissiy kechimmalarini idora etish maxsus laboratoriyada o'zining psixik xususiyatlarini kuzatish;
- g) tabiiy eksperiment tajriba usuli nima?
- 84. Tabiiy eksperiment tajriba usuli nima?**
- a) bolalar o'zlarini ko'nikib qolgan sharoitda muayyan bir ish bilan shug'ullanayotgan paytda bolalarda yuz berayotgan psixik proseslarini ularga sezdimasdan tekshirish;

- b) tabiat darslaridagi kuzatuvchanlikka tabiiy eksperiment deyiladi;
- v) tekshiruvchining bolalar faoliyatiga aralashmashligi;
- g) tabiat qo'ynida o'tkaziladigan eksperiment;
- d) hych qanday tayyorgariksiz tasodifiy kuzatish.

85. Bolalarda 2-signal sistemasi qachon faollashadi?

- a) 2,5 yoshda;
- b) 1 yoshda;
- v) 2 yoshda;
- g) 3 yoshda;
- d) 3,5 yoshda.

86. Sut tishlari nechta?

- a) 20 ta;
- b) 4 ta;
- v) 12 ta;
- g) 18 ta;
- d) 16 ta.

87. Kichik maktab yoshidagi bolaning asosiy faoliyati nima?

- a) o'qish;
- b) savol-javob;
- v) mehnat;
- g) taqdimchanlik;
- d) o'yin.

88. Bilishga qiziqish inson psixik o'sish davrining qaysi bittidan boshlanadi?

- a) maktabgacha yoshda;
- b) o'smirlilikda;
- v) kichik maktab yoshida;
- g) bog'chagacha yoshda;
- d) o'spirinlikda.

89. Ta'limda ko'rishga moslashishning eng yuqori diapazoni necha yoshda kuzatiladi?

- a) 10 yoshda;
- b) 9 yoshda;
- v) 12 yoshda;
- g) 7 yoshda;
- d) 8 yoshda.

90. 1-sinf o'quvchisining idroki qanday xususiyatga ega?

- a) ixtiyorsiz;
- b) tartiblangan;
- v) tartibsiz;

- g) muvofiqlashtirilgan;

- d) ixtiyoriy.

91. Kichik maktab yoshidagi bolalarda xotiraning qaysi turi yaxshi rivojlangan bo'ladi?

- a) obrazli;
- b) emosional;
- v) uzoq muddatli;
- g) ixtiyoriy;
- d) so'z-maniiy.

92. Aktiv takrorlash nima?

- a) o'tilgan mavzularni har kun takrorlash;
- b) sur'atning tezligi;
- v) o'qigan materialni so'zlab berish;
- g) bo'lim yuzasidan takrorlash;
- d) takror-takror o'qish.

93. 1-sinf o'quvchilarida diqqatning qaysi turi ustun?

- a) barqaror;
- b) ixtiyoriy;
- v) ixtiyoriydan so'nggi;
- g) ixtiyorsiz;
- d) muvofiqlashtirilgan.

94. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda diqqat chal'ishining fiziologik asosi:

- a) qo'zg'alish va tormozlanish proseslari kichik yoshdagi o'quvchilarning bosh miya yarim sharlari po'stida juda tez paydo bo'ladi, bir qo'zg'ovchi bolaning miya qobig'ida qo'zg'alish vujudga keltirsa, unda ikki qo'zg'ovchi bosh miyada juda tezlik bilan yangi qo'zg'alish o'choq'ini vujudga keltiradi va oldingi qo'zg'alish o'choq'ini tormozlab qo'yadi;
- b) propriozeptiv analizatorlar ishining zaifligi;
- v) yangi qo'zg'ovchining bola maksadiga muvofiq bo'lmashligi;
- g) bosh miya yarim sharlari po'stlog'ida tormozlanish jarayonining qo'zg'alishga nisbatan kuchilligi;
- d) 10 yoshgacha bola organizmida afferent nervlar miqdorining normadan ko'pligi.

95. Yosh psixologiyasi nimani o'rganadi?

- a) yosh psixologiyasi fani turli yoshdagi bolalarning turli yosh bosqichlaridagi psixik rivojlanishi va psixik xususiyatlarini o'rganadi;
- b) bolalarning jismoniy rivojlanishi haqidagi fani;
- v) ta'lim jarayonida sodir bo'ladigan psixik jarayonlarni o'rganadi;
- g) fanni bolalar psixik imkoniyatiga moslashtiruvchi soha;

d) yosh psixologiyasi muayyan yoshdagi bolalarga xos umumiy xususiyatlarni o'rganadi.

96. Sirtidan kuzatish kanday?

a) sirtidan kuzatish metodida biror psixik jarayonni kuzatayotgan kishi o'sha jarayon kanday yuz bersa, shu holicha kuzataveradi, lekin bu jarayonning namoyon bo'lishiga aralashmaydi, belgilangan maqsad asosida olib boriladi;

b) maxsus asboblardan yordamida kuzatishga sirtidan kuzatish deyiladi; v) sinfdan tashqari sharoitlarda kuzatishga sirtidan kuzatish deyiladi; g) tasodifiy kuzatishga sirtidan kuzatish deyiladi; d) o'quvchini uning o'zlashtirilishiga berilgan baholar orqali tanishga sirtidan kuzatish deyiladi.

97. Eksperiment metodining turlari:

a) tabiiy, laboratoriya;
b) pedagogik, psixik;
v) obyektiv, subyektiv;
g) ichki va tashqi;
d) fiziologik, metodologik.

98. Tabiiy eksperimentning sirtidan kuzatish metodidan farki?

a) tekshiruvchi o'rganayotgan psixik jarayonni o'zi yuzidga keltiradi, sirtidan kuzatishda tekshiruvchi bolalar faoliyatiga aralashmaydi;
b) sirtidan kuzatishda boshqalar yordamida kuzatiladi;

v) tabiiy eksperiment o'quvchini tabiiy jarayonda o'rganadi;
g) tekshiruvchi kerakli psixik jarayonning sodir bo'lishini kutib turadi.

99. Psixologiyaning yordamchi metodlari:

a) suhbat, anketa, test;
b) tabiiy, laboratoriya kuzatishi;
v) kontrol va yakunlovchi;
g) kuzatish, eksperiment;
d) uzunasiga va ko'ndalang kuzatish.

100. Kichik yoshdagi o'quvchilar diqqati qanday xususiyatga ega?

a) o'quvchilar diqqati asosan tashqi diqqat xarakterida bo'lib, ichki diqqat hali ularda taraqqiy etmagan;
b) muvofiqlashtirilgan;
v) ixtiyoriydan so'nggi;
g) o'quvchilarda ichki diqqat taraqqiy etgan;
d) ixtiyoriy diqqat.

101. 8 oylik bola kattalar nutkini dastlab qanday shartlar asosida tushunadi?

a) intonasiya va mimika asosida;
b) ma'no jihatdan tushunadi;
v) instinktiv;
g) ko'rsatmalilik;
d) takrorlash.

102. Ta'lim jarayonida yuz beradigan asosiy psixik jarayonlar:

a) diqqat, idrok, xotira, tafakkur;
b) qiziqish va qobiliyat;
v) iste'dod va temperament;
g) idrok va nutq birligi;
d) tuyg'u, hissiyotlar.

103. Kichik maktab yoshida bola diqqatidagi kamchilik:

a) diqqatni taqsimlash qobiliyatining yo'qligi, hajmining torligi;
b) ko'chuvchanlikning sustligi;
v) ixtiyoriylikning ustunligi;
g) ixtiyorsiz diqqatning zaifligi;
d) ixtiyoriy diqqatning muvofiqlashtirilishi.

104. I-sinf o'quvchilarining ta'lim motivlari:

a) ilmiy bilishga bo'lgan qiziqish – maxsus motiv;
b) mavjud aqliy kamoloti;
v) tabiat va jamiyatni bilishga bo'lgan ehtiyoj;
g) muayyan bir maqsad asosida bilishga bo'lgan ehtiyoj;
d) yuzaki va bevosita ilmiy bilishga aloqasiz moddiy qiziqishlar.

105. O'quvchilarga individual munosabatda bo'lishda o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar:

a) o'quvchilarga ta'lim-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish metodlarini va usullarini tanlashda va ularni tadbiq etishda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish;
b) turli munosabatlar qaysi o'quvchida qanday oqibatlar keltirib chiqarishni oldindan bilish;
v) har bir o'quvchining o'ziga xos psixologik xususiyatlarini yaxshi bilish;

g) o'quvchining do'stlari, ularning qiziqishlarini o'rganish xususiyatlarini hisobga olish, bilim, ko'nikma va malakalarini hisobga olish.

106. Esda saqlashning maqsadga muvofiqligi –

a) aqliy ta'limning mustahkam poydevoriga ega bo'lish uchun;
b) imtixonlardan o'tish uchun;
v) bilim olish hayotiy ehtiyoj bo'lganligi uchun;
g) atrofdagi o'rtloqlarga ko'z-ko'z qilish uchun;
d) bilimdonligini har yerdan ko'rsatish uchun.

107. Ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyati bo'lishida o'quvchilarga tez va kuchli ta'sir etuvchi pedagogik obro'ga yetishtiruvchi omillar:

- a) bilimli, axloqli, talabchan, mehribon, javobgarlikni his qiluvchilik;
- b) masofa obro'yi;
- v) pedantizm obro'yi;
- g) tabqir etish obro'yi;
- d) soxta yaxshilik obro'yi.

108. Hissiy bilish nimadan boshlanadi?

- a) sezgidan;
- b) idrokdan;
- v) tafakkurdan;
- g) xotiradan;
- d) diqqatdan.

109. Ta'limda eng ko'p qo'llaniladigan ko'rgazmalilik:

- a) tasviriy;
- b) teletasviriy;
- v) ovoz texnika;
- g) tabiiy;
- d) nutq ko'rgazmaliligi.

110. O'quv materialini o'zlashtirish jarayonida fikrlash operatsiyalari:

a) analiz va sintez, umumlashtirish, konkretlashtirish, klassifikatsiyalash, sistemalashtirish, sabab va oqibat bog'lanishlarini o'zlashtirish;

- b) xotira;
- v) diqqat;
- g) faoliyat maqsadini aniqlash;
- d) idrok.

111. Umumlashtirishning turlari:

- a) hissiy umumlashtirish, obraz tushunchasi, tushunchali obrazi;
- b) sodda, murakkab;
- v) analitik-sintetik;
- g) hissiy, fikriy;
- d) shaxsiy, mantiqiy.

112. O'smirlarda xayolning qaysi turi yaxshi rivojlangan bo'ladi?

- a) ijodiy;
- b) tasavvur;
- v) shirin xayoli;

148

g) ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmagan xayoli;

d) qayta tiklovchi.

113. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yinning qaysi turi xarakterli?

- a) syujetli-rolli;
- b) shaxsiy manfaat ko'zlovchi o'yin;
- v) ijtimoiy xarakterdagi o'yin;
- g) maqsadli narsalarning xususiyatlarini bilishga qaratilgan o'yin;
- d) analitik-sintetik xarakterdagi o'yin;

114. Ilk o'smirlilik davriga xos ommaviy ehtiyoj nima?

- a) tezroq katta bo'lish;
- b) do'st orttirish;
- v) shon-shuhratga erishish;
- g) sportchi bo'lish;
- d) ilmi bo'lish.

115. Pedagogik psixologiyaning predmeti va vazifalari?

a) pedagogik psixologiya o'qitish va tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi fandi, pedagogik psixologiya o'quvchilar tomonidan bilim, iqtidor va malakalarni o'zlashtirishning psixologik konumiyatlarini va o'quv-tarbiya jarayonida o'quvchilar shaxsining tarkib topishni o'rganadigan fandi;

b) bo'lajak o'quvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlash;

v) aqliy kamoloti normadan oshgan bolalarga ta'lim berishning ilmiy psixologik tomonlarini o'rganish;

g) o'quvchi psixologiyasidagi o'zgarishlarni tekshirish;

d) pedagogik psixologiya aqliy kamolotdan orqaga qolgan bolalar ruhiyatini o'rganadi.

116. Kichik yoshdagi o'quvchilarda tafakkur motivlarining turi:

- a) maxsus bilish motivi, maxsus bo'lmagan motivi;
- b) maqsadli anglashilgan va anglashilmagan motivi;
- v) ilmiy motivi, hayotiy motivi;
- g) ichki va tashqi motivi;
- d) yakka motivi, kompleks motivi.

117. Pedagogiya nima?

- a) bolalar haqidagi fan;
- b) shaxs haqidagi fan;
- v) yoshlarning psixik rivojlanishiga aloqador fan;
- g) bola taraqqiyotining faqat psixik jarayoni bilan shug'ullanadi;
- d) insonni o'rganadigan fan.

118. Biogenetika nima?

149

qisqa va tez takrorlaydi;

- a) individning taraqqiyot tarixi avlodning taraqqiyot tarixini
- b) bolalar psixologiyasida biologik taraqqiyot;
- v) bolalardagi biologik xislatlar;
- g) psixik jarayonning inson hayotida takror davom etishi;
- d) biologik qonunlar jarayoni.

119. Sut tishlari nechta?

- a) 20 ta;
- b) 4 ta;
- v) 16 ta;
- g) 18 ta;
- d) 12 ta.

120. Kichik maktab yoshdagi bolaning asosiy faoliyati nima?

- a) o'qish;
- b) taqlidchilik;
- v) o'yin;
- g) savol-javob;
- d) mehnat.

121. Bilishga intilish, qiziqish inson psixik o'sish davrining qaysi biridan boshlanadi?

- a) bog'chagacha;
- b) maktabgacha;
- v) o'spirinlikda;
- g) kichik maktab yoshida;
- d) o'smirlilikda.

122. Ta'limda ko'rishga moslashishning eng yuqori diapazoni necha yoshda kuzatiladi?

- a) 10 yoshda;
- b) 12 yoshda;
- v) 9 yoshda;
- g) 8 yoshda;
- d) 7 yoshda.

123. Kichik maktab yoshidagi bolalarda xotiraning qaysi turi yaxshi rivojlangan bo'ladi?

- a) obrazli;
- b) so'z-mantiqiy;
- v) uzoq muddatli;
- g) ixtiyoriy;
- d) emosional.

124. Aktiv takrorlash nima?

150

- a) o'tilgan mavzularni har kuni takrorlash;
- b) o'qish sur'atining tezligi;
- v) takror-takror o'qish;
- g) bo'lim yuzasidan takrorlash;
- d) o'qigan materiallarni so'zlab berish.

125. 1-sinf o'quvchilarida diqqatning qaysi turi ustun?

- a) ixtiyorsiz;
- b) ixtiyoriy;
- v) barqaror;
- g) muvofiqlashtirilgan;
- d) ixtiyoridan so'nggi.

126. Eksperiment metodining turlari:

- a) tabiiy-laboratoriy;
- b) fiziologik metodologik;
- v) obyektiv, subyektiv;
- g) pedagogik, psixik;
- d) ichki va tashqi.

127. Ta'lim jarayonida yuz beradigan asosiy psixik jarayonlar:

- a) diqqat, idrok, xotira, tafakkur;
- b) idrok va nutq;
- v) iste'dod va temperament;
- g) tuyg'u va hissiyotlar;
- d) qiziqish va qobiliyat.

128. Kichik maktab yoshidagi bola diqqati kamchiligi:

- a) ixtiyoriy diqqatning muvofiqlashtirilishi;
- b) ixtiyorsiz diqqatning zaifligi;
- v) ko'chuvchanlikning sustligi;
- g) diqqatni taqsimlash qobiliyatining yo'qligi, hajmining torligi;
- d) ixtiyoriylikning ustunligi.

129. 1-sinf o'quvchilarining ta'lim motivlari:

- a) ilmiy bilishga bo'lgan qiziqish, maxsus motiv;
- b) tabiat va jamiyatni bilishga bo'lgan ehtiyoj;
- v) muayyan bir maqsad asosida bilishga bo'lgan ehtiyoj;
- g) yuzaki, ilmiy bilishga bevosita aloqasi bo'lmagan moddiy

qiziqishlar;

d) mavjud aqliy kamolot.

130. Esda saqlashning maqsadga muvofiqligi –

- a) aqliy ta'limni mustahkam poydevoriga ega bo'lish uchun;
- b) imtihondan o'tish uchun;
- v) atrofdagi o'rtloqlariga ko'z-ko'z qilish uchun;

151

- g) bilim olish hayotiy ehtiyoj bo'lgani uchun;
d) bilimdonligini har yerda ko'rsatish uchun.
- 131. Hissiy bilish nimadan boshlanadi?**

- a) sezigidan;
b) xotiradan;
v) idrokdan;
g) tafakkurdan;
d) diqqatdan.

- 132. O'smirlarda xayolning qaysi turi yaxshi rivojlangan bo'lad?**

- a) ijodiy;
b) orzu xayoli;
v) qayta tiklovchi;
g) tasavvur;
d) ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmagan xayol.

- 133. «O'quvchilar bilan psixologiya to'g'risida subbat» asarining muallifi –**

- a) U. Djems;
b) I.S. Vigotskiy;
v) I.M. Sechenov;
g) K. Byuler;
d) S.Xoll.

- 134. Qaysi nazariyada insonning biologik yetilishi bosh omil sifatida qabul qilingan?**

- a) biogenetik;
b) psixogenetik;
v) sosiogenetik;
g) psixosanalitik;
d) bixevioristik.

- 135. V.A. Kruteskiy bo'yicha go'daklik davri qanday bo'lingan?**

- a) 10 kunlikdan 1 yoshgacha;
b) tug'ilgandan 1 yoshgacha;
v) 1 yoshdan 3 yoshgacha;
g) tug'ilgandan 18 oylikgacha;
d) tug'ilgandan 2 yoshgacha.

- 136. A.V. Petrovskiy tasnifi bo'yicha ilk bolalik davri –**

- a) tug'ilgandan 3 yoshgacha;
b) 1 oylikdan 1 yoshgacha;
v) 1 yoshdan 3 yoshgacha;
g) 10 kunlikdan 1 yoshgacha;

152

- d) tug'ilgandan 1 yoshgacha.
- 137. Al-Forobiyning inson va uning psixikasi haqidagi asarlari –**

- a) «Hikmat ma'nolari», «Aql ma'nolari»;
b) «Odob haqidagi», «Bahoriston»;
v) «O'limish yodgorliklari», «Sharhlardan»;
g) «Masalalar mohiyati», «Minerologiya»;
d) «Aql ma'nolari», «Tib qonunlari».

- 138. Tafakkurni ijtimoiy davrgacha va ijtimoiy davrga kim ajratgan?**

- a) J. Peaje;
b) D.J. Bruner;
v) P. Jane;
g) S. Xoll;
d) U. Djems.

- 139. «Quyosh ta'sirida akselerasiya hodisasi ro'y beradi», bu fikr qaysi nazariyaga taalluqli?**

- a) gelogen;
b) urbanizasiya;
v) geteroziya;
g) nurlanish;
d) nutritiv nazariyasi.

- 140. Yosh davrlari nechta davrni o'z ichiga oladi?**

- a) 9 davrni;
b) 6 davrni;
v) 8 davrni;
g) 5 davrni;
d) 10 davrni.

- 141. Yoshlik davri –**

- a) 23 yoshdan 28 yoshgacha;
b) 17 yoshdan 20 yoshgacha;
v) 14 yoshdan 17 yoshgacha;
g) 28 yoshdan 35 yoshgacha;
d) 20 yoshdan 25 yoshgacha.

- 142. Akselerasiya muammosiga oid qarashlar nechtaga bo'linadi?**

- a) 3 ga;
b) 7 ga;
v) 6 ga;
g) 4 ga;
d) 5 ga.

153

143. Idrrok boskichi go'dakning nechanchi oyligida boshlanadi?

- a) 7-8 oylikda;
- b) 9-10 oylikda;
- v) 11-12 oylikda;
- g) 8-9 oylikda;
- d) 12 oylikda.

144. Go'dakning nutqni idrok qilishni tekshirgan va undagi turi analizatorlarning rolini baholagan tadqiqotchi kim?

- a) Z.I. Barabanova;
- b) D.B. Elkonin;
- v) F.R. Dunayevskaya;
- g) N.A. Minchenskaya;
- d) M.Yu. Kistiyakovskiy.

145. Chaqaloqlarda himoya reflekslaridan tashqari qo'zg'atuvchilar bilan aloqa o'rnatishga xizmat qiladigan reflekslar ham bo'ladi. Bu refleks nima deb ataladi?

- a) ori'entir;
- b) tug'ma-tabiiy;
- v) uzozqlashitirish;
- g) shartsiz;
- d) shartli.

(barcha a javoblar to'g'ri)

MUNDARIJA

Kiritish	3
1-BOB. RIVOJLANISH PSIXOLOGIVASI PREDMETI, VAZIFALARI, METODLARI VA QISQACHA TARIXI	5
1.1-mavzu. Rivojlanish psixologiyasi predmeti.....	5
1.2-mavzu. Yosh davrlari muammosi. Psixik rivojlanishni davrlashtirish.....	8
1.3-mavzu. Rivojlanish psixologiyasi metodlari.....	13
1.4-mavzu. Rivojlanish psixologiyasi tarixi. Psixik taraqqiyot nazariyalari.....	18
1.5-mavzu. XIX-XX asrda rivojlanish psixologiyasi.....	24
2-BOB. PSIXIKA RIVOJLANISHINING ZAMONAVIY NAZARIYALARI	30
2.1-mavzu. Psixoanalizda psixik taraqqiyot muammosi.....	30
2.2-mavzu. O'rganish nazariyalari.....	35
2.3-mavzu. Psixik taraqqiyotning kognitiv nazariyasi.....	38
2.4-mavzu. Gumanistik psixologiyada rivojlanish muammosi.....	41
2.5-mavzu. Psixikaning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi (L.S. Vigotskiy).....	44
3-BOB. TURLI YOSH DAVRLARIDA PSIXIK TARAQQIYOT XUSUSIYATLARI	49
3.1-mavzu. Go'daklik davrida psixik taraqqiyot.....	49
3.2-mavzu. Ilk yosh davrida psixik taraqqiyot	55
3.3-mavzu. Maktabgacha yosh davrida psixika taraqqiyot.....	61
3.4-mavzu. Kichik maktab yoshi davri	72
3.5-mavzu. O'smarning psixologik xususiyatlari.....	78
3.6-mavzu. O'spirinlik davri psixologiyasi.....	84
3.7-mavzu. Yetuklik davri psixologiyasi.....	92
3.8-mavzu. Qarilik (keksalar va qariyalar) davri.....	105
Glossariy.....	111
Foydalanilgan adabiyotlar.....	127
Illovalar	128

8.185003

RIVOJLANISH VA YOSH PSIXOLOGIVASI

bakalavriatning barcha yo'nalishlari uchun o'quv qo'llanma.

TUZUVCHI: SALAXUTDINOVA M.I.

Muharrir	J. Bozорова
Musahhili	L. Xoshimov
Texnik muharrir	N. Istoilov

Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. "Times new roman" garniturası.

Offset qog'ozi. Sharti bosma tabog'i - 9,75.

Adadi 125 nusxa. Buyurtma № 283.

ISBN - 978-9943-6428-8-1

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

